

مرکز تحقیقات اسلامی

اصفهان

گامی

عمران
علیه السلام

www.ghaemiyeh.com
www.ghaemiyeh.org
www.ghaemiyeh.net
www.ghaemiyeh.ir

نہضت حدیث شیخ بہائی

محمد حسین زبانی سرحدی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نهضت حدیثی شیخ بهائی

نویسنده:

محمد حسن ربانی

ناشر چاپی:

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی

ناشر دیجیتال:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

۵	فهرست
۱۳	نهضت حدیثی شیخ بهائی
۱۳	مشخصات کتاب
۱۳	اشاره
۱۵	فهرست مطالب
۲۹	سخن ناشر
۳۵	مقدمه : بطل أم قدیس
۳۹	بخش اول
۳۹	اشاره
۴۱	فصل اول زندگی نامه شیخ بهائی
۴۱	اشاره
۴۳	شیخ بهائی و تدریس
۴۴	شیخ بهائی و تألیف ها
۴۶	سفرهای شیخ بهائی
۴۶	دمشق:
۴۷	حلب:
۴۸	نیاکان شیخ بهائی
۵۱	کرامات جدّه شیخ بهائی
۵۲	توصیه پدر شیخ بهائی
۵۴	فصل دوم شخصیت شیخ بهائی در ائینه واقعیات
۵۴	بزرگواری شیخ بهائی
۵۶	تأسف شیخ بهائی
۵۷	حکایتها
۵۷	ادب شیخ بهائی

۵۷	اهتمام به تقدیس الفاظ مقدّسه
۵۸	شیخ بهائی مجدّد قرن یازدهم
۵۹	شیخ بهائی و سنت پیاده روی به زیارت
۵۹	دو رباعی در بارگاه حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام
۶۰	شیخ بهائی و میرداماد
۶۱	مواعظ شیخ بهائی
۶۲	خواب شهید ثانی
۶۳	کرامات شیخ بهائی
۶۵	ادای دین به برکت دعا
۶۶	ملازمت شاگرد و استاد
۶۶	تحصیل و تدریس در سفر و حضر
۶۷	سفر شیخ بهائی به صورت درویش، سیاح، عالم سنی
۷۰	درخواست صاحب معالم
۷۱	تشییع جنازه شیخ بهائی
۷۳	فصل سوم حکایات منقول از زندگی شیخ بهائی
۷۳	شیخ بهائی و پیر پالان دوز
۷۳	شیخ بهائی و ورود به اصفهان
۷۶	شیخ بهائی و مدّعی نبوت (منتنبی)
۷۷	شیخ بهائی و نصب سنگ جلوی حرم امام رضا علیه السلام
۷۸	مهندسی حجره های صحن امیرالمؤمنین علیه السلام
۷۸	سنگ مانع وبا
۷۹	شیخ بهائی و سحر و شناخت معجزه
۸۴	فصل چهارم بی مهری ها نسبت به شیخ بهائی
۸۴	عرفان شیخ بهائی
۸۵	سید نعمت الله جزائری (۱۱۱۲ ق) و شیخ بهائی
۸۸	خواب علامه محمّد تقی مجلسی

۹۰	منابع ترجمه و زندگی نامهٔ شیخ بهائی
۹۵	فصل پنجم استادان، شاگردان و معاصران
۹۵	استادان
۹۵	حسین بن عبدالصمد عاملی (۹۸۴ ق.)
۹۵	اشاره
۹۵	خواب حسین بن عبدالصمد
۹۶	توصیهٔ پدر شیخ بهائی به فرزندش
۹۸	مولا عبدالله یزدی (۹۸۱ ق.)
۹۹	عبدالعالی بن نورالدین علی بن عبدالعالی الکرکی (۹۹۳ ق.)
۹۹	معاصران شیخ بهائی
۹۹	محقق اردبیلی
۱۰۱	ملا عبدالله شوشتری (۱۰۲۱ ق.)
۱۰۱	اخلاص ملا عبدالله تستری
۱۰۲	میرفندرسکی (۱۰۵۰ ق.)
۱۰۳	میرداماد (۱۰۴۰ ق.) (۱)
۱۰۹	سید مصطفی تفرشی
۱۱۰	ملا عنایه الله قهپائی
۱۱۰	ملا صدرای شیرازی (۱۰۵۰ ق.)
۱۱۴	فاضل قطیفی
۱۱۴	ملا امین استرآبادی (۱۰۳۴ ق.)
۱۱۴	میرزا محمد بن علی استرآبادی (۱۰۲۸)
۱۱۵	شیخ لطف الله میسی
۱۱۵	شاگردان شیخ بهائی
۱۱۵	اشاره
۱۱۵	اسدالله کاظمینی (فاضل جواد بغدادی)
۱۱۶	سید ماجد بحرانی

- ۱۱۶ ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۹۱ ق)
- ۱۱۸ ملاصالح مازندرانی (۱۰۸۶ ق)
- ۱۱۹ نظام الدین محمد قرشی، صاحب کتاب «نظام الأقوال فی أحوال الرجال»
- ۱۲۰ شیخ زین الدین علی بن سلیمان بن درویش بن حاتم قدمی بحرانی
- ۱۲۰ سید حسین مرعشی (سلطان العلما)
- ۱۲۰ مولی مظفر الدین علی
- ۱۲۱ مآ ابوالحسن علی مشهور به ملاحسن علی بن مولانا عبدالله شوشتری
- ۱۲۲ فصل ششم علت نقصان تألیفات شیخ بهائی
- ۱۲۲ اشاره
- ۱۲۴ شیوه درس و بحث حوزه های علمیه در دوره شیخ بهائی
- ۱۲۷ هشت نکته در روش تدریس شیخ بهائی
- ۱۳۱ فصل هفتم شیخ بهائی؛ اصولی نامور و حرکت اخباری ها
- ۱۳۱ اشاره
- ۱۳۳ شیخ بهائی و حرکت اخباری ها
- ۱۴۱ فصل هشتم دولت صفویه
- ۱۴۱ اشاره
- ۱۴۲ ۱ - شاه اسماعیل اول (۹۰۷-۹۳۰ ق)
- ۱۴۲ ۲ - شاه طهماسب اول (۹۳۰-۹۸۴ ق)
- ۱۴۳ ۳ - شاه اسماعیل ثانی (۹۸۴-۹۸۵ ق)
- ۱۴۳ ۴ - محمد خدابنده (محمد شاه)
- ۱۴۳ ۵ - شاه عباس اول (شاه عباس کبیر) (۹۸۵-۱۰۳۸ ق)
- ۱۴۶ ۶ - شاه صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ ق)
- ۱۴۶ ۷ - شاه عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۱۰۷ ق)
- ۱۴۶ ۸ - شاه سلیمان حسین صفوی (۱۱۰۷-۱۱۳۵ ق)
- ۱۴۸ همکاری علما و سلاطین صفویه
- ۱۵۷ عنایات علمی

- فصل نهم روی گرداندن شیخ بهائی از شیوه متداول فقیهان ۱۶۱
- اشاره ۱۶۱
- توجه شیخ بهائی به صاحب «معالم الدین» ۱۶۳
- شیخ بهائی و سید محمد موسوی عاملی ۱۶۵
- عالمان جبل عامل ۱۶۸
- مهاجرت عالمان لبنان و جبل به ایران ۱۶۹
- احاطه شیخ بهائی بر علوم غریبه ۱۷۲
- تعلیم سحر به شیخ قاسم ۱۷۵
- شیخ بهائی و فال ۱۷۷
- کیهان شناسی ۱۷۹
- فصل دهم شاعر فارسی و عربی ۱۸۶
- اشاره ۱۸۶
- تخمیس شیخ علی مقرئ ۱۸۷
- مخمس ۱۸۷
- کتاب های شیخ بهائی در نجوم ۱۹۰
- الغاز ۱۹۱
- ریاضیات و هندسه ۱۹۱
- شیخ بهائی و طب ۱۹۳
- داستان دندان خوک ۱۹۳
- فصل یازدهم قرآن پژوهی شیخ بهائی ۱۹۶
- اشاره ۱۹۶
- شیخ بهائی نخستین بحث کننده آیات الاحکام در فقه ۱۹۹
- شیخ بهائی نخستین تألیف کننده رساله جامع فارسی ۲۰۰
- فتاوی متفرد شیخ بهائی ۲۰۲
- حکم سوره بعد از حمد و نظریه متفرد شیخ بهائی ۲۰۲
- وجوب قصر در اماکن چهارگانه ۲۰۸

۲۰۹	معنای کعب
۲۱۱	بخش دوم
۲۱۱	اشاره
۲۱۳	فصل اول توجه به فقه الحدیث
۲۱۳	اشاره
۲۱۵	«انقلاب حدیثی» نقد شیخ بهائی از روش شهید ثانی
۲۱۸	نقد استدلال به روایت های اهل سنت
۲۲۰	نقد متن روایت ها
۲۲۰	نقد شیخ بهائی از روایت های سهوالنبی
۲۲۲	شیخ بهائی نخستین اعتبار دهنده حدیث موثق
۲۲۴	شیخ بهائی نخستین ذکر کننده قرائن صدور خبر
۲۲۵	فصل دوم بررسی آرای رجالی
۲۲۵	تأکید بر وثوق صدوری
۲۲۸	عدم شرطیت تعدد مزگی
۲۳۲	تعارض جرح و تعدیل
۲۳۳	ملاک در اعتبار راوی
۲۳۶	اعتبار روایت های مشایخ اجازه
۲۳۹	فصل سوم شیخ بهائی و طبقات راویان
۲۳۹	اشاره
۲۵۱	فلسفه پیدایش عنوان مشترک در روایت ها
۲۵۳	فصل چهارم شیخ بهائی و علوم حدیث
۲۵۳	اشاره
۲۵۴	فقه الحدیث
۲۵۷	اجازه
۲۶۹	عدم ضرورت به نص رجالی در توثیق راوی
۲۷۳	فصل پنجم شیخ بهائی و فقه الحدیث (کتاب شناسی)

۲۷۳	اشاره
۲۷۳	الحبل المتين
۲۷۴	هدف شيخ بهائی از تأليف كتاب
۲۷۸	شیوه تأليف كتاب
۲۷۸	۱ - جستجوی شيخ بهائی در كتاب های حديثی
۲۷۸	۲ - نام گذاری حديث بر اساس بهترين طريق
۲۷۹	۳ - تعيين منزلت و جایگاه حديث
۲۷۹	مشرق الشمسين واكسير السعادتین
۲۸۱	زندگی نامه محمّد اسماعیل خواجهی
۲۸۲	مشرب رجالی خواجهی
۲۸۷	نکته هایی از مقدمه مشرق الشمسين
۲۹۱	الاربعون حديثاً
۲۹۲	مفتاح الفلاح فی عمل اليوم والليلة
۲۹۲	الحديقه الهلاليه
۲۹۳	روش شيخ بهائی در فقه الحديث
۲۹۶	بيان شیوه نگارش الحبل المتين
۲۹۸	نکاتی از حبل المتين
۲۹۸	اعتبار روايات المعتبر (محقق حلی)
۳۰۱	فصل ششم قواعد و مبانی رجالی
۳۰۱	فوائد رجالی
۳۰۶	الفوائد الرجاليه
۳۱۰	اصحاب اجماع
۳۱۴	اهتمام به قرائن
۳۱۵	تأکید بر حجیت مراسیل صدوق
۳۱۶	وکالت راوی
۳۱۷	اعتبار مضمرات

۳۲۵ جوامع روائی و شیوة سندنویسی آن

۳۳۱ القاب ائمه عليهم السلام

۳۳۳ کتابنامه

۳۵۰ درباره مرکز

سرشناسه: ربانی، محمدحسن، 1343-

عنوان و نام پدیدآور: نهضت حدیثی شیخ بهائی / تالیف محمدحسن ربانی بیرجندی.

مشخصات نشر: مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی، 1397.

مشخصات ظاهری: 328 ص.

شابک: 130000 ریال: 5-0205-06-600-978

وضعیت فهرست نویسی: فاپا

موضوع: شیخ بهائی، محمد بن حسین، 953-1031ق. -- نقد و تفسیر

موضوع: مجتهدان و علما -- ایران

Ulama -- Iran'

حدیث -- علم الدرايه

Hadith -- *Ilm al-Dirayah

شناسه افزوده: بنیاد پژوهشهای اسلامی

شناسه افزوده: Islamic Research foundation

رده بندی کنگره: BP55/3/ش 88 ر 1397 2

رده بندی دیویی: 297/998

شماره کتابشناسی ملی: 4917285

اطلاعات رکورد کتابشناسی: فاپا

ص: 1

نهضت حدیثی شیخ بهائی

تالیف : محمد حسن ربانی بیرجندی

ص: 2

فهرست مطالب

سخن ناشر 11

مقدمه 17

بخش اول

فصل اول: زندگی نامه شیخ بهائی 23

شیخ بهائی و تدریس 25

شیخ بهائی و تألیف ها 26

سفرهای شیخ بهائی 28

دمشق 28

حلب 29

نیاکان شیخ بهائی 30

کرامات جدّه شیخ بهائی 33

توصیه پدر شیخ بهائی 34

فصل دوم: شخصیت شیخ بهائی در آئینه واقعیات 36

بزرگواری شیخ بهائی 36

تأسف شیخ بهائی 38

ص: 3

ادب شیخ بهائی 39

اهتمام به تقدیس الفاظ مقدّسه 39

شیخ بهائی مجدّد قرن یازدهم 40

شیخ بهائی و سنّت پیاده روی به زیارت 41

دو رباعی در بارگاه حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام 41

شیخ بهائی و میرداماد 42

مواعظ شیخ بهائی 43

خواب شهید ثانی 44

کرامات شیخ بهائی 45

ادای دین به برکت دعا 47

ملازمت شاگرد و استاد 48

تحصیل و تدریس در سفر و حضر 48

سفر شیخ بهائی به صورت درویش، سیّاح، عالم سنی 49

درخواست صاحب معالم 52

تشییع جنازه شیخ بهائی 53

فصل سوم: حکایات منقول از زندگی شیخ بهائی 55

شیخ بهائی و پیر پالان دوز 55

شیخ بهائی و ورود به اصفهان 55

شیخ بهائی و مدّعی نبوّت (متنبّی) 58

شیخ بهائی و نصب سنگ جلوی حرم امام رضا علیه السلام 59

مهندسی حجره های صحن امیرالمؤمنین علیه السلام 60

سنگ مانع وبا 60

ص: 4

شیخ بهائی و سحر و شناخت معجزه 61

فصل چهارم: بی مهری ها نسبت به شیخ بهائی 66

عرفان شیخ بهائی 66

سیّد نعمت اللّٰه جزائری (1112 ق) و شیخ بهائی 67

خواب علامه محمّد تقی مجلسی 70

منابع ترجمه و زندگی نامه شیخ بهائی 72

فصل پنجم: استادان و شاگردان و معاصران 76

استادان 76

حسین بن عبدالصمد عاملی (984 ق) 76

خواب حسین بن عبدالصمد 76

توصیه پدر شیخ بهائی به فرزندش 77

مولا عبداللّٰه یزدی (981 ق) 79

عبدالعالی بن نورالدین علی بن عبدالعالی الکرکی (993 ق) 80

معاصران شیخ بهائی 80

محقق اردبیلی 80

ملا عبداللّٰه شوشتری (1021 ق) 82

اخلاص ملا عبداللّٰه تستری 82

میر فندرسکی (1050 ق) 83

میرداماد (1040 ق) 84

سیّد مصطفی تفرشی 90

ملا عنایه اللّٰه قهپائی 91

ملاً صدرای شیرازی (1050 ق) 91

فاضل قطفنی 95

ص: 5

ملا امین استرآبادی (1034 ق) 95

میرزا محمد علی استرآبادی (1028) 95

شیخ لطف الله میسی 96

شاگردان شیخ بهائی 96

اسدالله کاظمینی (فاضل جواد بغدادی) 96

سید ماجد بحرانی 97

ملا محسن فیض کاشانی (1091 ق) 97

ملا صالح مازندرانی (1086 ق) 99

نظام الدین محمد قرشی، صاحب کتاب «نظام الأقوال فی أحوال الرجال» 100

شیخ زین الدین علی بن سلیمان بن درویش بن حاتم قدمی بحرانی 101

سید حسین مرعشی 101

مولی مظفرالدین علی 101

ملا ابوالحسن علی مشهور به ملا حسن علی بن مولانا عبدالله شوشتری 102

فصل ششم: علت نقصان تألیفات شیخ بهائی 103

شیوه درس و بحث حوزه های علمیه در دوره شیخ بهائی 105

هشت نکته در روش تدریس شیخ بهائی 108

فصل هفتم: شیخ بهائی؛ اصولی نامور و حرکت اخباری ها 112

شیخ بهائی و حرکت اخباری ها 114

فصل هشتم: دولت صفویه 122

1 - شاه اسماعیل اول (907-930 ق) 123

2 - شاه طهماسب اول (930-984 ق) 123

3 - شاه اسماعیل ثانی (984-985 ق) 124

4 - محمد خدابنده (محمد شاه) 124

5 - شاه عباس اول (شاه عباس کبیر) (985-1038 ق) 124

6 - شاه صفی (1038-1052 ق) 127

7 - شاه عباس ثانی (1052-1107 ق) 127

8 - شاه سلیمان حسین صفوی (1107-1135 ق) 127

همکاری علما و سلاطین صفویّه 129

عنايات علمی 138

فصل نهم: روی گرداندن شیخ بهائی از شیوه متداول فقیهان 142

توجه شیخ بهائی به صاحب «معالم الدین» 144

شیخ بهائی و سید محمد موسوی عاملی 146

عالمان جبل عامل 149

مهاجرت عالمان لبنان و جبل به ایران 150

احاطه شیخ بهائی بر علوم غریبه 153

تعلیم سحر به شیخ قاسم 156

شیخ بهائی و فال 158

کیهان شناسی 160

فصل دهم: شاعر فارسی و عربی 167

تخمیس شیخ علی مقری 168

مخمّس 168

کتاب های شیخ بهائی در نجوم 170

ریاضیات و هندسه 171

شیخ بهائی و طب 173

داستان دندان خوک 173

فصل یازدهم: قرآن پژوهی شیخ بهائی 176

شیخ بهائی نخستین بحث کننده آیات الاحکام در فقه 179

شیخ بهائی نخستین تألیف کننده رساله جامع فارسی 180

فتاوی متفرد شیخ بهائی 182

حکم سوره بعد از حمد و نظریه متفرد شیخ بهائی 182

وجوب قصر در اماکن چهارگانه 188

معنای کعب 189

بخش دوم

فصل اول: توجه به فقه الحدیث 193

«انقلاب حدیثی»؛ نقد شیخ بهائی از روش شهید ثانی 195

نقد استدلال به روایت های اهل سنت 198

نقد متن روایت ها 200

نقد شیخ بهائی از روایت های سهوالنبی 200

شیخ بهائی نخستین اعتبار دهنده حدیث موثق 202

شیخ بهائی نخستین ذکر کننده قرائن صدور خیر 204

فصل دوم: بررسی آرای رجالی 205

تأکید بر وثوق صدور 205

عدم شرطیت تعدد مزگی 208

تعارض جرح و تعدیل 212

ملاک در اعتبار راوی 213

اعتبار روایت های مشایخ اجازه 216

فصل سوم: شیخ بهائی و طبقات راویان 219

فلسفه پیدایش عنوان مشترک در روایت ها 231

فصل چهارم: شیخ بهائی و علوم حدیث 233

فقه الحدیث 234

اجازه 237

عدم ضرورت به نصّ رجالی در توثیق راوی 249

فصل پنجم: شیخ بهائی و فقه الحدیث (کتاب شناسی) 253

الحبل المتین 253

هدف شیخ بهائی از تألیف کتاب 254

شیوه تألیف کتاب 258

1 - جستجوی شیخ بهائی در کتاب های حدیثی 258

2 - نام گذاری حدیث بر اساس بهترین طریق 258

3 - تعیین منزلت و جایگاه حدیث 259

مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین 259

زندگی نامه محمد اسماعیل خواجهی 261

مشرب رجالی خواجهی 262

نکته هایی از مقدمه مشرق الشمسین 267

الاربعون حدیثاً 271

مفتاح الفلاح فى عمل اليوم والليله 272

الحديقه الهالتيه 272

روش شيخ بهائي در فقه الحديث 273

بيان شيوه نكارش الحبل المتين 276

نكاتى از حبل المتين 278

اعتبار روايات المعتمر (محقق حلى) 278

فصل ششم: قواعد و مباني رجالي 281

فوائد رجالي 281

الفوائد الرجاليه 286

اصحاب اجماع 290

اهتمام به قرائن 294

تأكيد بر حجيت مراسيل صدوق 295

وكالت راوى 296

اعتبار مضمورات 297

جوامع روايى و شيوه سند نويسى آن 305

القاب انمه عليهم السلام 311

كتابينامه 313

ص: 10

بهاء‌الدین محمد عاملی، مشهور به شیخ بهائی، فقیه و دانشمند ذوفنون قرن دهم و یازدهم هجری قمری است. وی در سال 953 ق در بعلبک به دنیا آمد و پس از یک سال با خانواده اش به جبل عامل رفت. پدرش، عزالدین حسین بن عبدالصمد (متوفی 984 ق) پس از شهادت شهید ثانی (متوفی 966 ق.) و احساس عدم امنیت در جبل عامل و تشویق شاه طهماسب با خانواده اش به ایران آمد و در اصفهان ساکن شد. پس از سه سال اقامت در اصفهان، شاه طهماسب به توصیه و تأکید شیخ علی منشار، عزالدین حسین را به قزوین دعوت کرد و شیخ بهائی نیز همراه پدرش به قزوین آمد.

گفته اند که شیخ بهائی حدود سی سال در سفر بوده است، سفرهای ممتد و طولانی او را قبل از شیخ الاسلامی اش در اصفهان دانسته اند. وی در سفرهای خود، به طور ناشناس و در کسوت فقر و درویشی سیر کرده و با صاحبان ادیان و مذاهب اسلامی به بحث و احتجاج می پرداخته و در بعضی موارد تقیه می کرده است.

شیخ بهائی سرانجام در سال 1025 ق. به اصفهان بازگشت و از آن پس تا آخر عمر ملازم شاه عباس بود. از سفرهای مهم و تاریخی وی، سفر پیاده او به مشهد همراه شاه عباس بود. شاه عباس در 25 ذی حجه 1008 به شکرانه فتح خراسان، و سه سال بعد

نیز به موجب ندیری که داشت، پیاده از اصفهان به مشهد رفت. احتمالاً شیخ بهائی در هر دو سفر، ملازم وی بوده است. به گزارش برخی منابع، مرقد ربیع بن خُثیم، معروف به خواجه ربیع در مشهد نیز به پیشنهاد بهائی و به فرمان شاه عباس ساخته شد.

شیخ بهائی از زمره شخصیت های حوزه فلسفه اصفهان است. یکی از ویژگی های این حوزه توجه فیلسوفان این روزگار به تفسیر روایات اهل بیت علیهم السلام بود. از این منظر آنان توانستند در پرتو تفسیر معنوی روایات، افقی تازه در برابر دیدگان آیندگان بگشایند. نگرش این فیلسوفان و رای آنچه بود که ظاهرینان و اهل حدیث نسبت به روایات دریافته بودند.

گرایش فلسفی حوزه اصفهان بر پایه حکمت متعالیه استوار شده که اساس آن پیوند میان حکمت، عرفان و قرآن است. پیروان حکمت متعالیه، اندیشه های فلسفی خود را نخست در ایران و بعدها در هندوستان و عراق گسترش دادند.

اگر چه تفسیر قرآن همراه با فقه و حدیث در زمره علوم نقلی به شمار آمده اند، با این حال برخی از فیلسوفان اسلامی به تفسیر قرآن همت گمارده اند، زیرا قرآن در مقام کتاب مقدس در هدایت مسلمانان نقش اساسی را دارد. از این رو، کوشش های بسیاری برای درک و تبیین اصطلاحات و مفاهیم مندرج در آیات قرآنی صورت گرفت. وجود تفسیرهای گوناگون بر مبنای گرایش های فکری، کلامی، ادبی و عرفانی خود گواه روشنی بر این سخن است. در تعبیرها و کلام شیخ بهائی نوعی گرایش به اشراق مشهود است. از جمله «تنویر باطن با انوار جلی» تعبیری است که وی برای نشان دادن طریق دستیابی به حقیقت به کار برده است. شیخ بهائی علوم ظاهری را به چشم قیل و قال نگریسته و آن ها را برای نیل به کمال ناقص شمرده است. با این حال، در کنار تمایل به عرفان اسلامی، وظیفه شرعی خود را به عنوان یک مجتهد و شیخ الاسلام

شیخ بهائی بدون تردید یکی از فقیهان برجسته امامیه به شمار می‌آید و آثار او گواه روشنی بر تشیع اوست. بعضی از عالمان شیعه از تسامح بهائی در برخورد با مذاهب دیگر ایراد گرفته و در توثیق او تردید کرده‌اند، ولی آنچه مسلم است وی فقیه معتدلی بوده و به شیوه قدما به اقوال و آثار عامه نظر داشته است. برای نمونه بر کشف زمخشری حاشیه نوشته است. همچنین حاشیه‌ای که بر تفسیر بیضاوی نگاشته، به رغم ناتمام ماندن آن، از بهترین حواشی این تفسیر شمرده شده است. از این‌ها گذشته، در مواردی بین او و علمای مذاهب دیگر مباحثات کلامی روی داده که بهائی از عقیده امامیه دفاع کرده است. مهم‌تر از همه در اشعار عربی خود، علاوه بر اظهار ارادت و اخلاص کامل به ائمه شیعه علیهم السلام و اشتیاق زیارت قبور آنان، در مواردی از مخالفان آن‌ها تبری جسته است.

آنچه مسلم است شیخ بهائی بیش از دیگر عالمان و فقیهان امامیه به عرفان تمایل داشته است. به گفته علامه مجلسی، وی اهل چله نشینی و ریاضت شرعی بوده و به شاگرد خود محمدتقی مجلسی تعلیم ذکر داده است. اگر تصوف را به معنای ترک تعلقات دنیوی و مجاهده با نفس و کسب کمالات روحانی بدانیم، بهائی سهم وافری در آن داشته است. وی در مراقبه و تزکیه نفس، کم نظیر بوده و کراماتی نیز به او نسبت داده‌اند. محمدتقی مجلسی که خود فقیه و محدث بلندآوازه‌ای است برای شیخ بهائی مقامی قدسی قائل بوده است.

شخصیت علمی بهائی از این نظر مورد توجه و اعجاب است که وی در تمام علوم رسمی زمان خود دست داشته، در شماری از آن‌ها منحصر به فرد بود. او در حوزه معارف دینی و علوم اسلامی استاد بود و از خود خلاقیت بسیار نشان داد و در شکوفایی علمی حوزه علمیه اصفهان نقشی اساسی داشت.

وی در تفسیر قرآن از بیست سالگی به تدقیق پرداخته و آن را اشرف علوم دانسته است. افزون بر علوم و معارف اسلامی، مهم ترین حوزه فعالیت علمی بهائی، ریاضی، معماری و مهندسی است.

مهم ترین اثر علمی و ریاضی او خلاصه الحساب است که یک دوره ریاضیات مقدماتی و متوسط است. دیدگاه های بهائی به مطالب این کتاب محدود نبوده، بلکه وی در حل مسائل فلسفی نیز از ریاضی بهره جسته است. همچنین در حل مسائل فقهی از ریاضی به نحو مطلوبی استفاده نموده و در کتاب کشکول نیز شماری از مسائل ریاضی و هندسی را طرح کرده است.

شیخ بهائی در نجوم و جغرافیا نیز دست داشته که کتاب تشریح الافلاک و تضاریس الارض یا رساله فی کرویة الارض از آن جمله است. از او در آگاهی در علوم غریبه و خفیه نیز گزارش شده است. همچنین در نظم و نثر فارسی آثار ارزشمندی پدید آورده و در عربی نیز شاعری چیره دست و زبان دانی صاحب نظر است. بهائی در شمار مؤلفان پر اثر در علوم مختلف است و آثار او همگی موجز و بدون حشو و زوائد است و بر شماری از آن ها شرح و حواشی های متعدد نگاشته اند⁽¹⁾.

آنچه از فهرست کتاب های شیخ بهائی دانسته می شود، محوری ترین درس او حدیث و مهم ترین کتاب هایش در این زمینه بود. در آغاز قرن یازدهم با تألیف چند کتاب درباره فقه الحدیث، توجه عالمان اصفهان را به حدیث و شرح آن برانگیخت و پس از وی، اصفهان تا دو قرن مرکز شرح و تفسیر حدیث بود.

شیخ بهائی دوری فقیهان را از متون روایی و توجه بیش از حد آنان را به مباحث اصولی و عبارت های اصولیان دیده و احساس خطر کرده بود. به این سبب در سه 7.

ص: 14

1- ر. ک: ملازاده، محمد های، «بهاء الدین عاملی»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، بنیاد دائرة المعارف اسلام، تهران، 1377.

رشته از علوم حدیث - فقه الحدیث، رجال الحدیث، درایه الحدیث - تألیفات قابل اعتنایی از خود بر جای گذاشت. او بسیاری از کتاب های حدیثی را تدریس کرده و از شاگردانش میخواست احکام مستفاد از احادیث را استخراج کنند. توجه شیخ بهائی به حدیث موجب شد تا یک نهضت حدیثی در حوزه های علمیه شیعه به وجود آید.

بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی با آغاز تولیت آیت الله سید ابراهیم رئیسی و ایجاد تحولات نوین، به منظور تأمین نیازهای فرهنگی و شناساندن هویت های اصیل اسلامی و تألیف کتاب های فاخر علمی که مددکار اهل دانشگاه و حوزه باشد، گام های استوارتری برداشته است.

توجه روزافزون این مرکز به این گونه آثار علمی در راستای منویات تولیت محترم سبب شد تا کتاب ارزشمند و جامع نهضت حدیثی شیخ بهائی، تألیف استاد محمدحسن ربانی بیرجندی در ردیف چاپ و نشر قرار گیرد.

در پایان ضمن سپاسگزاری از زحمات مؤلف گرامی، محققان و پژوهشگران حوزه و دانشگاه را به خواندن این اثر علمی و مستند فرا می خوانیم.

ومن الله التوفیق

بنیاد پژوهشهای اسلامی

آستان قدس رضوی

ص: 15

شجاعی از شجاعان عالم یا مردی مقدّس از آسمانیان است. جسم او کوچک و زمینی، روح او آسمانی و ملکوتی است. همگان خاکی بودن او را ستوده اند و از مجد و عظمت او در شگفت آمده اند. از درویشی و خاک نشینی تا شیخ الاسلامی و امیری را تجربه کرده است. در جبهه نظامی سربازی فداکار و مشاوری با تدبیر و در میدان علم، عالمی دیگر است. هر روز ستاره اقبال او در علمی طلوع می کند و سرآمد عالمان عصر خود می شود. جهانیان همچون او را نادر به خود دیده اند.

حکمت او یادگار لقمان، تدبیر او نشانه سلمان و آزادمردی او یادآور ابوذر است. او فلسفه اشراقیان و برهان مشائیان، تفسیر مفسران، ادب ادیبان، فرمول ریاضی دانان، هندسه مهندسان را در وجود خود گرد آورد و بی هیچ ادّعایی، در دوران بلوغ عمر، دانستی های بشری را رها کرد و به سراغ سرچشمه حدیث آمد، و بیشترین آثار خود را به آن اختصاص داد. او خود را حدیثی کرد تا همچون حدیث بماند.

پژوهش درباره زندگانی و شخصیت عالمانی همچون شیخ بهائی بسیار دشوار است. عالمی که به جدّ می توان گفت در عالم اسلام نظیری ندارد. با وجود آنکه پژوهشگران درباره شیخ بهائی تحقیقات بسیاری انجام داده اند، اما حقّ او همچنان

باید اذعان کرد که شیعه در معرفتی شخصیت های خود کوتاهی کرده است؛ در حالی که سایر نحله ها و ملت ها درباره معرفتی شخصیت های خود زحمت های فراوانی کشیده اند و حتی گاهی از کاه، کوه و از چوب خشک، آدم تراشیده اند. دانشمندان و نویسندگان اهل سنت هم در این زمینه کار بسیاری کرده اند، اما شیعه هنوز نتوانسته به طور شایسته ای شخصیت های سرآمد علمی خود را معرفی کند؛ چراکه مفسران را باید منهج شناسی کرد و فقیهان را باید سبک شناسی نمود.

اکتفا کردن به چند حکایت و داستان و شعر از کسی چون شیخ بهائی به معنای معرفتی او نیست.

این امر نیازمند خیزش گروهی دانشمندان، برای شناساندن شخصیت های برجسته شیعه و مناہج تفسیری، حدیثی، فقهی و کلامی آنان است. نوآوری های اصولی، قرآنی و ادبی آنان شایسته طرح در پایان نامه های سطوح عالی دانشگاه ها است.

شخصیت هایی مثل شیخ بهائی را باید لجنه های وسیعی از اندیشمندان فقه شناس، اصولی، کلامی، ادیبان عربی و فارسی، ریاضی دان، آشنای به مثلثات، منجم، عارف به سحر، مهندس و معمار، عرفان شناس، فیلسوف، عارف به علوم غریبه همچون رمل، حدیث شناس، مفسر، علوم قرآنی، قصه نویس، رجالی، لغت شناس و آگاه به بلاغت و فصاحت بررسی کنند.

در واقع باید طیفی از دانشمندان این رشته ها نهضتی را آغاز کنند و درباره زوایای گوناگون زندگانی شیخ بهائی مطلب بنویسند و در هر رشته علمی به طور خاص وارد جزئیات شده و آرا و نظریات شیخ بهائی را بررسی نمایند.

شیخ بهائی در هر یک از رشته های ذکر شده، کتاب و رساله های گوناگون تألیف

کرده است. تبخر او در علوم گوناگون باعث شد تا ادعا کند که من بر هر ذی فنونی غالب شدم، اما متخصص در یک فن بر من غالب است.

با همه کمبودها، بیشترین کارهای علمی درباره شیخ بهائی انجام شده است. کمتر شخصیتی در جهان اسلام به اندازه شیخ بهائی مورد توجه دانشمندان بوده است. در فضای ادبیات و شعر استاد سعید نفیسی، با کتاب «احوال و اشعار شیخ بهائی» اندکی کار را در این زمینه پیش برده، اما کافی نیست. در معرفی داستان ها و حکایت ها، کتاب استاد سید محمد صفی با عنوان «آثار و احوال شیخ بهائی» و در موضوع زندگی نامه شیخ کتاب «شیخ بهائی در آینه عشق» توسط استاد قمصری به نگارش در آمده و کتاب «شیخ بهائی در آینه میراث» کتاب های شیخ بهائی را معرفی کرده است، اما جای کار در هر یک از این موضوع ها همچنان وجود دارد.

فراگیرترین و علمی ترین کتاب را می توان کتاب «بهاءالدین العاملی ادیباً و فقیهاً و عالماً» نوشته یکی از دانشمندان عرب دانست (1). این کتاب که حدود هفتصد صفحه است، بخش های بسیاری از زوایای زندگی شیخ بهائی را آشکار کرده است.

علاوه بر نگاشته های شیخ در علوم گوناگون، می توان در دیگر زوایای شخصیت شیخ بهائی همچون سفرها، استادان، شاگردان، آرای حدیثی و کلامی او و بسیاری از مباحث علمی دیگر همچون معمّاها، الغاز، فالنامه ها و به ویژه زندگی نامه سیاسی شیخ بهائی، خدمات و ساخت وسازها و مهندسی شیخ بهائی شامل حمام اصفهان، بازسازی حرم مطهر و صحن حضرت رضا علیه السلام و مانند آن بسیار نوشت.

شخصیت حدیثی شیخ بهائی را می توان با بررسی آرای حدیثی و معرفی آثار فقه الحدیث او و بررسی برخی آرای رجالی و شیوه او در سندشناسی و راوی شناسی.

ص: 19

مورد دقت قرار داد. شناسایی آثار حدیثی شیخ بهائی، معرفی شیخ بهائی به عنوان نخستین آغازگر نگارش شرح احادیث و نهضت فقه الحدیث، بیان آرای رجال و شناسایی روش رجال او به عنوان نخستین مقنن در علم رجال و خروج از مرحله راوی شناسی به مرحله قانون مندی علم رجال، تطبیق قواعد علم رجال بر سندهای علمی احادیث و به دست آوردن سندهای صحیح از غیر صحیح، گسترش علم حدیث از ناحیه شیخ بهائی با تدریس کتاب های اصلی حدیث و تألیف فقه الحدیث عمده ترین هدف های این نگارش است.

شیخ بهائی علم حدیث را بر فقه مقدم می داشت؛ از این رو آثارش در زمینه فقه الحدیث بیش از فقه است. در زمینه حدیث، بلکه فقه الحدیث، «الحبل المتین»، «مشرق الشمسین»، «الأربعون حدیثاً»، «شرح دعاهای صحیفه سجّادیه (الحدیقه الهلالیه)» و نیز دیگر بیانات او در شرح احادیث بسیار مهم و چشم گیر است. او فقه را نیز بر اساس حدیث تدریس و تألیف می کرد.

ص: 20

بخش اول

اشاره

ص: 21

فصل اول زندگی نامه شیخ بهائی (1)

محمد بن الحسین بن عبدالصمد عاملی، در سال 952 هجری یا 17 ذیحجه 953 هجری قمری در جبل عامل، جنوب لبنان متولد شد. پدرش حسین بن عبدالصمد، از عالمان طراز اول شامات بود. جنوب لبنان و منطقه شامات، عالمان برجسته ای داشته که مرحوم شیخ حرّ عاملی (1104 ق) کتاب «أمل الآمل» را در ترجمه عالمان جبل عامل نوشت. جدّ شیخ بهائی، یعنی عبدالصمد هم از عالمان بود که شیخ بهائی «صمدیه» را برای زنده نگه داشتن همین عالم برای برادرش عبدالصمد نوشت.

جدّه شیخ بهائی زنی فاضله بود که کرامات داشته است. شیخ نقل می کند که در زمستان سرد، خمیر را به تنور می زد و از آن نان داغ بیرون می آورد.

حسین بن عبدالصمد، پدر شیخ بهائی، از عالمان طراز اول بود و به دعوت شاه سلطان طهماسب صفوی به ایران مهاجرت کرد.

ص: 23

1- . روضات الجنّات، 7/58؛ الغدير، 11/260؛ رياض العلماء، 5/97؛ سلافه العصر، 291؛ لؤلؤه البحرين، 17؛ امل الآمل، 1/158؛ اعيان الشيعه، 9/234؛ گلشن ابرار، 1/196.

شیخ حسین به شیخ الاسلامی ایران منصوب شد و امور قضاوت و جمعه و جماعات ایران در ید قدرت او قرار گرفت. آنان شاه را تأیید و سلطنت را شرعی کردند، و شاه نیز آنها را به عنوان شیخ الاسلام تعیین کرد. در حکومت صفوی رسم این گونه بود که شیخ الاسلام، یعنی روحانی برجسته اول ایران، باید شاه را تأیید می کرد و بدون اجازه نامه او شاه مجوز سلطنت نداشت. و شاه نیز آنها را به شیخ الاسلامی تعیین می نمود.

شیخ حسین بن عبدالصمد، پس از آنکه از شیخ الاسلامی کنار رفت، به بحرین مهاجرت کرد. بحرین در آن دوره قلمرو ایران محسوب می شد. شیخ بهائی پس از پدر به مقام شیخ الاسلامی منصوب شد. حسین بن عبدالصمد کتاب فقهی «العقد الطهماسبی» را به درخواست شاه طهماسب نوشت و در علم درایه کتابی با نام «وصول الأخیار» به رشته تحریر درآورد. حسین بن عبدالصمد در سال 984 هجری قمری درگذشت.

محمد بن الحسین، متولد 953 هجری، فرزند حسین بن عبدالصمد از خانواده بسیار والا بود که به همراه پدرش به ایران مهاجرت کرد. خود او در کتاب «کشکول» می نویسد: اگر پدرم مرا با خود به بلاد عجم نیاورده و همنشین با شاهان نساخته بود در زهد و تقوا نظیری نداشتم. (1)

شیخ بهائی در نزد فقیهانی همچون پدرش تحصیل کرده است. او سی سال به سیاحت پرداخت و از محضر عالمان جبل عامل بهره برد. شیخ بهائی در سال 953 هجری قمری در بعلبک از شهرهای جنوب لبنان به دنیا آمده است. (2)

ص: 24

1- . کشکول، 1/30.

2- . در بعلبک دو محل و جایگاه رغبت مردم وجود دارد: یکی از عجایب هفتگانه دنیا در همین شهر است، ساختمان های بسیار عظیم که از سنگ بزرگ چندتنی ساخته شده است. ساخت این بارگاه مهم حدود چهارصد سال طول کشیده، و با توجه به زلزله های بسیار شدید سالم مانده است. قدمت آن را به چهار هزار سال قبل از میلاد تخمین زده اند و محل پرستش خدایان و معبد بوده، در درگیری بین فلسطینی های ساکن در منطقه و افواج امل نیز ضرباتی به آن وارد آمده است، در هر سال در آنجا یک کنفرانس درباره این بارگاه و معبد برگزار می شود و از سراسر جهان درباره آن سخنرانی و تحقیق می شود. بلیط آن کنفرانس صد دلار است، البته به تازگی این معبد بزرگ از ردیف عجایب هفتگانه خارج شده است. شهر بعلبک تنها شهری است در لبنان که مردم آن بسیار گوشت مصرف می کنند. غذای ویژه بعلبک کلوجه ای است که درون آن پر از گوشت کوبیده است. در دیگر جاهای لبنان مردم بیشتر به غذاهای گیاهی اهمیت می دهند. دوم: زیارتگاه خوله دختر امام حسین علیه السلام، بنا بر آنچه در گزارش این محل و قبر یاد کرده اند، خوله دختر کوچک آن حضرت است. در بازگشت کاروان از شام به سوی مدینه، این دختر دو ساله از شتر افتاده و کسی خبر نشده بود، پس از پیمودن مقداری راه خبر شدند که دختر همراهشان نیست، برگشتند و او را در میان درختان یافتند در حالی که جان به جان آفرین تسلیم کرده بود. مرقد مطهر این دختر به وسیله اصفهانی ها بازسازی و حرم بسیار مجللی بر آن ساخته شد که آینه کاری بسیار زیبایی داشت. در کنار آن درخت چناری بسیار کهن وجود داشت که سابقه آن را به حدود هشتصد سال تخمین زده اند، و بعضی گفته اند درخت به وسیله امام سجّاد علیه السلام کاشته شده است. بعلبک محل تردد و حضور زائران شیعه به خاطر زیارت قبر خوله، و جهانگردان برای دیدن آثار باستانی این محل است. شیخ بهائی در این منطقه - بعلبک - به دنیا آمده است.

او یکی از مدرّسان زبده بود که علوم گوناگون را تدریس می کرد که شیخ بهائی مدّعی بود بر هر ذی فنونی غالب شده و ذی فن بر او غالب شده است. (1)

ص: 25

1- . مجموعه آثار شهید مطهری، 599/28. «غَلَبْتُ كُلَّ ذِي فُنُونٍ وَ غَلَبَنِي كُلُّ ذِي فَنٍّ وَاحِدٍ» این جمله وی معروف است و در اینترنت هم در آثار استاد مطهری نشانی داده شده، ولی ما با تفحص آن را نیافتیم.

سید حیدر شاگرد ملازم شیخ بهائی می گوید: من بیشتر کتاب های شیخ بهائی را از او درس گرفته ام. جلد اول کتاب «تهذیب الاحکام»، جلد اول کتاب «الکافی» و «الاستبصار» نیز از جمله کتاب هایی بود که از او آموخته ام. این نشان می دهد تا زمانی که اصول حجیم نشده بود، فقیهان بزرگ و مدرّسان طراز اول، به تدریس علم حدیث همّت می گماشتند، امّا امروزه با گسترش علم اصول دیگر وقتی برای خواندن علم حدیث و روایت ها باقی نمانده است. فخرالدین حلّی هم در زندگی نامه خود به این نکته اشاره کرده و می نویسد که کتاب «تهذیب الاحکام» را بر پدرم می خواندم (1).

ملا صدراى شیرازی (1050 ق) و اسد الله فاضل جواد کاظمینی، صاحب «مسالک الافهام» از جمله شاگردان معروف او هستند.

از دیگر شاگردان معروف شیخ بهائی ملا محسن فیض کاشانی، سید ماجد بحرانی، مولی خلیل قزوینی، میرزا رفیع الدین نائینی، و علامه محمد تقی مجلسی (1070 ق) معروف به مجلسی اول است (2) که در پایان «روضه المتّقین» شرح حال استاد خود را آورده است. او صاحب دو شرح بر «من لا یحضره الفقیه» است.

شیخ بهائی و تألیف ها

شیخ بهائی و تألیف ها (3)

شیخ بهائی تألیف های فراوانی داشته که از جمله به موارد زیر می توان اشاره کرد:

1 - «مشرق الشمسین»؛

2 - «الحبل المتین» که هر دو کتاب در تبویب احادیث و شرح برخی دشواری های

ص: 26

1- . روضات الجنّات، 41/264؛ الکنی واللقاب، 2/487؛ ریاض العلماء، 3/240؛ لؤلؤه البحرین، 81؛ اعیان الشیعه، 8/100؛ الذریعه، 18/162.

2- . بحار الانوار، 2/105؛ روضات الجنّات، 2/119؛ قصص العلماء، 214؛ گلشن ابرار، 1/218.

3- . الاثنا عشریات، - المقدمه؛ الحدیقه الهالیّه؛ - المقدمه؛ ریحانه الادب، 3/403؛ اعیان الشیعه، 9/240؛ الغدیر، 11/240؛ خاتمه وسائل الشیعه، 3/417.

آن است.

3- «الأبعون حديثاً» شرح چهل حدیث.

4- «الوجیزه فی علم الدرایه» که آیت الله سید حسن صدر (1353 ق) شرحی با عنوان «نهایه الدرایه» بر آن زده است.

5- «حاشیه بر تفسیر بیضاوی». این تفسیر در آن دوره متن درس بوده است.

6- «الاثناعشریات الخمس» در پنج عنوان: طهارت، صلاه، زکاه، حج، صوم که هر بابی را با دوازده نکته تألیف کرده است.

7- «زبدہ الاصول» در یک جلد.

8- «کشکول». کشکول شیخ بهائی شامل مطالب متفرقه و گزیده ای است که در سه مجلد به چاپ رسیده است. او در این کتاب می نویسد که پدرم از بحرین برای من نامه نوشت و گفت: اگر می خواهی دینت سالم بماند به بحرین بیا که اینجا بسیار مناسب است و دین انسان در امان است، و اگر می خواهی دنیایت آباد باشد برو به هند، چه اینکه شیعیان هند به تو بسیار می رسند، و اگر می خواهی نه دین و نه دنیا داشته باشی در ایران بمان(1).

9- «الصمدیه». دوره فشرده نحو است که برای برادر کوچکش عبدالصمد نوشته است. این کتاب شرح های فراوان دارد که مفصل ترین آنها «الحدائق الندیّه» تألیف سید علیخان مدنی(2) (1120 ق) است.

10- «الحدیقه الهالئیه». برخی از دعاهای «صحیفه سجّادیّه» را شرح کرده که ازه.

ص: 27

1- ریاض العلماء، 2/119؛ الرسائل الرجالیّه، 2/530؛ الذریعه، 1/414؛ اعیان الشیعه، 1/414؛ الشیخ البهائی، 115 و 147.

2- گلشن ابرار، 1/264؛ الفوائد الرضویّه، 270؛ ریحانه الادب، 2/91؛ سلافه العصر، 124؛ اعیان الشیعه، 8/71؛ ریاض السالکین، ج 11، المقدمه.

جمله آنها دعای هلال است؛ از این رو اسم آن را «الحدیقه الهلالیه» نهاده اند.

شیخ بهائی رساله های گوناگون از جمله «رساله فی عدم وجوب السوره» را تألیف کرده است. او در این رساله ثابت کرده که سوره پس از قرائت حمد واجب نیست و این از فتاوی متفرد اوست. شیخ طوسی (460ق) از قدما نیز این فتوا را داده است، ولی از این فتوا برگشت.

11 - «الجامع العباسی» رساله عملیه به فارسی.

12 - «مفتاح الفلاح» در ادعیه.

سفرهای شیخ بهائی

دمشق:

محیی گوید: شیخ بهاءالدین عاملی از بیت المقدس به طرف دمشق رفت و در محله خراب منزل گزید، وی در آن جا مهمان یک بازرگان بود. در این شهر حافظ حسین کربلائی قزوینی و یا تبریزی که در دمشق سکونت داشت با او ملاقات کرد و اشعار خود را برای او خواند.

شیخ بهاءالدین در دمشق تصمیم گرفت تا با ابوالحسن بورینی دیداری داشته باشد. بازرگانی که میزبان او بود وسیله ملاقات آن دو را فراهم ساخت. او یک مهمانی ترتیب داد و گروهی از اهل فضل و ادب را هم به آن مجلس دعوت کرد.

بورینی هنگامی که وارد مجلس شد، بهاءالدین را در لباس سیاحان مشاهده کرد. او بهاءالدین را دید که با لباس ویژه اهل سیاحت در صدر مجلس قرار گرفته و مردم با کمال ادب و خضوع در برابر او نشسته اند و به سخنانش گوش می دهند. بورینی که او را نمی شناخت در شگفت ماند. او به شیخ بهاءالدین توجهی نکرد و در گوشه ای قرار گرفت و به کارهای خود مشغول شد.

ص: 28

بعد از نماز عشاء، میهمانان در جای خود قرار گرفتند. بهاءالدین سخن آغاز کرد و یک بحث تفسیری را به میان آورد و با عبارات روشنی مطلب را بیان نمود و همه از آن استفاده کردند. بعد از آن عبارات را تغییر داد و بحث علمی مطرح شد. در این جا فقط بورینی مطلب را درک می کرد و دیگران چیزی نمی فهمیدند.

در این هنگام بهاءالدین وارد مطالبی پیچیده شد که حتی بورینی هم از فهم آن عاجز بود و گفته های شیخ را درک نمی کرد. آنها متحیر بودند که او چه می گوید. در این هنگام بورینی از جای خود برخاست تا مجلس را ترک گوید، او در حالی که ایستاده بود گفت: تو باید بهاءالدین حارثی باشی. بعد از این بورینی و شیخ بهاءالدین با هم معانقه کردند و با یکدیگر به گفتگو نشستند. شیخ از بورینی خواست این مطلب را مخفی نگهدارد. آنها تا پاسی از شب با هم صحبت کردند و بعد از یکدیگر جدا شدند. شیخ بهاءالدین پس از این ملاقات، شهر دمشق را ترک گفت و به طرف حلب حرکت کرد.(1)

حلب:

حلب:(2)

محبّی از ابوالوفای عرضی نقل کرده است که شیخ بهاءالدین در زمان سلطان مراد عثمانی به طور ناشناس و پنهانی وارد حلب شد. او در ظاهر یک درویش به حلب رسید و در درس شیخ عمر، پدر ابوالوفا حضور پیدا کرد. از ظاهر او پیدا بود که وی طالب علم نیست. او در مجلس درس سکوت کرد تا آنگاه که درس پایان گرفت.

شیخ بهاءالدین پس از پایان درس از شیخ عمر پرسید: دلیل فضیلت صدیق بر مرتضی چیست؟ او حدیث «ما طلعت الشمس ولا غربت علی أحد بعد النبیین»

ص: 29

1- . اعیان الشیعه، 241/9؛ دائره المعارف الاسلامیه، 20/8؛ دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، 123/11.

2- . دانشنامه جهان اسلام، 853/13.

أفضل من أبي بكر» را خواند. شیخ بهاءالدین این حدیث را رد کرد و دلایلی دیگر آورد که فضیلت مرتضی را بر ابوبکر نشان می داد. پدرم، شیخ عمر، او را ناسزا گفت و وی را رافضی و شیعه معرفی کرد.

بعد از این شیخ بهاءالدین به یکی از بازرگانان ایرانی ساکن حلب پیشنهاد کرد مهمانی ای ترتیب دهد و شیخ عمر را به آن مهمانی دعوت کند تا آنها بار دیگر با هم به گفتگو بنشینند. بازرگان هم را پذیرفت و مجلسی ترتیب داد. بعد از اینکه شیخ بهاءالدین با شیخ عمر در مجلس حضور پیدا کردند، بازرگان به شیخ عمر گفت: این مرد، ملا بهاءالدین، عالم بلاد عجم است.

ابوالوفا گوید: بهاءالدین به پدرم گفت: مرا فحش دادی و ناسزا گفتی. پدرم به او گفت: من نمی دانستم شما ملا بهاءالدین هستی، ولی سخنان شما هم در حضور عوام مناسب نبود.

محبّی گوید: بهاءالدین مدّتی در حلب ماند. در این هنگام مردمان جبل عامل دریافتند که شیخ در حلب اقامت دارد. آنها گروه گروه به سوی حلب آمدند و با شیخ دیدار کردند. او ترسید این ملاقات ها برایش دردسر ایجاد کند، از این رو حلب را ترک گفت و به سوی مکه رهسپار گردید(1).

نیاکان شیخ بهائی

ابوالفضائل، محمّد بن الحسین بن عبدالصمد بن محمّد بن علی بن الحسن بن محمّد بن صالح بن اسماعیل الحارثی الصمدانی العاملی الجبعی.

حارثی بدان سبب گفته می شود که از نسل حارث بن عبدالله الاعور الهمدانی است. او از اصحاب حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام بود که به حُبّ علی علیه السلام متّهم شده و

ص: 30

در این راه او را مفراط شمرده اند(1). قرطبی در تفسیر «الجامع لأحكام القرآن» باب ذکر فضائل قرآن بیان داشته است: «الحارث، رماه الشعبي بالكذب وليس بشيء ولم يبين من الحارث كذب وإنما تقم عليه إفراطه في حبّ عليّ وتفضيله له على غيره وليس بشيء، ومن هاهنا - والله أعلم - كذب الشعبي»(2).

بلی، بسیاری از روایان در کتاب های رجالی اهل سنت به دلیل محبت و علاقه به علی بن ابی طالب و اهل بیت ضعیف شمرده شده اند. اصبح بن نباته و اسماعیل بن ابی زیاد سکونی و... شاهد دیگری بر این ماجرا هستند.

علامه امینی در «الغدیر» بیست شخصیت از شخصیت های برجسته خاندان حارثی نام برده که از عالمان طراز اول و فقیهان برجسته شیعه بوده اند. همدانیان قبیله ای بوده اند که در یمن زیست کرده و از آنجا به شامات مهاجرت کرده اند.

علامه محمد باقر میرداماد، ضبط کلمه «همدان» را بر وزن «فعلان» دانسته است(3). البته روایانی اهل همدان ایران بوده اند که در کتاب های رجالی با ذال خوانده می شوند مثل احمد بن زیاد الهمدانی(4).

حارث همدانی جدّ شیخ بهائی همان کسی است که امیرالمؤمنین با او سخن گفت و حارث در ضمن آن حدیث به حضرت امیر عرض کرد: «لو كَشَفْتُ - فداك أيبا».

ص: 31

-
- 1- در بین عالمان رجالی اهل سنت، محبت اهل بیت، رافضی بودن حساب می شود و نشانه ضعف راوی است به ویژه در نزد رجالیانی همچون عقیلی و شمس الدین محمد ذهبی. علوم حدیث، طبق آراء امامیه و اهل سنت، 388.
 - 2- الجامع لأحكام القرآن، 1/5؛ تنقيح المقال، 1/245؛ سير أعلام النبلاء، 4/152؛ تهذيب الكمال، 2244/5.
 - 3- الرواشح السماويّه، 149.
 - 4- همان جا.

وَأُمِّي - الرِّينَ عَنْ قُلُوبِنَا وَجَعَلْتَنَا فِي ذَلِكَ عَلَى بَصِيرِهِ مِنْ أَمْرِنَا». قال: «قدك(1)؛ فَإِنَّكَ أَمْرٌ مَلْبُوسٌ عَلَيْكَ، إِنَّ دِينَ اللَّهِ لَا يُعْرَفُ بِالرِّجَالِ بَلْ بآيَةِ الْحَقِّ؛ فَاعْرِفِ الْحَقَّ تَعْرِفْ أَهْلَهُ»، و در آخر، حضرت امیر علیه السلام درباره قیامت صحبت کرد و فرمود: «أَنْتِ مَعَ مَنْ أَحْبَبْتَ وَلَكِ مَا اكْتَسَبْتَ»(2)، همین مطلب را سید اسماعیل حمیری به شعر در آورده است:

قَوْلٌ عَلَيَّ لِحَارِثٍ عَجَبْتُ كَمْ ثُمَّ أَعْجَبُوهُ لَهُ حَمَلًا

يا حَارِ هَمْدَانَ مَنْ يَمُتُ يَرِنِي مِنْ مُؤْمِنٍ أَوْ مَنَافِقٍ قُبُلًا(3)

این مطلب در چند حدیث آمده است(4).

لازم به ذکر است که این شعر از امیرالمؤمنین علیه السلام نیست بلکه از سید اسماعیل حمیری است که جریان ملاقات اموات با امیرالمؤمنین علیه السلام را بیان می کند، ولی به اشتباه به خود امیرالمؤمنین علیه السلام نسبت داده شده است، و در دیوان حضرت هم به عنوان شعر آن حضرت ضبط گردیده است.

آیه الله حسن زاده آملی در شرح نهج البلاغه «ملحقات منهاج البراعه میرزا حبیب الله خوئی»، بسیاری از اشعاری را که از امیرالمؤمنین علیه السلام نیست: و اشتباه در دیوان آمده یاد کرده اند!

عالمان اهل سنت نیز حارث همدانی را توثیق کرده اند و در کتاب های خود روایت های او را آورده اند(5).9.

ص: 32

1- «قدك» یعنی کافی است تو را.

2- بحار الانوار، 179/6؛ صراط الحق، 3/353.

3- بحار الانوار، 6/179.

4- صراط الحق، 3/353.

5- قاموس الرجال، 3/39.

شیخ بهائی می گوید: از کرامات او اینکه روزی برف آمده بود و در خانه هیچ چیز از قوت نبود. فرزندان او گریه می کردند. پدرم به جدّه ما گفت: با برخی حيله ها و ترفندها آنها را ساکت کن. جدّه ما مقداری از برف را گرفت و آن را در ظرف خمیر قرار داد و به آنها گفت: این خمیر آماده می شود و برای شما نان می پزم. فرزندان به طرف پدر رفتند و گفتند: ای پدر، برای ما خمیر کن، تا پدرم به برف ها نگاه کرد دید خمیر شده است. علامه محمد تقی مجلسی (1070 ق) از استادش شیخ بهائی نقل می کند که حال ما در وطن این گونه بود. چون به بلاد عجم آمدیم، آن احوال از بین رفت. آنگاه شیخ بهائی این شعر را خواند:

من ملک بودم و فردوس برین جایم بود آدم آورد در این دیر خراب آبادم

آری، قدر و منزلت شیخ بهائی را چه کسی می تواند بشناسد، خود او هم از این جهت گله مند است و به زبان شعر می گوید:

اگر کنم گله من از زمانه غدار به خاطرت نرسد از من شکسته غبار

به گوش من سخنی گفت دوش باد صبا من از شنیدن آن گشته ام ز خود بیزار

که بنده را به کسان کرده ای شها! نسبت که از تصوّر ایشان مرا بود صد عار

شها! شکایت، خود نیست گرچه از آداب ولی به وقت ضرورت، روا بود اظهار

رواست گر من از این غصّه خون بگریم، خون سزاست گر من از این غصّه، زار گریم، زار

پرس قدر مرا، گرچه خوب می دانی که من گلم، گل؛ خار ند این جماعت، خار

من آن یگانه دهرم که وصف فضل مرا نوشته منشی قدرت، به هر در و دیوار

به هر دیار که آبی، حکایتی شنوی به هر کجا که روی، ذکر من بود در کار

تو قدر من شناسی، مرا به کم مفروش بهائیم من و باشد بهای من بسیار(1)

ص: 33

مرحوم میرزا عبداللّه افندی در کتاب «ریاض العلماء» در ترجمه پدر شیخ بهائی، عزّ الدین حسین بن عبدالصمد عاملی نقل می کند که پدر شیخ بهائی در زمان شاه طهماسب صفوی از بلاد جبل عامل متوجه ایران شد و به اصفهان آمد که از شهرهای بزرگ ایران بود و در آنجا مشغول تدریس و تعلیم و افاده علوم شرعی شد. خبر ورود او به اصفهان را شیخ فاضل و شیخ الاسلام اصفهان - یعنی شیخ علی ملقب به شیخ علی منشار - فهمید. در آن هنگام شاه طهماسب در قزوین بود. شیخ علی منشار خبر ورود حسین بن عبدالصمد را به شاه داد و جایگاه او را در نزد شاه بیان کرد. بلافاصله شاه طهماسب نامه ای به خط خود از قزوین نوشت و از او خواست تا به قزوین برود و او اجابت کرد و راهی قزوین شد و در خدمت سلطان درآمد. شاه طهماسب او را بسیار تعظیم و تجلیل کرد و شیخ الاسلام قزوین قرار داد. هفت سال در قزوین ماند و امامت جمعه را به عهده داشت. آنگاه شاه طهماسب او را شیخ الاسلام در شهر مشهد مقدس قرار داد و در کنار قبر علی بن موسی الرضا علیه السلام به تبلیغ و تدریس پرداخت. پس از اندی شاه طهماسب از او خواست تا به هرات برود (1).

چون شهر هرات خالی از عالم بود و تدین به مذهب اثنی عشری نداشتند، شیخ حسین بن عبدالصمد متوجه آنجا شد و هشت سال در کمال عزّت و عظمت در آن شهر ماند، پس از هشت سال به قزوین برگشت و از حضور شاه رخصت خواست تا خودش و پسرش به زیارت خانه خدا نائل شوند. سلطان طهماسب به خودش اجازه داد، ولی شیخ بهائی را اجازه نداد و دستور داد تا شیخ بهائی در قزوین بماند. حسین بن عبدالصمد از آنجا راهی بیت الله الحرام شد و از طریق دریا به بحرین برگشت و در

ص: 34

بحرین اقامت کرد و از آنجا برای پسرش شیخ بهائی نامه ای نوشت:

«إِنْ تَطْلُبُ مَحْضَ الدُّنْيَا فَلَا بَدَّ أَنْ تَذْهَبَ إِلَى بِلَادِ الْهِنْدِ، وَإِنْ كُنْتَ تُرِيدُ الْعُقْبَى فَلَا بَدَّ أَنْ تَجِيءَ إِلَى الْبَحْرَيْنِ، وَإِنْ كُنْتَ لَا تُرِيدُ الدُّنْيَا وَلَا الْعُقْبَى فَتَوَطَّنْ بِبِلَادِ عِرَاقِ الْعَجْمِ» (1).

از کتاب «حدائق المقرّبین» تألیف عالم جلیل امیر محمد صالح خاتون آبادی داماد علامه مجلسی نقل شده که شیخ بهائی در کتاب «کشکول» از پدرش نقل کرده که پدرم در مسجد کوفه، نگین انگشتری از عقیق دیده که بر آن نوشته است:

أَنَا ذُرٌّ مِنَ السَّمَا نَثْرُونِي يَوْمَ تَرْوِجُ وَالِدَ السَّبْطَيْنِ

كُنْتُ أَصْفَى مِنَ اللَّجَيْنِ بِيَاضًا صَبَّغْتَنِي دَمَاءَ نَحْرِ الْحُسَيْنِ (2)

و نیز از سیّد علی خان مدنی نقل کرده که بعد از گفتن این مطلب فرمود: ما نیز در رودخانه شوشتر، سنگ زمرد بزرگی را دیدیم که حقاها آن را از زیر زمین در آورده بودند و بر آن نوشته بود: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ، مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ، عَلِيٌّ وَلِيُّ اللَّهِ» (3).

ص: 35

1- . رياض العلماء، 2/119؛ الرسائل الرجاليه، 2/530.

2- . كشكول بحراني، 3/67؛ روضات الجنّات، 7/75.

3- . انيس المسافر «كشكول بحراني»، 1/25؛ كشكول شيخ بهائي، 67/3.

بزرگواری شیخ بهائی

شیخ بهائی در یکی از خاطرات خود می نویسد: روزی مجلسی با عظمت و بزرگ برگزار شده بود. در آن مجلس یکی از حاضران که ادعای موافقت با ما را داشت، ولی همیشه باطن او غیر ظاهرش بود، زبانش را رها کرد در غیبت و تهمت و بهتان و فراموش کرد قول خداوند متعال را که: (أَيُّحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ) (1).

چون آگاه شد که من آگاه شده ام که در آن مجلس چگونه بر من تاخته و مرا مذمت کرده، به من نامه ای نوشت طولانی و بسیار نکات مفصل در آن ذکر کرده و سراسر آن پشیمانی بود و از من درخواست رضایت داشت و التماس می کرد که از کار او چشم پوشی کنم. او را مؤاخذه و بلکه مذمت هم نکنم. من در جواب نامه او نوشتم:

«جزاك الله خيراً فيما أهديتَ إليّ من الثوابِ وثقلتَ به ميزانَ حسناتي يومَ الحسابِ، فقد رَوينا عن سيّد البشرِ والشفيعِ المشفّعِ في المحشرِ أنّه قال: (يُجاءُ بالعبدِ يومَ القيامِهِ فُتوضَعُ حسناتُهُ في كَفِّهِ وسيئاتُهُ في كَفِّهِ فُتُرَجَّحُ السيئاتُ فتَجِيءُ بَطاقَهُ

ص: 36

فتقع في كفه الحسنات فترجح بها، فيقول: يا رب، ما هذه البطاقة؟ فيقول عز وجل: هذا ما قيل فيك وأنت منه بريء(1) فهذا الحديث قد أوجب بمنطوقه على أن أشكر ما أسديته من النعم إلي فكثير الله خيرك وأجزل مبرك مع أنني لو فرض أنك شافهتني بالسفاهة والبهتان وواجهتني بالوقاحه والعدوان ولم تزل مصرأ على شناعتك ليلاً ونهاراً، مقيماً على سوء صناعتك سرأً وجهراً ما كنت أقابلك إلا بالصفتح والصفاء، ولا أعاملك إلا بالموده والوفا، فإن ذلك من أحسن العادات وأتم السعادات، وإن بقيه مده الحياه أعز من أن تصرف في غير تدارك ما فات، وتتمه هذا العمر القصير لا تسع مؤاخذه أحد على التقصير(2).

شيخ فرمود: خدای تو را جزای خیر دهد چه اینکه توبه من ثواب اهدا کردی، و کفه میزان حسنات مرا در روز قیامت سنگین کردی؛ زیرا روایت شده از سید بشر و شفیع شفاعت کننده ای که شفاعت او پذیرفته است در روز محشر، که او فرمود: حسنات بنده ای در روز قیامت آورده می شود و در کفه ای قرار داده می شود و بدی های او در کفه دیگری؛ کارهای بد او بر کارهای خوب برتری دارد. در همین هنگام دسته گلی می آید و در کفه حسنات او واقع می شود و کفه حسنات ترجیح داده می شود، می گوید: خدایا، این دسته گل چیست؟ خداوند متعال در جواب او می فرماید: این دسته گل، همان چیزی است که درباره تو گفته شده و تواز آن پاک و مبرا هستی. پس این حدیث بر من لازم و ضروری دانسته که شکرگزار باشم آنچه را که از نعمت ها به من اهدا کرده ای. خداوند خیر تو را زیاد کند و نیکی تو را جزا دهد. اگر فرض می شود در صورت روبه رو شدن من با تو و در حالی که با وقاحت و دشمنی با من برخورد می کردی و روز و شب 0.

ص: 37

-
- 1- . بحار الانوار، 112/16 از سلافه العصر، و عجالتاً این حدیث در غیر این کتاب یافت نشد، و شاید به همین جهت بوده که مصحح الاثنا عشریات آن را استخراج نکرده است.
 - 2- . سلافه العصر، 293؛ الاثنا عشریات، 20.

اصرار داشتی بر بدی خود و همیشه بر کار بد در پنهان و آشکار مشغول بودی، من این گونه نخواهم بود، بلکه مقابله نمی کردم با تو جز از گذشت و صفای باطن، و معامله نمی کردم با تو جز با مودت و دوستی و وفا چه اینکه این جزا از بهترین عادات است و از کامل ترین سعادت هاست و به درستی که بقیه عمر و زندگی عزیزتر است از اینکه صرف شود در غیر تدارک آنچه فوت شده، و پایان و باقیمانده عمر کوتاه، گنجایش مؤاخذه کسی را بر کوتاهی کردن ندارد(1).

نَاسَفُ شَيْخِ بَهَائِي

شیخ بهائی به دلیل عظمتی که داشت، مقام شیخ الاسلامی را به دست آورد، اما می گوید: «لو لم يأت والدي قدس الله روحه من بلاد العرب ولو لم يختلط بالملوك لكنت من أتقى الناس وأعبدهم وأزهدهم لکنه طاب ثراه أخرجني من تلك البلاد وأقام في هذه الديار فاختلفت بأهل الدنيا واكتسبت أخلاقهم الرديئه واتصفت بصفاتهم ثم لم يحصل لي من الاختلاط بأهل الدنيا إلا القليل والقال، والنزاع والجدال، وآل الأمر أن تصدّي لمعارضتي كل جاهل، وجسر على مباراتي كلّ خامل»(2).

یعنی: اگر نبود که پدرم مرا از بلاد عرب نیاورده بود، و با پادشاهان و امیران همراه نکرده بود، من از باتقواترین مردم بودم و عابدترین و زاهدترین آنها بودم، ولی خدای او را رحمت کند که مرا از آن شهرها خارج کرد، و در این دیار سکنا داد، لذا من با اهل دنیا دمخور شدم و اخلاق آنها در من اثر کرد. به اخلاق پست آنها و به صفات پست آنها متصف شدم و حاصل نشد برای من از اختلاط با آنها مگر قیل و قال و نزاع و جدال، و نهایت امر منتهی شد به آنکه هر خاملی در مقام معارضه و مقابله با من برخاست، و هر

ص: 38

1- . کشکول 1/210؛ سلافه العصر، 292.

2- . کشکول 1/213؛ اعیان الشیعه، 9/240؛ ریحانه الادب، 3/403.

حکایتها

سعدالدین تفتازانی «تهذیب المنطق» را نوشته بود. این کتاب به اندازه ای مختصر و موجز بود که مدعی شد هر کسی یک حرف از آن کم کند به او چندین دینار جایزه خواهد داد. کسی نمی توانست ادعا کند تا اینکه شیخ بهائی آن را دست کاری کرد. سعدالدین گفته بود: «المفهوم إن امتنع صدقهُ علی کثیرین فجزئیی وإلا فکلّی» که شیخ بهائی فرمود: «المفهوم الممتنع صدقهُ علی کثیرین جزئیی وإلا کلّی».

ادب شیخ بهائی

در نگارش، شیخ بهائی بی نظیر است. او دانشمندان را با الفاظ بسیار ارجمند و ارزشمند یاد می کند. صدوق را با عنوان رئیس المحدثین، کلینی صاحب کافی را با عنوان ثقه الاسلام، و شیخ طوسی را با عنوان شیخ الطائفه یاد می کند.

اهتمام به تقدیس الفاظ مقدّسه

یکی از نکاتی که درباره شیخ بهائی نوشته اند کوشش شیخ بهائی در تقدیس الفاظ مقدّسه می باشد؛ وقتی که لفظ جلاله به کار رود «جلّ جلاله»، لفظ محمّد به کار رود «صلّی الله علیه وآله»، و اسامی ائمه «علیهم السلام» و «علیه السلام» را در مقابل آن می نویسد. عدّه ای توفیقات شیخ بهائی را به سبب این شیوه اخلاقی شیخ دانسته اند. سید نعمت الله جزائری در «شرح تهذیب الاحکام» تصریح کرده که گمان نمی کنم تألیفات شیخ بهائی که این گونه مشهور و معروف شده، جز از این جهت باشد (1).

ص: 39

شیخ بهائی را مجدد قرن یازدهم شمرده اند. و این عنوان بر اساس حدیثی است که از رسول خدا صلی الله علیه و آله رسیده است. این حدیث در منابع اهل سنت نقل شده و در منابع روایی شیعه به صورت مرسل آمده است: «يَبْعَثُ اللَّهُ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةٍ سَدِّبَهُ مَنْ يُجَدِّدُ هَذَا الدِّينَ» (1).

این حدیث مورد توجه عالمان شیعه و سنی است. جلال الدین سیوطی در «تاریخ الخلفاء» چنین آورده که عدّه ای آن را بر فقیهان و عدّه ای بر خلفا تطبیق کردند؛ بنابراین در مورد شمارش آنها اختلاف دارند. علامه سید محمد مهدی بحر العلوم (1212 ق) در کتاب «الفوائد الرجالیّه» آورده که ابن اثیر جزری (606 ق) در «جامع الأصول»، شیخ کلینی را در زمره مجددان مذهب آورده است و به مناسبت محشی و مصحح آن کتاب، درباره حدیث سخن گفته است. (2)

در میان عالمان شیعه هم علامه وحید بهبهانی (1205 ق) را مجدد قرن دوازدهم، و میرزای شیرازی بزرگ (1212 ق) را مجدد قرن چهاردهم شمرده اند. به هر حال، شیخ بهائی باعث احیای دین در قرن یازدهم شد و تحوّلی در حوزه های علمی شیعه ایجاد کرد که آثار آن تا حدود دو قرن باقی بود.

شیخ بهائی پس از استقرار در اصفهان، شیخ الاسلام ایران شد، ولی پس از چند سال آن را رها کرد و به سیر و سیاحت پرداخت. به این نکته باید توجه داشت که شیخ بهائی پیش از شیخ الاسلامی به سیاحت پرداخت، بلکه پس از رها کردن آن راهی سفر شد، و پس از پایان سفرها دیگر بار به اصفهان بازگشت و در حوزه اصفهان به نشر علوم و تدریس پرداخت. محوری ترین درس شیخ بهائی حدیث بود، او حدیث را احیا کرد.

ص: 40

1- . المستدرک علی الصحیحین، 4/522؛ فیض القدیر، 281/2؛ سنن ابی داود، 512/2 (کتاب الملاحم).

2- . الفوائد الرجالیّه، 122/3؛ قاموس الرجال، 660/9؛ جامع الاصول، 221/12.

شیخ بهائی در زمان تصدی منصب شیخ الاسلامی، پای پیاده همراه شاه عباس به مشهد مقدس مشرف شد. نصر الله فلسفی می نویسد که شاه عباس در سال های اول پادشاهی، نذر شرعی کرده بود که یک بار از اصفهان برای زیارت آرامگاه امام هشتم پیاده به مشهد رود. در آغاز سال 1010 هجری قمری، مصمم شد که به نذر خود وفا کند و در روز پنجشنبه، پانزدهم جمادی الأولى به این نیت از کاخ سلطنتی نقش جهان اصفهان به راه افتاد.

او فاصله اصفهان تا مشهد را از راه طبرس، گیلگی(1)، و ترشیز که به حساب ملا جلال، یکصد و نود و نه فرسنگ و هشتاد و یک طناب و بیست و پنج ذرع شرعی بود، در مدت بیست و هشت روز طی کرد و در روز چهاردهم جمادی الثانی آن سال به مشهد رسید(2).

یکی از شخصیت های همراه شاه عباس در سفر به نجف شیخ بهائی بود.

دو رباعی در بارگاه حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام

رباعی اول را برای نصب در کفشداری حرم مطهر مولای متقیان علی علیه السلام سرود و به دستور شاه عباس در آن مکان شریف نصب شد:

هذا الأفق المبين قد لاح لديك فاسجد متذللاً وعقر خديك

ذا طور سينين فاغضض طرفك هذا حرم العزه فاخلع نعليك

شیخ بهائی رباعی دوم را هنگامی سرود که شاه عباس صفوی در حرم مطهر حضرت علیه السلام با مقرض فتیله شمع ها را اصلاح می کرد:

ص: 41

1- . دائرة المعارف تشیع، 10/481.

2- . زندگانی شاه عباس اول، 2/863.

مقراض به احتیاط زن، ای خادم ترسم ببری شهپر جبریل امین(1)

آقای سید محمد صفحی این رباعی را مربوط به بارگاه حضرت امیر دانسته ولی استاد نصر الله فلسفی در کتاب «زندگانی شاه عباس اول» نوشته است: یکی از این روزها که شاه عباس با مقراض سر شمع های آرامگاه امام هشتم را می گرفت، شیخ بهاءالدین عاملی این رباعی را بداهه گفت و برای او خواند(2).

شیخ بهائی و میرداماد

یکی از عالمان و دانشمندان بزرگ معاصر شیخ بهائی، علامه و فیلسوف برجسته، علامه محمد باقر میرداماد (استرآبادی) است. او در عین آنکه فیلسوف بود، در علوم نقلی نیز مهارت کامل داشت و به معلم ثالث معروف است. «الرواشح السماویة» را به عنوان مقدمه شرح بر اصول کافی نوشت، ولی موفق به شرح آن نشد. بسیاری از آرای حدیثی او با اندیشه ها و نظریات شیخ بهائی مشترک است. او عالم برجسته اصفهان است.

حکایتی نقل کرده اند که شاه عباس، شیخ بهائی و میرداماد را به تفریح فرا خواند و تمهیداتی را چید تا شیخ بهائی بر اسبی تندرو سوار شود، در حالی که شیخ بهائی مردی بسیار نحیف و ضعیف بود، و میرداماد بر اسبی کندرو، در حالی که مردی تنومند بود. اسب تندرو شیخ بهائی تاخت و تاز را شروع کرد و خود را به جلوی قافله رساند. شاه عباس به شیخ بهائی گفت: میرداماد چه عالم تنبلی است که حتی حاضر نیست اسب خود را براند. شیخ بهائی گفت: برعکس است؛ میرداماد آن قدر علم دارد

ص: 42

1- آثار و احوال شیخ بهائی، 16.

2- قصص الخاقانی؛ نسخه خطی کتابخانه ملی تهران، 125؛ منتظم ناصری، 2/166.

که اسب توان حرکت دادن او را ندارد. شاه عباس همین حرف را به میرداماد گفت، شیخ بهائی چه بی تربیت است که اسب خود را تند می راند! میرداماد گفت: شیخ بهائی به قدری علم دارد که اسب می خواهد از خوشحالی پر و بال در بیاورد. شاه عباس گفت: خدای را شکرگزارم که در عصری واقع شده ام که دو عالم با یکدیگر توافق دارند و به نفی یکدیگر نمی پردازند(1).

مواعظ شیخ بهائی

آدمی اگر پیامبر هم باشد، از زبان مردم آسوده نیست؛ اگر زیاد کار کند می گویند احمق است، و اگر کم کار کند می گویند تنبل است؛ اگر بخشش کند می گویند افراط می کند، و اگر هم جمع کند می گویند بخیل است؛ اگر ساکت و خاموش بماند می گویند لال است، و اگر زبان آوری کند می گویند وّراج است؛ اگر روزه بدارد و شب ها نماز بخواند می گویند ریاکار است، و اگر اینها را هم نکند می گویند کافر است؛ پس هرگز نباید به حرف مردم توجه کرد و جز خدا از کسی نباید ترسید.

شیخ بهائی خطاب به طلاب نیز توصیه دارد:

أَيُّهَا الْقَوْمُ الَّذِي فِي الْمَدْرَسَةِ كَلَّمَا حَصَلْتُمْوه وَسَوْسَه

ذَكَرْكُمْ إِنْ كَانَ فِي غَيْرِ الْحَبِيبِ مَا لَكُمْ فِي النَّشْأَةِ الْآخِرَى نَصِيبِ

علم رسمی سر به سر قیل است و قال نه ازو کیفیتِی حاصل نه حال

علم نبود غیر علم عاشقی ما بقی تلبیس ابلیس شقی(2)

ص: 43

1- . روضات الجنّات، 7/69؛ قصص العلماء، زندگانی شاه عباس اول، 3/11؛ قصص العلماء، 300؛ اعیان الشیعه، 9/242.

2- . دیوان شیخ بهائی، 78.

در برخی حواشی شیخ بهائی نقل شده که وی فرمود: پدرم حسین بن عبدالصمد عاملی برای من نقل کرد که شیخ ما زین الدین جبعی عاملی، مؤلف این کتاب حکایت کرد، در عالم رؤیا دید عالمان امامیه همه در منزل سید مرتضی علم الهدی (436 ق) جمع شده اند. من بر آن مجلس وارد شدم، سید مرتضی به من فرمود: در کنار شیخ شهید، محمد بن مکی عاملی (786 ق) معروف به شهید اول بنشین. پدر شیخ بهائی می گوید: شهید ثانی، زین الدین فرمود: من گمان می کنم با این خوابی که دیدم، من هم شهید می شوم، همان طور که محمد بن مکی شهید شد. (1)

در صفحه پشت این تعلیقه، شیخ بهائی نوشته: نقل کرد از خط پدرم قدس الله روحه که فوت شد شیخ اعظم و استاد برجسته و با عظمت ما زین الملّه والحقّ والدين، مؤلف این کتاب، خدای درجه او را بالا برد و او را با ائمه طاهرین محشور کند، فوت شد استاد ما شهید و غریب در قسطنطنیه از ممالیک روم، در سال 965 هجری قمری، و ولادت او در سال 911 بوده است.

او را به امر سلطان سلیمان، پادشاه روم (2) در مکه مشرفه، در هجدهم ربیع الاول از سال 965 هجری قمری گرفتند، در مسجد الحرام و بعد از فراغت از نماز عصر، و یک ماه و چهار روز در حبس ماند. آنگاه او را از طریق دریا به قسطنطنیه بردند و در همان سال به شهادت رساندند. جسد مبارک او سه روز روی زمین ماند. آنگاه جسدش را در دریا انداختند. خداوند نفس او را پاکیزه گرداند، همان طور که خاتمه عمر او را پاک قرار داد (3).

ص: 44

- 1- . روضات الجنات، 448/3؛ ترجمه الرعایه، مقدمه، غایه المراد، المقدمه، 295/1.
- 2- . منظور روم شرقی یعنی دولت عثمانی است.
- 3- . الرسائل الرجالیّه، 2/528؛ قصص العلماء، 322 «شركت انتشارات علمی فرهنگی».

1. از جمله کرامات شیخ بهائی این بود که با عده ای از اصحاب خود به زیارت اموات به مقبره تخت فولاد رفته بود. از اصحاب خود کناره گرفت و سر قبری رفته شروع به صحبت کرد. اصحاب شنیدند که بین آن دو مکالمه ای است، ولی نفهمیدند که شیخ بهائی و مرده چه می گوید. شیخ بهائی از روی قبر برخاست و عباى خود را به سر کشید. با هیچ کس سخن نگفت و به خانه برگشت. درب را بست و دستور داد که آن را برای هیچ کس باز نکنند، هفت یا هشت روز گذشت که شیخ رحلت کرد(1).

مرحوم استاد شهید علامه مطهری در بحث آشنائی با قرآن این حکایت را از مرحوم مولا محمدتقی مجلسی به طور کامل تری نقل کرده است: مکاشفه شیخ بهائی: این داستان را همه علما نقل کرده اند و از مکاشفات شیخ بهائی است. شیخ بهائی رحمه الله مرد بزرگی بوده، هم از جنبه های علمی و هم از جنبه های معنوی و عملی. شاگردان زیادی داشته یکی از شاگردان ایشان مجلسی اول پدر مرحوم مجلسی معروف است (محمدباقر) او این داستان را نقل کرده است که ما با عده ای از شاگردان همراه استاد (شیخ بهائی) رفته بودیم به زیارت اهل قبور، در تخت فولاد اصفهان. رفتیم سر قبر بابارکن الدین (یا از کنار قبر او گذشتیم). یک وقت شیخ به ما گفت شما چیزی شنیدید؟ ما هیچ کدام چیزی نشنیده بودیم گفتیم نه. از همه پرسید، همه گفتیم، ما چیزی نشنیدیم. سکوت کرد و حرفی نزد و ما رفتیم. از آن به بعد دیدیم وضع شیخ به کلی تغییر کرد، یعنی بیشتر از آنچه که سابق به خود می پرداخت و توبه و استغفار و عبادت می کرد به خود می پرداخت. درس و مباحثه و کار تربیت افراد را کم کرد، و به حال خود پرداخت، برای ما شاگردها مسئله شد که داستان آن روز چه بود که از ما

ص: 45

پرسید شما هم شنیدید یا نه، ما همه گفتیم نه و بعد از آن دیگر این مرد تغییر حالت پیدا کرد، ولی حشمت و عظمت این استاد مانع بود که از او بپرسیم. او می گوید من از سایر شاگردها جسورتر بودم بالاخره رفتم از استاد سؤال کردم که آیا ممکن است به ما بفرماید آن روز که در تخت فولاد کنار قبر بابا رکن الدین در خدمت شما بودیم شما از ما سؤال کردی آیا شنیدید و ما همه گفتیم نشنیدیم، قضیه چه بود؟ شیخ به من گفت من در آنجا که رد می شدم صدایی شنیدم مثل اینکه همان صاحب قبر بود. به من گفت شیخنا در فکر خود باش! احساس کردم که مرگم نزدیک است و باید بروم. این می گوید آماده باش برای رفتن. (1)

2. سیّد نعمت اللّٰه جزائری (1112 ق) نقل می کند که به زیارت شیخ بهائی رفتم. دیدم که پیری و سفیدی همه محاسن او را پر کرده است. از او سؤال کردم: چرا شما حنا استعمال نمی کنی و محاسن خود را حنا نمی زنی؟ گفت: تصمیم دارم تفسیری بر قرآن بنویسم و با خداوند مشورت کردم؛ این آیه شریفه آمد: (إِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَ حُسْنَ مَّآبٍ) (2). دانستم که اجل و مرگ من نزدیک است و شروع کردم تفسیر مختصری را بنویسم. خضاب را رها کردم تا خدا را با محاسن سفید ملاقات کنم. بعد از یک هفته شیخ مرد (3).

3. از مولی معز الدین محمد، رئیس فضات اصفهان نقل شده است که او گفت: در خواب دیدم که یکی از ائمه ما علیهم السلام به من فرمود: کتاب «مفتاح الفلاح» را بنویس و در عمل به آن مداومت کن. چون بیدار شدم، دانستم اسم کتاب برایم ناآشناست، از احدی درباره آن سخنی شنیدم و در کتابی درباره آن نوشته ای ندیده بودم. از عالمان (6).

ص: 46

1- . مجموعه آثار استاد شهید مطهری، 28/810 تفسیر سوره نصر.

2- . ص، 25 و 40.

3- . قصص العلماء، 246.

و بزرگان اصفهان سؤال کردم، گفتند: ما این اسم را نشنیده و چنین کتابی را ندیده ایم. در این زمان شیخ بهائی در سپاه سلطان شاه عباس بود. وقتی شیخ بهائی به اصفهان آمد، از او درباره این کتاب سؤال کردم، شیخ بهائی فرمود: این کتاب را در این سفر تألیف کردم و اسم آن را «مفتاح الفلاح» گذاشتم، ولی من اسم آن را به احدی از اصحاب نگفته ام و هیچ نسخه ای از آن را به کسی برای نسخه برداری نداده ام. آنگاه من خواب خود را برای شیخ بهائی نقل کردم. شیخ بهائی گریست و نسخه کتاب «مفتاح الفلاح» را به من داد و من اولین کسی بودم که از آن نسخه برداری کردم(1).

ادای دین به برکت دعا

شیخ بهائی در شرح حدیث شانزدهم از «الأربعین» در شرح دعای دین که از حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام روایت شده: «شکوٰۃ إلی رسول الله صلی الله علیه و آله دیناً کان علیّ، فقال: یا علیّ، قُل «اللهم اغننی بحلالک عن حرامک وبفضلک عن سواک» فلو کان علیک مثل صُبیر دیناً قضاه الله عنک»(2)، شیخ بهائی می گوید: دیون من زیاد بود، چنان که به هزار و پانصد مثقال طلا رسیده بود و صاحبان دین بسیار اصرار داشتند و در ادای آن بسیار تلاش می کردم ولی ثمره ای نداشت و هیچ راه و چاره و وسیله ای برای ادای آن نداشتیم. بر این دعا مواظبت کردم، به گونه ای که آن را پس از نماز صبح مکرر می خواندم و چه بسا آن را پس از نمازهای دیگر هم می خواندم و خداوند میسر و آسان گرداند و اسباب بسیار غریب و عجیبی را فراهم آورد که دین ما ادا شد؛ از راه هایی که به ذهن هیچ کس نمی رسید(3).

ص: 47

1- . الکنی واللقاب، 2/89.

2- . الامالی صدوق، 347، شماره 61 و «صُبیر» نام کوهی در یمن است که از آن بزرگتر در آن سرزمین نیست.

3- . الأربعون، 243؛ الرسائل الرجالیّه، 2/499.

شاگرد شیخ بهائی می نویسد که من بیش از سی سال ملازم استاد خود، شیخ بهائی بودم، همان طور که پدر شیخ بهائی می نویسد، در سفر و حضر ملازم شهید ثانی بوده ام. شاگرد شیخ بهائی اضافه می کند که: استفاده های ما شاگردان از استاد خودمان شیخ بهائی در روزهای جمعه بیشتر از روزهای درسی بود. این مطلب می رساند که رابطه بین استاد و شاگرد در حوزه علوم دینی ریشه دار است و باید بر این ارتباط تأکید کرد. نیز نشان می دهد متصدیان حوزه های علمی، تدریس و تحصیل را منحصر به ایام درسی نمی دانستند؛ آفتی که امروزه دامن گیر حوزه های اسلامی و شیعی شده است. چنان که دانش پژوهان و استادان از زیادی تعطیلات رنج می برند.

تحصیل و تدریس در سفر و حضر

در ترجمه سید علم الهدی (463 ق) معروف به سید مرتضی می خوانیم که درس های تفسیری خود را در سفر و راه سفر مکه القا کرده که بعدها با عنوان «آمالی» عرضه شد (1).

صاحب بن عبّاد، دانشمند سیاست مدار که خودش و پدر و جدش وزارت داشته اند، مدعی بود «نحن علماء باللیل أمراء بالنهار» در سفر نیز تدریس و تعلیم داشت و هفتاد (یا هفتصد) شتر بار کتاب های او را با خود به جاهای گوناگون می برد و مدرسه سیار داشت (2).

ص: 48

1- . الفوائد الرجالیة، 3/136؛ مجالس المؤمنین، 1/500؛ روضات الجنّات، 4/284؛ الغدير، 4/362؛ الكنى واللقاب، 2/439.

2- . گلشن ابرار، 1/35؛ روضات الجنّات، 6/140؛ اعیان الشیعه، 3/341؛ وفيات الاعیان، 1/206؛ شذرات الذهب، 3/115.

علامه حلی که ملازم سلطان محمد خدابنده بوده نیز مدرسه سیار داشته است (1).

شیخ بهائی نیز چنین بوده است. او را کثیر السفر دانسته اند. شیخ بهائی همان طور که یادآور شدیم، سفرها را در دوره ای انجام داده که از شهرت بسزائی برخوردار بوده، ولی در سفرها از آموزش و تألیف غافل نشده و از هر فرصتی بهره برده است. در حوزه علمیه، از قدیم شاگردان، ملازم استاد بوده و از محضر او در سفر و حضر بهره برده اند و علم منحصر به جلسه های خاص درس نبوده است. بیشتر استادان جلسات گعده داشتند و در رفع اشکال ها، شاگردان را کمک می کردند.

سفر شیخ بهائی به صورت درویش، سیاح، عالم سنی

سفر شیخ بهائی حدود سی سال طول کشید. شیخ به بلاد گوناگون عجم و عرب، شامات و عراق و مصر و حجاز و ایران و افغانستان سفر کرد. او فقیه سفر کرده ای است. به همین سبب است که استاد مطهری درباره فکر اجتهاد می گوید: زمینه های فکری یک مجتهد در اجتهاد او تأثیر دارد. فرق است میان شیخ بهائی که سفرهای بسیار زیادی را انجام داده و به شهرها و مناطق گوناگون سفر کرده و فقیه و مجتهدی که برای مثال از تهران بیرون نرفته است.

شیخ بهائی در سفرها بیشتر به صورت درویش مسافرت می کرد و خود را ناشناس جلوه می داد، مگر در مکان های خاص که مورد توجه بوده، و بیم جان نداشته است.

محبی درباره او می نویسد: در مدت اقامت خود در مصر، با استاد محمد بن ابی الحسن بکری رفت و آمد و مجالست داشت و استاد درباره او و تعظیم او مبالغه می کرد. شیخ بهائی روزی به استاد گفت: یا مولانا «أنا درویش فقیر» من درویش فقیری

ص: 49

1- الفوائد الرضویّه، 136؛ روضات الجنّات، 2/270؛ ریحانه الادب، 4/176؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 145.

هستم، چگونه مرا این گونه تعظیم می کنید؟! بگری در جواب گفت: از تو بوی فضل و بزرگی استشمام می کنم (1).

سفرهای شیخ بهائی سبب شد تا برخی نویسندگان تصوّر کنند شیخ بهائی زن و خانواده و فرزند نداشته است، و شاید این طوری باشد. او در مدّتی که از شهری به شهری و از دیاری به دیار دیگر می رفته، زن و فرزند نداشته تا آن که در اصفهان مستقر شده و در آنجا با دختر شیخ علی منشار، عالم و فقیه و شیخ الاسلام اصفهان، ازدواج کرده است. زن او عالمه و دانشمند و تحصیل کرده بود. درباره بزرگی او نکاتی نوشته اند.

عدّه ای از نویسندگان گفته اند که شیخ بهائی بچه نداشته و از نسل او فرزندی به جا نمانده است؛ چون اگر می بود باید در تذکره ها و تراجم ثبت و ضبط می شد، در حالی که این گونه نیست. (2)

شیخ بهائی در سفرها خود را به صورت اهل سنت و جماعت ظاهر می کرد و در مناطق شیعه نشین اظهار تشیع می کرد. شاهد این مطلب داستانی است که سیّد نعمت الله جزائری نقل کرده و شیخ یوسف بحرانی این داستان را از او در «لؤلؤه البحرين» آورده است: شیخ بهائی در مصر در حضور عالمی بود که افضل و برتر عالمان آن عصر بود. شیخ اظهار می کرد که مذهب اهل تسنّن دارد. روزی آن عالم گفت: رافضی هایی که در پیش روی شما هستند، درباره شیخین (ابوبکر و عمر) چه می گویند؟ شیخ بهائی فرمود: دو حدیث برای من ذکر کرده اند که من از جواب آن عاجزدم.

ص: 50

1- . سانحات دمی القصر، 2/127؛ خلاصه الاثر، 3/441؛ الرسائل الرجالیّه، 2/511.

2- . روزی در خدمت استاد علی اکبر الهی خراسانی مدیر اسبق بنیاد پژوهشهای آستان قدس رضوی بودیم؛ و در آن محفل، پیرمردی موقر نشسته بود. جناب آقای الهی فرمود: برخی می گویند شیخ بهائی فرزندی و نسلی نداشته در حالی که ایشان از نوادگان شیخ بهائی هستند.

مانده ام. او گفت: چه می گویند؟ شیخ بهائی گفت: می گویند مسلم بن حجاج نیشابوری روایت کرده در «صحیح» خود که رسول خدا فرمود: «من آذى فاطمه فقد آذنى ومن آذنى فقد آذى الله ومن آذى الله فقد كفر»⁽¹⁾، و بعد از این روایت در حد پنج ورق جلوتر روایت کرده: «إنَّ فاطمه خرجت من الدنيا وهي ساخطه غاضبه على أبي بكر وعمر» چگونه می توان بین این دو مطلب جمع کرد؟

آن عالم گفت: امشب فرصت ده تا فکر کنم و نگاه کنم. او فردا آمد و به شیخ بهائی گفت: آیا به تو نگفتم که رافضی ها در نقل احادیث دروغ می گویند؟ من در شب گذشته کتاب «صحیح مسلم» را مطالعه کردم و دیدم که بین دو حدیث بیشتر از پنج ورق فاصله است.⁽²⁾

شاید همین حالات شیخ بهائی در مناطق اهل سنت بوده که عده ای پنداشته اند او سنی است. سید جزائری از عالمی اهل بصره نقل می کند که شیخ بهائی سنی است و نشانه دیگر چنین ادعایی، مطلبی است که درباره ورود شیخ بهائی به بیت المقدس نوشته اند:

محبی در «خلاصه الاثر» می نویسد: آنگاه شیخ بهائی از مصر به بیت المقدس رفت. رضی الدین بن ابی اللطف مقدسی گفته: بر ما مردی از مصر وارد شد که هیبت و صلابت فوق العاده ای داشت و شخص محترمی بود و همان جلوی حرم بیت المقدس اطراق کرد. بر او سیمای صلاح و رستگاری بود. در همان بیرون الفت گرفته بود و کسی به آنجا تکیه نمی داد. در مدت اقامت در مسجد الاقصی، خداوند در ذهن من انداخت که باید از بزرگان عالمان و دانشمندان باشد و باید از شخصیت های بزرگ و باعظمت عجم باشد. من دوست داشتم به او نزدیک شوم، ولی راضی نمی شد. 1.

ص: 51

1- صحیح مسلم، 5/94.

2- لؤلؤه البحرين، 436؛ کشکول بحرانی، 1/344؛ روضات الجنات، 7/71.

ناگهان دانستم که او از شخصیت هایی است که هر کسی برای کسب علم از او اظهار کوچکی می کند و بارها و محمل ها برای گرفتن روایت از او بسته می شود. او به بهاءالدین محمد حارثی نامیده می شود. در این هنگام او را شناختم، سؤال کردم و درخواست خواندن برخی علوم را در نزد او نمودم. او موافقت کرد به شرط آنکه مخفی و پنهان باشد، و مقداری از علم هیئت و هندسه را در نزد او مخفیانه خواندم. آنگاه به شام مسافرت کرد. او قصد سفر به بلاد عجم را داشت(1).

درخواست صاحب معالم

از مرحوم استاد خود محقق اردبیلی (993 ق)(2) به رسم یادگاری دست نوشته ای گرفته بود، و محقق اردبیلی برخی احادیث را بر آن نوشته بود. صاحب «معالم الدین» در کرک نوح از شیخ بهائی خواست تا او هم نکاتی را یادگاری بنویسد و شیخ بهائی در همان صفحه کلماتی را از بزرگان حکیمان و فیلسوفان نوشت، صورت آخر خط محقق اردبیلی: «کتبه العبد لمولاه امثالاً لأمره ورجاءً لتذکره وعدم نسیانه إیّاه فی خلواته وعقیب صلواته، ووقفه الله لما یحبّه ویرضاه بمنّه وکرمه بمحمّد وآله».

صورت آخر خط شیخ بهائی: «کَتَبَ هذه الکلماتِ امثالاً لأمر سیّده صاحب الکتاب - حُرِسَ مَجْدُهُ وَكُبَّتْ ضِدّه - أَقَلَّ العباد بهاءالدین محمّد البهائی أَصْلَحَ اللهُ شأنه سائلاً منه إجرانه علی خاطره الخطیرِ سیّما فی حالاتِ الإنباتِ ومظانِّ الإجاباتِ وذلک سنه 983»(3).

ص: 52

1- . سانحات دمی القصر، 2/128؛ خلاصه الاثر، 3/442؛ اعیان الشیعه، 9/241.

2- . ریحانه الادب، 5/349؛ الکنی والالقب، 3/200.

3- . الدرّ المنثور، 2/199؛ الرسائل الرجالیّه، 2/502.

شیخ بهائی حدود شش ماه قبل از فوت، از کنار قبر بابا رکن الدین رد می شد، علامه محمد تقی مجلسی (1) می گوید: نزدیک آن قبر بود که شیخ بهائی رو به ما کرد و گفت: این صدا را شما شنیدید؟ گفتیم: نه، شیخ بهائی شروع به گریه و تضرع و توجه به آخرت کرد و بعد از اصرار زیاد، شیخ گفت: خبر داده شدم به آمادگی برای مرگ، و شش ماه پس از آن شیخ بهائی درگذشت. با همه طلاب و فاضلان و بسیاری از مردم که حدود پنجاه هزار نفر بودند مشرف شدم به نماز بر او. جنازه شیخ بهائی پس از آنکه در اصفهان تشییع شد، به مشهد مقدس منتقل گردید. بنا بر آنچه در فقه شیعه امامیه به گونه مستحب وارد شده که اموات را در مقابر و حرم امامان خود دفن می کرده اند؛ برخی را به نجف، برخی را به کربلا و برخی را هم به مشهد مقدس انتقال داده اند. جنازه شیخ بهائی را به مشهد منتقل کرده، در کنار قبر حضرت رضا علیه السلام در رواق شیخ بهاءالدین عاملی دفن کردند.

رواق شیخ بهائی در اصل مقبره شیخ بهائی بود که چند سال است از آن به عنوان یک رواق استفاده می شود. این رواق از طرف جنوب ما صحن موزه (رواق بزرگ امام خمینی)، و از طرف شرق با رواق دار العباده، و از طرف غرب با دار الزهد، و از طرف شمال با صحن نو در ارتباط است. کف آن سنگ مرمر و ازاره آن نیز سنگ مرمر است و قبر شیخ در وسط قرار داد. بالای ازاره تا زیر سقف به طرز زیبایی آینه کاری شده است. زیر سقف کتیبه ای قرار دارد که در آن شرح حال و آثار و تألیف های شیخ بهاءالدین عاملی را نوشته اند. این بنا در سال 1323 شمسی پایان یافته است. (2) عجب آن است که روی سنگ قبر شیخ بهائی مختصری در معرفی او نوشته است، ولی چون

ص: 53

1- . گلشن ابرار، 1/218؛ بحار الانوار، 102/105؛ روضات الجنّات، 2/119؛ قصص العلماء، 214.

2- . فرهنگ خراسان، 1/109.

به خط نستعلیق است، برای فارسی زبانان قابل خواندن نیست.

علامه سید محسن امین جبل عاملی در «اعیان الشیعه» می نویسد: اگر قبر شیخ بهائی در جنوب لبنان می بود، یا باید مثل قبر شیخ علی میسی گرد و خاک می خورد و یا مثل قبر شیخ حسن عاملی و سید محمد موسوی عاملی در جنوب لبنان مورد توجه نبود، شیخ بهائی قبرش در کنار قبر حضرت رضا علیه السلام است که روز و شب مورد زیارت شیعیان و زائران حضرت رضا علیه السلام قرار می گیرد. (1)

استاد سعید نفیسی در ص 56، مقدمه «دیوان شیخ بهائی»، گزارشی از سنگ قبر و نوشته های آن داده است. 9.

ص: 54

1- . اعیان الشیعه، 242/9.

شیخ بهائی و پیر پالان دوز

حکایت می کنند که شیخ بهائی روزی به دیدن پیر پالان دوز (پینه دوز) رفت. او مرد عارف و باکرامتی بود که پینه دوزی می کرد و لباس های کهنه را وصله می زد. شیخ بهائی در مقابل او نشست و کار فوق العاده ای را انجام داد.

پیر پالان دوز او را مشاهده کرد و بلافاصله اشاره به سندان خود کرد. سندان طلا شد. پینه دوز به شیخ بهائی گفت: کار تو مهم تر بود یا کار من؟ شیخ گفت: کار تو. از آن روز شیخ بهائی به حضور او شرفیاب می شد و از محضرش استفاده می کرد.

شیخ بهائی و ورود به اصفهان

شیخ بهائی وارد اصفهان شد در حالی که کسی او را نمی شناخت و به او اهمیّت نمی داد. شیخ بهائی قدّ کوتاه و جسم نحیفی داشت. او به مدرسه ها و حوزه های علمیه سر می زد، تا اینکه به فکر افتاد خود را به طلاب و عالمان اصفهان بشناساند. روزی که از خیابانی در اصفهان رد می شد، مردی را دید که به شغل لحاف دوزی مشغول است و بسیار قدّ و قامت خوب و چهره زیبایی دارد. شیخ بهائی دریافت که

می تواند از ظاهر زیبای این مرد استفاده کند. نزد او رفت و گفت: روزی چقدر درآمد داری؟ گفت مثلاً روزی 5 شاهی. شیخ بهائی گفت: اگر من روزی ده شاهی به تو بدهم، آیا برای من کار می کنی؟ گفت: بله، تا چه کاری باشد. گفت: من کار ساده و کم زحمتی برای تو دارم. شیخ بهائی یک دست لباس بسیار زیبا و مناسب با قد و قواره او از لباده و عبا و قبا و عمامه ای بسیار زیبا و بزرگ برای او آماده کرد. مرد نداف قیافه آیت الله را به خود گرفت. شیخ بهائی گفت: تو جلوراه برو و هر جا مردم از تو سؤالی کردند رو به من کن و بگو: شیخ محمد «قل»، من خودم جواب را می دهم.

شیخ بهائی پشت سر او می رفت و او را از مدرسه ای به مدرسه دیگر می برد و در صحن مدرسه در جمع طلبه ها می نشستند. طلبه ها دور او جمع شده و از او سؤال می کردند. تا وارد مدرسه می شد آنها پیش پای او بلند شده صلوات می فرستادند و او را مردی عالم و آیت الله حساب می کردند. شیخ بهائی او را از مسیر خیابان اصفهان می برد، و مردم کم کم با او آشنا شدند. عوام الناس می گفتند: شاگرد که این گونه است، استادش چه خواهد بود! او باید دریای علم باشد.

آوازه شیخ محمد و آیت الله در شهر اصفهان پیچید، تا اینکه خبر شد در یکی از جلسه هایی که از ناحیه شاه عباس تشکیل می شود، عالمان برجسته اصفهان دعوت اند. از جمله مرحوم علامه محمد باقر استرآبادی (میرداماد) در آن جلسه حضور دارد. شیخ بهائی فرصت را مغتنم شمرد و گفت: باید امشب در آن جلسه شرکت کنم. چون موعد فرا رسید، شیخ بهائی به همراه آیت الله وارد جلسه شدند. دربانان آیت الله را در صدر مجلس و در کنار شاه و میرداماد نشانند، اما شیخ بهائی را که لباس معمولی داشت در کفش کن قرار دادند. عالمان در مورد مسئله ای خاص وارد بحث شدند، میرداماد خطاب به آیت الله گفت: نظر جناب عالی چیست؟ آیه الله به رسم همان گذشته، رو به شیخ محمد کرد و گفت: یا شیخ محمد «فل». او به جای اینکه «قل»

بگوید، فل گفت. همه حاضران خندیدند و متوجه اشتباه آیت الله شدند. شیخ بهائی که در کفش کن نشسته بود و در صف النعال عالمان جای داشت، دوزانو نشست و دست خود را بلند کرد و گفت: آقایان، عالمان حضار، دانشمندان، حضرت آیت الله درست فرمودند: «فل» درست است. تمام چشم ها و نظرها به صف النعال خیره شد و میرداماد با خود گفت: هر چه هست و نیست، همان شیخ محمد است که در درب ورودی نشسته است.

شیخ بهائی گفت: در ادب و اشعار عرب موارد و مثال های زیادی است که عرب آنها را به جای «قل» «فل» می خواند، و معنای «فل» همان است. دیگر کسی در جلسه نفس نکشید و همه منتظر ماندند تا شیخ بهائی وجوهی را برای «فل» بیان کند. شیخ بهائی به خوبی از عهده آن برآمد. میرداماد او را شناخت و گفت: هر چه هست همان شیخ محمد است. روز بعد آن دو را صدا زد، ولی جداگانه: ابتدا مرد آیت الله را به ساختمان بسیار زیبا و مجلل فرا خواند و گفت: به نظر تو این ساختمان به درد چه کاری می خورد؟ آیت الله نفس عمیقی کشید و گفت: جناب میرداماد! این ساختمان مناسب ندافی و لحاف دوزی است. اگر این ساختمان را داشتیم، در دخمه ای مثل مغازه خود لحاف دوزی نمی کردم، در این سالن بزرگ لحاف کرسی می دوختم، در آن غرفه پنبه ها را قرار می دادم و خلاصه از همه غرفه های آن بهره می بردم.

بعد شیخ بهائی را هم فرا خواند و از او سؤال کرد: به نظر تو این ساختمان برای چه مفید است؟ گفت: این ساختمان اگر در اختیار من می بود، آن را به یک مدرسه و دانشگاه علمی تبدیل می کردم. سالن بزرگ را کتابخانه می کردم و از سراسر شهرها کتاب ها را گرد می آوردم نموده، طلاب را فرا می خواندم و هر روز خود به تدریس می پرداختم. میرداماد شیخ را شناخت و او را ملازم خود قرار داد.

حکایت کرده اند که مردی در اصفهان ادعای نبوت کرد و خود را پیامبر خواند. برخی مردم هم اطراف او جمع شده، سخنان او را پذیرفتند. این مرد ساحر بود و با سحر و جادو مردم را خام می کرد و مردم ساده دل نیز آن را قبول می کردند. شاه عباس خواست او را بکشد، اما قبل از آن با شیخ بهائی مشورت کرد. شیخ بهائی گفت: اگر او را بکشی، مردم اطراف او جمع می شوند و برای او مزار می سازند، عزاداری می کنند و او را پیامبر شهید می خوانند. باید از طریقی او را مغلوب کنیم که دیگر کسی در قتل او شک نکند. شیخ بهائی گفت: این امر را به من واگذار کنید.

شیخ بهائی دستور داد پادشاه او را دعوت کند و سه نفری در بالکن ساختمان دارالاماره که مشرف بر خیابان اصفهان بود، نشستند. شیخ بهائی گفت: قبله عالم، پادشاه می خواهد که دلیل و نشانه نبوت شما را ببیند. شما برهان رسالت خود را به او نشان دهید.

متنبی (1) در نظر شاه چنین آورد که تمام شهر اصفهان را آب فرا گرفته و تا کنار دیوار ساختمان فرارسیده است. شاه مبهوت شد و نزدیک بود در ایمان او سستی به وجود آید. شیخ بهائی گفت: من از قبله عالم فرصتی می خواهم. بی درنگ قایق کوچکی را بر روی آب ظاهر کرد. قایق به کنار دیوار ساختمان آمد. شیخ بهائی گفت: چقدر مناسب است تا سه نفری در این قایق سوار شده، گردشی در روی آب داشته باشیم. اول شاه خواست سوار شود، اما شیخ گفت: اول باید جناب پیامبر خدا سوار شود، او ملک اخروی است.

تا این مطلب را شیخ بهائی گفت، رنگ از صورت او پرید. شاه گفت: شما سوار

ص: 58

1- . به صیغه اسم فاعل از باب تفعّل، کسی که در ظاهر ادعای نبوت کرده است و در حقیقت پیامبر نیست.

شوید، ما هم سوار می شویم. متنبی تا قدمش را داخل قایق گذاشت، از ساختمان سه طبقه افتاد و در حال جان داد.

در مثل چنین جاهایی است که در شرع مقدّس این حکم آمده که هر کسی ادّعیای تعلیم و تعلّم سحر را نماید، کار حرامی انجام داده (1) مگر برای خاموش کردن غائله دشمنان اسلام باشد (2).

شیخ بهائی و نصب سنگ جلوی حرم امام رضا علیه السلام

نقل می کنند که شیخ بهائی وقتی در خراسان بود، تصمیم گرفت که سنگی را در جلوی حائر رضوی نصب کنند تا گنه کاران به زیارت حضرت رضا علیه السلام نائل نشوند. این مسئله در شهر پیچید و عالمان از شیخ بهائی خواستند که این کار را ترک کند، ولی شیخ بهائی بر آن اصرار داشت. در اینجا دو نقل است: عدّه ای گویند که خود شیخ بهائی و عدّه ای می گویند یکی از عالمان شهر حضرت رضا علیه السلام را در خواب دید که فرمودند: به شیخ بهائی بگویند بر سر در خانه ما سنگ نصب نکند، ما دوست داریم که همه به دیدن و زیارت ما بیایند.

در حکایت دیگری شیخ بهائی حضرت رضا علیه السلام را در خواب دید، این گونه که شیخ بهائی معمار صحن سقّای اسماعیل طلائئی بود و این صحن را می ساخت و نظارت بر ساخت آن داشت. شاه عبّاس شیخ بهائی را به اصفهان فراخواند، شیخ خواست به اصفهان برود. شب حضرت رضا علیه السلام را در خواب دید که فرمود: صحن را تمام کن و برو. شیخ صحن را تمام کرد و به اصفهان رفت و فوت کرد. بنا بر وصیّت او جنازه اش را به خراسان انتقال دادند و در کنار قبر حضرت رضا در رواقی که اکنون به

ص: 59

1- . جواهر الکلام، 22/79 و 41/443 و 42/32.

2- . همان، 22/75.

رواق «دار الزهد» مشهور است دفن کردند و بسیاری از زائران حضرت رضا علیه السلام بر سر مزارش حاضر شده و فاتحه می خوانند.

مهندسی حجره های صحن امیرالمؤمنین علیه السلام

از نکاتی که در بحث تأثیر نجوم در امور زمین وجود دارد، حکایتی است که از مهندسی شیخ بهائی در صحن امیرالمؤمنین علیه السلام نقل شده است. او حجره های صحن امیرالمؤمنین علیه السلام را به گونه ای طراحی کرده که هر یک از حجره ها در مقابل ستاره ای است که در علم خاص تأثیر دارد. برای مثال اگر کسی طالب علم ریاضی است در حجره ویژه این علم سکنا کند چون این حجره در مقابل ستاره ای است که در فهم علم ریاضی تأثیر دارد، و رشد علمی او زیادتر خواهد بود.

سنگ مانع وبا

معروف است که شیخ بهائی بر سنگ مربعی، دعایی حک کرده و آن را در محال شیراز، در مرز ایران دفن کرد تا وبا و ناخوشی از ایران دفع گردد. از زمان شیخ تا زمان فتحعلی شاه قاجار وبا نیامد. در زمان فتحعلی شاه، شاهزاده حسین علی میرزا، فرمانروای شیراز بود. در آن زمان، هر یک از شاهزادگان تمّای سلطنت داشتند و در فکر جمع کردن درهم و دینار بودند. انگلیسی ها آن سنگ مدفون را به ده هزار تومان خریدند.

فرمانفرما و شاهزاده به طمع پول از ایران و ایرانیان چشم پوشید، غافل از آنکه (قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ) (1) پادشاهی در دست خداست. بعد از فروختن سنگ، وبا به ایران آمد، و بعد از آن تاکنون در بیشتر سال ها، ایران از وبا خالی نیست.

ص: 60

شیخ مرتب دیگری پر کرده، در محال اصفهان دفن کرد تا طاعون به اصفهان نیاید و از آن زمان تا امسال طاعون نیامد و در سال طاعون بزرگ، به همه بلاد ایران طاعون سرایت کرد مگر اصفهان(1).

شیخ بهائی و سحر و شناخت معجزه

شیخ بهائی و سحر(2) و شناخت معجزه

شکی نیست که شیخ بهائی به علوم گوناگون احاطه داشته است. اگر سحر بلد بوده، کرامت هم داشته، و همان طور که به علوم سحر و شاخه های آن احاطه داشته، بر هندسه، ریاضیات و علوم وابسته آن نیز تسلط داشته است.

یکی از ساخته های شیخ بهائی حمام اصفهان بود که با یک شمع، آب آن گرم می شد و مردم از آن بهره می بردند. سال ها این کار شیخ بهائی مورد توجه بود. دانشمندان در تلاش بودند تا بفهمند شیخ بهائی بر اساس چه فرمولی آن را ساخته که یک شمع می تواند حمامی را گرم کند و آب یک شهر را تهیه کند، تا اینکه باستان شناسان غربی در صدد شناسایی آن برآمدند، اما موفق نشدند که دریابند شیخ بهائی از چه طریقی این کار را طراحی کرده است.

در این میان دو گزینه بسیار مورد توجه قرار گرفت: عده ای آن را علمی بشری و شخصی می دانند که شیخ بهائی بدان رسیده بود.

اما عده ای معتقدند این کار شیخ بهائی یک کار بشری نبوده، بلکه کرامتی بوده که شیخ بهائی آن را به مرحله ظهور رسانده است.

شیخ بهائی کراماتی داشته که نمونه هایی از آن در برخورد با پیر پالان دوز (پینه دوز)

ص: 61

1- . قصص العلماء، 238.

2- . درباره ماهیت سحر و آرای پیرامون آن نگاه شود به تفاسیر ذیل آیه 102 سوره بقره، اللباب فی علوم الکتاب، 331/2؛ مفاتیح الغیب، 3/213.

معروف و مشهور می باشد. حکایتی که شیخ بهائی از جدّه خود نقل می کند که برف را خمیر و آن را تبدیل به نان کرده و از تنور سرد در زمستان نان پخته گرم بیرون آورده مشهور است.

شیخ بهائی اهل کرامت بوده است. کرامت حقیقی امر فوق العاده ای است که خداوند به دست مؤمن جاری می کند، همان طور که سحر و جادوگری حقیقت دارد و خداوند آن را بر دست ساحر، اگرچه مشرک و مرتاض باشد، جاری می کند و خداوند نتیجه تمرین ها و زحمات و ریاضت های او را می دهد. ساحر می تواند بر اثر ریاضت نفس سحر و جادو کند. در کتاب «سفرنامه هند و پاک» خبر از وجود دانشکده و محیطهای بزرگ در هند داده که مرتاضان هندی به ریاضت مشغول اند و در قبرهای کهنه و دخمه های تاریک و نمناک، روزها چله نشینی دارند و عده ای به درخت آویزان هستند و ریاضت می کشند.

آری در همین مشهد مقدّس، اکنون کسانی زنده اند که بر علوم غریبه، همچون سحر و جادوگری و رمل و جفر احاطه دارند، ولی حاجتی به واگو کردن آن ندارند و ریاضت های ویژه نیز دارند که گاهی به افراد اهل سر، آن را آموزش داده و آنها را در ریاضت های خود شریک کرده و شاگردپروری کرده اند.

شاید عمل شیخ بهائی در مورد حمام اصفهان برخاسته از دانش بشری و یا برخاسته از دانش بشری دیگری به نام سحر و جادو نباشد، بلکه برخاسته از همان روحيّات معنوی و قدرت الهی باشد که خداوند به بندگان خاصّ خود عنایت می کند و آنها از کرامات و عنایت های خداوندی برای شهرت و به دست آوردن مال و منال استفاده نمی کنند و آن را در راه های بد و خلاف شرع به کار نمی گیرند. همان کارهایی که از نظر شرع مقدّس حرام است.

همان طور که اشاره شد، سحر و رُقیه نویسی حقیقت خارجی دارد. علامه مجلسی

در «بحار الانوار» فرموده: سحر هفت قسم دارد و گاهی موجب تأثیر در بدن مسحور می شود به گونه ای که او را کور و یا مریض می کند. (1)

شهید ثانی فرمود: برخی با همین رقیه ها که می نویسند بین زن و مرد جدایی انداخته و باعث می شوند که نتوانند عمل زناشویی را انجام داده و چندین سال مثل خواهر و برادر زندگی کنند. همان طور که قرآن در آیه 102 سوره بقره جریان هاروت و ماروت را حکایت می کند: (يُقْرُونَ بِهِ بَيْنَ الْمَرْءِ وَرَوْحِهِ) ، قرآن این عمل را محصول سحر می داند. (2)

رقیه هم بخشی از سحر است که در میان عوام به طلسمات معروف است، یعنی شخصی یا اشخاصی را از راه هایی که آنها خود می دانند طلسم می کنند. این عمل گاهی از طریق حق و گاهی از راه های باطل و خلاف با توهین و جسارت به اسمای مقدسه و مقدسات انجام می شود، گاهی نیز با حضور حس و روح مرده این کار را می کنند. (3)

شیخ بهائی از کسانی بود که با ارواح مردگان ارتباط داشت. جریان شنیدن صدای اموات و صحبت با آنان در کنار قبرستان و خبر از مرگ او معروف است.

اشخاصی با جن دوست شده اند. جن با برخی نیز دشمنی می کند. امروزه خیلی از افراد نیز می توانند روح مؤمن و کافر را حاضر کنند. همچنین دانشی به نام هیپنوتیزم رایج است که در آن می توانند در ذهن اشخاص نفوذ کنند.

از قول مرحوم حاج آقای نور که شخصی برجسته و متدین و معروف در مشهد بود، 1.

ص: 63

1- . بحار الانوار، 59/277 و 39/63؛ سفینه البحار، 3/595؛ شرح المقاصد، 5/79.

2- . الاحتجاج، 340؛ الروضه، 3/214.

3- . المكاسب، 1/257؛ مسالك الأفهام، 3/128؛ بحار الانوار، 59/277؛ الاحتجاج 2/81؛ المبسوط، 7/260، الخلاف، 5/331؛ النهايه، 731.

نقل شده که در سال حدود 1350 شمسی، عده ای از ایتالیایی ها به مشهد آمده و جلساتی را گرفته، مردم را جمع کردند. آنها شخصی را پشت میز گردی نشانند. آن گاه میز را با قدرت چرخاندند و خصوصیات زندگی او را گفتند. بعد نفر دوم، سوم و نفرات بعدی. آن گاه دسته بندی و جمع بندی کردند و از این عمل که تبلیغات درباره آن می کردند نتیجه گرفتند و مدعی شدند این که قرآن از قیامت و غیب خبر می دهد و می گوید غیب را جز خدا نمی داند، حرفی باطل و پوچ است و نشان می هد که قرآن از محضر باری تعالی نازل نشده و کتاب آسمانی نیست. این مطلب سبب شد تا عده ای ساده نیز آن را بپذیرند و بگویند اگر قرآن راست می گوید و مسلمانان راست می گویند، پس شما هم خبر دهید.

این مطلب به گوش عالمان مشهور رسید که عده ای خارجی در مشهد ادعای تحدی و مبارزه در مقابل قرآن کرده اند. عالمان طراز اول را آوردند و آنها نیز پشت میز نشستند و آن خارجی ها بسیار جالب جزئیات زندگی عالمان را گفتند، چنان که مردان منصف آن را تصدیق کردند.

مرحوم حاج آقای نور که از این مطلب باخبر شد، فرمود: من می توانم جلوی آنها را بگیرم و ادعای آنها را باطل کنم که بساط خود را برچینند و فرار کنند. آقای نور را آوردند و او را پشت میز نشانند. خواستند میز را به طرف راست بچرخانند، اما آقای نور با قدرت خود کاری کرد که میز به طرف چپ بچرخد و آن اطلاعاتی که از زندگی فرد حاصل می شد محو شود، هرچه افراد این گروه در مقابل آن روح قرار گرفتند، نتوانستند کاری کنند، چون آنها از طریق سحر و مقدمات آن پیش می رفتند و همه فهمیدند که آنچه روح انجام می دهد از قبیل سحر نیست، مثل ساحران عصر موسی علیه السلام که همه پذیرفتند آنچه او انجام می دهد سحر نیست، بلکه حقیقت و یک معجزه است. و اینجاست که می توانیم ادعا کنیم بین معجزه و کرامت و سحر چه فرقی است.

مرحوم علامه شهرستانی در مجلّه قرآنی که در بغداد منتشر کرده است، بحثی درباره فرق بین این سه عنوان می دارد که معجزه را پیامبر انجام می دهد و در مقابل تحدی است و از غیر پیامبر ساخته نیست (1). این کار مخصوص پیامبر و امامان است که مدعی نبوت و امامت اند، ولی کرامت، عنایتی است که خداوند به بندگان خاص خود می کند و آن را بر اثر بندگی کسب می کنند. سحر نیز بر اساس تمرین و ریاضت های ویژه است. مرحوم تنکابنی در کتاب «قصص العلماء» می گوید: در حدیث وارد است که در بعضی از اسفار، اصحاب کبار سیدابراهیم پیغمبر تاجدار محتاج به آب شدند و آب نبود. پس رسول خدا صلی الله علیه و آله انگشت سبابه مبارک را بلند کرد و از آن آب خوشگوار بسیاری مانند نهر جاری شد، و اصحاب و مواشی و حیوانات ایشان از آن آب سیراب گشتند. چون شیخ بهایی این حدیث را ملاحظه فرمود، گفت: که اگر آب از خنصر یا بنصر رسول خدا بیرون آمد هر آینه من احتمال سحر در آن می دادم لیکن چون از سبابه مبارک جریان یافت لهذا من قطع نمودم که او پیغمبر خداست. علامه مجلسی از شیخ بهائی نقل می کند که وی فرمود اگر انگشتان بسته و مشت نیز گره کرده بود، احتمال سحر می رفت ولی چون کف دست باز و انگشتان نیز باز بود احتمال سحر نمی رود. (2)

مرحوم میرزا محمد تنکابنی صاحب «قصص العلماء» می گوید: این مطلب را من از آخوند ملا علی نوری سؤال کردم که چه فرق است میان این که آب از سبابه پیغمبر بیرون آید و یا از خنصر و بنصر برآید؟ آخوند ملا علی نوری بسیار تأمل و فکر کرد. پس از آن گفت: من در این باب هرچه فکر کردم چیزی به خیالم نیامد، و شیخ از این کلمات مشکله زیاد دارد (3). 9.

ص: 65

1- . آلاء الرحمن، 1/29.

2- . بحار الانوار، 39/63-40؛ سفینه البحار، 595/3.

3- . قصص العلماء، 239.

عرفان شیخ بهائی

از آنجا که شیخ بهائی گرایش های عارفانه داشت و شعرهای عاشقانه و عرفانی می سرود، از ناحیه عدّه ای از ظاهریینان متّهم شده که اهل عرفان است. این اتهام به افرادی همچون میرداماد و ملا صدرا و نظیر آنها نیز زده شده است. اینگونه اتهام ها در هر دوره ای نسبت به عارفان و فیلسوفان وجود داشته است.

در دوره ما، مرحوم آیت الله میلانی (1395) چون استاد فلسفه و از شاگردان مرحوم آیت الله حاج شیخ حسین اصفهانی (1361) بود، مورد طرد برخی قرار گرفت و در حوزه مشهد او را به طرفداری از فلسفه متّهم می کردند. مرحوم اصفهانی را نیز در حوزه نجف خانه نشین کرده بودند. کسی جرئت حضور در درس او را نداشت.

حکایت کرده اند که مرحوم اصفهانی به یکی از شاگردان خود گفت: فلانی تو می خواهی به شهرت برسی و چون من در حوزه نجف متّهم هستم، اینها ممکن است فردا تو را نیز متّهم کنند، به درس دیگران برو!

همین مرحوم اصفهانی درباره یکی از شاگردان خاص خود به نام میرعماد رشتی

این گونه برخورد کرد که به در خانه او رفت و گفت: من احساس کردم که تو می توانی درس مرا بفهمی، من حاضریم بیایم در منزل تو برای درس بگویم. و می گویند «ان قُلت ها» که در کتاب «نهایه الدرایه» وجود دارد، قائل و مستشکل همان میرعماد رشتی می باشد(1).

قبل از اینها برخوردهای قمی ها با مرحوم ملا محسن فیض کاشانی (1091 ق) فوق العاده عجیب است. آنها او را متهم به کفر و طرفداری از ملا صدرا کردند. حکایت های آنها با فیض کاشانی معروف است و خلاصه ملا صدراى شیرازی را به کفر و ارتداد متهم و از اصفهان اخراج کردند.

سید نعمت الله جزائری (1112 ق) و شیخ بهائی

مرحوم سید محسن امین در «أعیان الشیعه» سخنی را از سید نعمت الله جزائری می آورد که خلاصه آن این است که شیخ بهائی به دو دلیل مخدوش است و باید او را زیر سؤال برد و بر او خرده گرفت:

نخست آن که شیخ بهائی گرایش های صوفی مآبانه و عارفانه داشته، (شاید به آن سبب که در کتاب «کشکول» بسیاری از شعرهای مولوی و شاعران دیگر را آورده و گاهی کلماتی از حسین بن حلاج هم نقل کرده است).

و دلیل دیگر آنکه در وثاقت شیخ بهایی هم شک است و به این دلیل که گفتیم سید مصطفی تفرشی در «نقد الرجال» او را توثیق نکرده و درباره او لفظ «ثقه» را نیاورده است، البته در نزد من ثقه است.

سید نعمت الله می گوید که شیخ ما علامه مجلسی به دلیل همین گرایش های عارفانه و صوفیانه، گاهی از او در کتاب «بحار الانوار» انتقاد کرده است.

ص: 67

1- . حکایت کننده استاد آیت الله حسینی آملی مدرس درس خارج حوزه علمیه مشهد است.

این خلاصه سخنان سید نعمت الله جزائری درباره شخصیتی مثل شیخ بهائی است. بعد از این کلام، سید محسن امین جبل عاملی این جواب را می دهد، (1) همان جوابی را که مرحوم علامه آیت الله مرعشی نجفی در مقدمه «عوالی اللئالی» در دفاع از تهمت هایی که به ابن ابی جمهور احسائی زده شده بود، آورده است.

آری، شخصیت های بزرگ همیشه در معرض تهمت بوده اند. در دوره حاضر، امام خمینی قدس سره هم به سبب این که چرا در شعرهای خود اسم از حلاج آورده! چرا بر «مصباح الأنس» حاشیه زده! چرا در نامه خود به گورباچف اسم ابن العربی را آورده! مورد انتقاد و تهمت بوده است.

شخصیت های باعظمتی همچون شیخ بهائی، میرداماد، میرفندرسکی، ملاصدرای شیرازی، امام خمینی، فیض کاشانی، محمد باقر سبزواری و... فقیهانی هستند که علاوه بر فقه و اصول با علوم دیگر رایج دوره خود آشنا بودند. آری سید نعمت الله جزائری بر آنها خرده گرفته و آنها را قابل جرح می داند. در همان دوره، رجالیان معاصر شیخ بهائی، شخصیتی همچون شیخ صدوق را که شیخ بهائی بارها از او به عنوان رئیس المحدثین یاد می کند، مورد انتقاد قرار داده اند و مدعی شده اند که در کتاب های رجالی توثیق نشده است. اگر شیخ صدوق ثقه نباشد، چه کسی را باید ثقه دانست؟!

آری، تردید سید نعمت الله جزائری در مورد مسلک و روش شیخ بهائی بعید نیست، چون عالم سنی معاصر شیخ بهائی، یوسف بن زکریا مغربی (1091 ق)، شاعر مصر درباره شیخ بهائی می گوید:

إنّ اليهودیّ غداً عاملاً فی الناس بالجور وبالباطل 4.

ص: 68

يَعْمَلُ فِي الدِّينِ كَمَا يَشْتَهِي فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْعَامِلِ (1)

محبّی، صاحب «خلاصه الاثر»، هم او را مدح کرده، هم نکته ای نوشته: «إلا أنه لم يكن على مذهب الشاه في زندقته!!! والسبب في ذلك - انتشار صبيته - البهائي - في سداد دینه إلا أنه غالی فی حب آل البيت عليهم السلام» (2).

بلی، سیّد نعمت اللّٰه جزائری اورا مذمت می کند، همان طور که شاعر مصری و عالم سنی او را بر حب اهل البيت عليهم السلام مذمت می کنند.

اینکه گفته می شود شیخ بهائی گرایش های صوفیانه داشته، به سبب برخی کلمات او بر روش و منش صوفیان و اهل تأویل است. بگذریم از شعرهایی که او در کتاب «کشکول» خود از صوفیان و شاعران اهل تأویل و باطن می آورد.

در ذیل آیه 102 سوره بقره، یعنی جریان هاروت و ماروت حدیثی نقل شده است. این حدیث در منابع اهل سنت بسیار آمده و در تفسیر علی بن ابراهیم از امام باقر علیه السلام هم نقل شده است. (3) خلاصه آن حدیث این است که هاروت و ماروت، دو ملک بودند که از ناحیه خداوند بر زمین نازل شدند. فرود آنها به زمین و حشر و نشر آنان با آدمیان باعث شد تا گرفتار گناه و معصیت شوند و به تعبیر آن حدیث، زنا کنند و شراب بخورند و بلکه کارهایی همچون قتل نفس انجام دهند. خداوند آن دو ملک را مسخ کرد و به دو کوكب تبدیل نمود. ویژگی های این احادیث با یکدیگر فرق هایی هم دارد.

نوع مفسران و دانشمندان به این مطلب که می رسند آن را نقد کرده و صحیح نمی دانند. از جمله کسانی که به نقد آن پرداخته، فخرالدین محمد بن عمر رازی در 5.

ص: 69

1- . بهاء الدین عاملی، 30.

2- . خلاصه الاثر، 3/441.

3- . تفسیر نورالثقلین، 107/1؛ الصافی، 173/1؛ کنزالدقائق، 1/310؛ تفسیر القمی، 1/55.

تفسیر «مفاتیح الغیب» است. (1) همین طور نظام الدین قمی نیشابوری در تفسیر «غرائب القرآن» و دیگران. اما برخی از مفسران که از جمله آنها ناصرالدین بیضاوی است در زیر آیه شریفه فرموده: «وما رُوی أنَّهما مُثلاً بشرین ورُکب فیهما الشهوة فتَعَرَّضَا لامرأه یقال لها زهرة فحَمَلَتْهُمَا علی المعاصی والشِّرکِ ثُمَّ صَعِدَتْ إلی السماء بما تَعَلَّمَتْ فمَحَكْتُ عن اليهود ولعلَّه من رموز الأوائل وحلَّه لا یخفی علی ذوی البصائر» (2). شیخ بهائی در حاشیه خود بر «تفسیر بیضاوی» آن را از رموز اوائل دانسته و توجیه کرده و آن را به تأویل برده است. تفصیل این گفته ها در «حاشیه قونوی» بر «تفسیر بیضاوی» موجود است (3). حضرت رضا علیه السلام آن را به شدت رد کردند و در شأن ملائکه ندانستند. (4)

خواب علامه محمد تقی مجلسی

مجلسی می گوید که: شیخ بهائی استاد من بوده و شرح «من لا یحضره الفقیه» نیز از برکات وجود او است، چه اینکه او را در خواب دیدم، فرمود: چرا مشغول نوشتن شرح

ص: 70

1- . شیخ بهائی معتقد بوده که فخر رازی شیعه است. علامه سید حسن امین این مطلب را در «اعیان الشیعه»، به او نسبت می دهد و برخی بزرگان دیگر همچون قاضی نورالله شوشتری هم همین ادعا را در «مجالس المؤمنین» مطرح کرده اند چون برخی سخنان فخر رازی حکایت از آن دارد. از جمله در ذیل (إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) و تفسیر سوره حمد درباره قرائت نماز بحث می کند که آیا باید به جهر خوانده شود یا به اخفات، می گوید/ علی علیه السلام نماز را به جهر خوانده و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرموده: «الحقُّ مع علیٍّ وعلیٌّ مع الحقِّ، یدور علیٌّ حیث یدور الحقُّ». بنا براین هر کسی که به جهر خوانده از علی علیه السلام پیروی کرده است. و یا در ذیل آیه شریفه سوره شوری که خداوند به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فی الْقُرْبَى» حدیث شریف «من مات علی حبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مات شهیداً» را از کتاب «الکشاف» تألیف محمود بن عمر زمخشری 538 ق نقل می کند.

2- . انوار التنزیل، 1/79، چاپ دار الکتب العلمیه.

3- . حاشیه قونوی، 4/78.

4- . عیون اخبار الرضا علیه السلام، 245/1 (منشورات الرضی).

احادیث اهل بیت علیهم السلام نمی شوی؟ گفتم: این در شأن شماست. آن مرحوم فرمود: زمان ما گذشت، تو مشغول شو و مباحثات را یک سال رها کن تا تمام شود. بعد از این خواب، در ذهنم بود که شروع به شرح احادیث کنم، ولی چون امر مهمی بود، جرئت بر آن نمی کردم تا اینکه بسیار مریض شدم و وصیت کردم، و مشغول دعا و تضرع شدم. لختی مرا خواب برد و در عالم رؤیا دیدم که امام حسن و امام حسین علیهما السلام پیش روی من نشسته اند، و امام سجّاد علیه السلام بالای سرم، حضرت سجّاد فرمود: ما آمده ایم تا تو را شفا دهیم، و فرمود: «لَا تَطْلُبِ الْمَوْتَ فَإِنَّ وَجُودَكَ أَنْفَعُ».

از خواب بیدار شدم، درد از بین رفت. عرق بر من نشست. بار دیگر مرا خواب برد، پیامبر صلی الله علیه و آله را در خواب دیدم که در خانه ما ایستاده است، خواستم که پای آن حضرت را ببوسم، مرا نگذاشت. شروع کردم به مدح حضرت رسول صلی الله علیه و آله: «إِنَّكَ الَّذِي خَلَقَ اللَّهُ الْكَوْنَيْنِ لِأَجْلِكَ وَجَعَلَكَ مِتَخَلِّقًا بِأَخْلَاقِهِ الْكَمَالِيَّةِ وَجَعَلَكَ أَفْضَلَ مَنْ بَرَأَهُ اللَّهُ وَأَنْتَ الْعَالِمُ بِعِلْمِ اللَّهِ وَالْقَادِرُ بِقُدْرَةِ اللَّهِ وَالْمِتَخَلِّقُ بِأَخْلَاقِ اللَّهِ».

پیامبر صلی الله علیه و آله تبسم نمود و فرمود: من این گونه ام و مدائح زیاد بود، ولی آن را مختصر کردم، گفتم: ای رسول خدا، به چه چیزی عمل کنم؟ و مراد من این بود برای رسیدن به خداوند که مشغول به ریاضات و چله نشینی ها شوم. حضرت صلی الله علیه و آله فرود: به همان که عمل می کنی عمل کن. ایشان فرمودند: علی و فاطمه علیهما السلام به دیدن تو آمدند. گریه مرا گرفت. گفتم: من سگ شما خاندان هستم که شما و اهل بیت به زیارت و عیادت من آمدید. دیوار خانه شکافته شد و من از دهشت بیدار شدم، گریه مرا گرفت.

در خواب سوم بودم که باز شنیدم پیامبر برای تو از بهشت کباب و میوه فرستاده است. اول سیخ های کباب را داد و آنها از طلا بود و اطراف من عده ای بودند. از کباب می خوردیم و باز جای آن پر می شد. به هر کسی که در اطراف ما بود می دادم. به اطرافیان خودم گفتم: به شما می گفتم که غذاهای بهشتی به گونه ای است که هر چه از

آن بخوری تمام نمی شود. آن گاه شروع کردم به خوردن میوه و دادن آن به دوستان که میوه ها به اندازه خربزه شامی بود و برگ برگ آن را می گرفتم و می خوردم. طعم های فراوانی در آن بود و می گفتم که میوه های بهشتی این گونه است. هر چه میوه می دادم تمام نمی شد تا اینکه از خواب بیدار شدم.

ایام درسی بود، دغدغه درس ها را داشتم، تا اینکه در تعطیلات فراغت حاصل شد و شروع به نوشتن شرح «من لا یحضره الفقیه» کردم و حساب کردم از زمانی که شیخ بهائی را در خواب دیدم، حدود یک سال طول کشید(1).

منابع ترجمه و زندگی نامه شیخ بهائی

روضات الجنّات: ج 7، ص 58.

سلافه العصر: ص 291.

الغدیر: ج 11، ص 260.

ریاض العلماء: ج 5، ص 97.

لؤلؤه البحرین: ص 17.

أمل الآمل: ج 1، ص 158.

روضه المتّین: ج 14، ص 435.

تکمله أمل الآمل: ص 342.

نقد الرجال: ج 4، ص 186.

نزهة الجلیس: ج 1، ص 377.

مقدمه الاثنا عشریّات (محمّد شکوهی).

مقدمه الحدیقه الهلالیه (سیّد علی موسوی خراسانی).

ص: 72

تاریخ عالم آرا: ج 1، ص 246.

جامع الرواه: ج 2، ص 100.

ریحانه الألباء: ج 1، ص 207 و چاپ منشورات دارالکتب العلمیه، ج 1، ص 122.

نقحه الریحانه: ج 2، ص 282.

زندگانی شاه عباس اول: ج 3، ص 7.

تعلیقه أمل الآمل، ص 67.

فقههای نامدار شیعه، ص 223.

ریحانه الأدب: ج 3، ص 403.

أعیان الشیعه: ج 9، ص 240.

آتشکده آذر: ص 170.

تذکره نصرآبادی: ج 1، ص 218.

مقدمه التعلیقه علی الرساله الصومیّه، (سیّد مهدی رجائی).

مقدمه الحبل المتین، (سیّد بلاسم موسوی).

تنقیح المقال: ج 3، ص 107.

دائرته المعارف البستانی: ج 1، ص 462.

الذریعه: ج 2، ص 29.

سفینه البحار: ج 1، ص 285.

طرائق الحقائق: ج 1، ص 254.

تاریخ فلاسفه ایرانی: ص 618.

الکنی واللقاب: ج 2، ص 100.

خاتمه مستدرک وسائل الشیعه: ج 3، ص 417 (چاپ سنگی) و ج 2، ص 220، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

نجوم السماء: ص 28.

هدیه الاحباب: ص 109 مؤسسه امیرکبیر، و چاپ شرکت نشر بین المللی، ص 231.

آدب الطف: ج 5، ص 94.

الأعلام: ج 6، ص 102.

الایرانیون والأدب العربی: ج 3، ص 397.

تاریخ آداب اللغة العربیة: ج 3، ص 346.

طبقات أعلام الشیعه: ج 5، ص 85.

مطلع الشمس: ج 2، ص 157 و 386.

معجم رجال الحدیث: ج 16، ص 10.

معجم المؤلفین: ج 3، ص 251.

نسمه السحر بذكر من تشیع وشعر: ج 3، ص 60.

الرسائل الرجالیة، (ابو المعالی محمد بن محمد بن ابراهیم الکلباسی م 1315 ق)، ج 2، 469.

سیمائی از شیخ بهائی در آیینة میراث، محمد قصری، چاپ بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی.

شیخ بهائی در آیینة عشق، اسدالله بقائی، چاپ دفتر تبلیغات اسلامی قم.

احوال و اشعار شیخ بهائی، سعید نفیسی.

فلاسفه الشیعه: ص 446.

فقه و فقهای امامیه در گذر زمان: ص 251.

فرهنگ خراسان: ج 6، ص 45.

دانشنامه جهان اسلام: ج 4، ص 66.

منتخب التواریخ، شیخ هاشم خراسانی.

گلشن اُبرار: ج 1، ص 195.

اعتقادات شیخ بهائی تصحیح جويا جهانبخش: ص 21.

نشوء وسقوط الدوله الصفویّه: ص 175.

دائرہ المعارف الشیعیه العامّه (محمد حسین اعلمی): ج 16، ص 342.

مفاخر اسلام، علی داوئی.

بهاءالدين العاملى؛ أديباً، شاعراً، عالماً.

ملاً صدرا؛ زندگى، شخصیت و مكتب صدر المتألهين، (سید محمد خامنه ای).

مفتاح الفلاح، مقدمه.

کلیات أشعار و آثار فارسی شیخ بهاءالدين محمد العاملى، مشهور به شیخ بهائی به کوشش غلامحسین جواهری، انتشارات کتابفروشی محمودی سال 1372، چاپ سوم.

دیوان کامل شیخ بهائی، مقدمه از استاد سعید نفیسی، انتشارات گلشائی، 1368، تهران.

منن الرحمن: ج 1، ص 30 نقدی.

أنوار الربیع، ج 4، ص 129.

موسوعه طبقات الفقهاء، المقدمه، القسم الثانی، 374، و ج 11، ص 262.

سانحات دمی القصر، ج 2، ص 282.

خزانه الخیال، ص 421.

خلاصه الأثر، محبّی، ج 3، ص 440.

نفتحہ الريحانه، ج 2، ص 282.

ص: 75

حسین بن عبدالصمد عاملی (984 ق)

اشاره

حسین بن عبدالصمد عاملی (984 ق)(1)

پدر شیخ بهائی، او استاد اصلی وی بوده و علوم اسلامی همچون فقه، حدیث، رجال، درایت، اصول و بلکه ادبیات نحو و صرف را به او آموزش داده است. شیخ بهائی مدت هشت سال در هرات ملازم پدر بود و با فراغت بال، علوم اسلامی را از او دریافت کرد. نبوغ بی مانند شیخ بهائی سبب می شد تا فقط اشاره ای در هر باب از ناحیه استاد کافی باشد.

خواب حسین بن عبدالصمد

عالمان ذکر کرده اند که حسین بن عبدالصمد عاملی از بلاد جبل (جبل عامل) به ایران وارد شد. پسرش شیخ بهائی هفت ساله بود. حسین بن عبدالصمد از ایران راهی مکه شد و قصد داشت که در مکه مجاورت کند تا رحلت نماید. در عالم رؤیا دید که

ص: 76

1- . مستدرکات دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، 318/29؛ ریاض العلماء، 2/121؛ اعیان الشیعیه، 6/59.

قیامت برپا شده و امر از ناحیه خداوند آمده که سرزمین بحرین از آب بالا بیاید و آنچه در بحرین است به بهشت منتقل شود. وقتی این خواب را دید، سکونت و جوار در آن محل - یعنی بحرین - را برگزید و دوست داشت که در آنجا بمیرد. از مگه مکرمه مراجعت کرد و به بحرین آمد. وقتی عالمان بحرین شنیدند که حسین بن عبدالصمد عاملی به بحرین آمده، به حضور او شتافتند و مقدمش را گرامی داشتند. شیخ حسین بن عبدالصمد در همان بحرین و در قریه مصلی ماند تا اینکه به رحمت ایزدی پیوست.

توصیه پدر شیخ بهائی به فرزندش

پدر شیخ بهائی حسین بن عبدالصمد عاملی (ق 984) که شیخ بهائی درباره او نوشته: خداوند او را از حضيض تقلید به اوج استدلال و اجتهاد رساند، و از شاگردان شهید ثانی بود، و داستان و کرامت هایی را از شهید نقل می کند. شیخ بهائی بیشتر تحصیل خود را در نزد او داشته است، او به درخواست شاه طهماسب صفوی به ایران مهاجرت کرد و در هرات مستقر شد. مدت هشت سال در هرات ساکن شد؛ زیرا شیعیان در آنجا زیاد بودند. حسین بن عبدالصمد از هرات به مشهد و از آنجا به قزوین رفت. قزوین مرکز سلطنت شاه طهماسب بود، و از شاه اجازه خواست تا به سفر خانه خدا نائل شود، همین امر باعث شد که عده ای محل تولد شیخ بهائی را قزوین بدانند.

حسین بن عبدالصمد عاملی از طرف شاه طهماسب به شیخ الاسلامی رسید و عالم درجه اول ایران شد. او کتاب «العقد الطهماسبی» را به درخواست شاه طهماسب نوشت.

شیخ اعظم انصاری (1281 ق) در کتاب «فرائد الأصول» نوشته: پدر شیخ بهائی

نخستین کسی است که به روایات استصحاب(1) تمسک کرد. تا آن دوره، علما استصحاب را از باب افاده ظن حجّت می دانستند، ولی شیخ حسین بن عبدالصمد، استصحاب را از باب اصل حجّت دانست.(2)

شهرت بیشتر پدر شیخ بهائی به سبب کتاب «وصول الأخیار» است که در علم درایه الحدیث می باشد.

حسین بن عبدالصمد عاملی پس از آنکه شیخ الاسلامی را در ایران رها کرد، در یکی از روستاهای بحرین ساکن شد و از آنجا نامه ای برای شیخ بهائی، فرزندش نوشت. در آن نامه آمده: اگر می خواهی دینت سالم بماند، بیا به بحرین؛ اینجا محیط خلوت و خوبی است. اگر می خواهی دنیای خوبی داشته باشی برو به هند؛ زیرا مردم هند به عالمان بسیار توجه دارند. و اگر می خواهی نه دین داشته باشی و نه دنیا در ایران بمان(3). ولی شیخ بهائی در ایران ماند و مرکز سلطنت دولت ایران را مرکز علم و دانش کرد.

شیخ بهائی یکی از عالمانی بود که مورد توجه شاه عباس قرار داشت. در این دوره که پدر شیخ بهائی از شیخ الاسلامی کنار رفته بود، شیخ علی منشار که از عالمان جلیل جبل عامل بود، شیخ الاسلام اصفهان بود و همو بود که دخترش را به عقد شیخ بهائی درآورد. روزی که شیخ علی منشار درگذشت، بیش از چهار هزار عنوان کتاب از پدرزن به ارث برد.

البته می دانیم که نخستین فقیه برجسته و نامور امامیه که از شام به همراه حدود هشتاد نفر از عالمان شیعه راهی ایران شد، محقق کرکی (940ق) بود که در فقه به 9.

ص: 78

1- . وسائل الشیعه، 1/174 و 1063/2؛ تهذیب الاحکام، 1/8، و ص 421/1335؛ فرائد الاصول، 3/55.

2- . فرائد الاصول، 14/3.

3- . ریاض العلماء، 121/2؛ مستدرکات دائرہ المعارف الاسلامیہ الشیعیه، 321/29.

محقق ثانی معروف است. وی صاحب کتاب «جامع المقاصد فی شرح قواعد الأحكام» است(1). و «قواعد الأحكام» از علامه حلی است. وی به دعوت شاه سلیمان صفوی به ایران آمد، و ریاست عالمان امامیه را با عنوان شیخ الاسلام پذیرفت. وی از سوی شاه طهماسب به منصب شیخ الاسلامی رسید. خواند میر حسن بیک روملو گفته است: بعد از خواجه نصیرالدین طوسی برای کسی از عالمان شیعه این گونه موقعیت و منزلت والایی پیش نیامده بود، و در اصلاح ایران کوشید(2). پس از او شیخ الاسلامی کلّ ایران به شیخ علی منشار و پس از او به دامادش شیخ بهائی واگذار شد. شیخ بهائی سومین مجتهد بزرگ جبل عامل بود که مقام شیخ الاسلامی که برابر با ولی فقیه است به او واگذار شد، البته پدر شیخ بهائی در بخش هایی از ایران این مقام را داشت.

مولا عبدالله یزدی (981 ق)

شیخ بهائی در «تعلیقات زبده الأصول» از او با عنوان «استاذ المحققین» یاد می کند. مولا عبدالله یزدی استاد حکمت شیخ بهائی بوده است. فقیه و الامقامی که شرحی بر «قواعد الأحكام» علامه حلی نوشته، و شیخ حسن عاملی و سید محمد موسوی عاملی در نجف از شاگردان کلام و منطق او بوده اند. حاشیه او به «تهذیب المنطق» سعدالدین تفتازانی مشهور و کتاب درسی بوده است(3).

ص: 79

1- . ریحانه الادب، 5/242؛ جامع المقاصد، ج 1 - المقدمه؛ امل الآمل، 1/121؛ شهداء الفضيله، 108؛ الکنی واللقاب، 3/161؛ لؤلؤه البحرين، 151؛ مستدرک الوسائل، 3/431؛ روضات الجنّات، 4/36؛ فقهای نامدار شیعه، 176؛ المرجعیّه الشیعیه، 71؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 193.

2- . احسن التواریخ، 85.

3- . سلافه العصر، 498؛ الحاشیه علی المنطق - المقدمه، 6.

او از مشایخ عالمان بزرگ امامیه و فرزند محقق کرکی (940 ق) است. رساله لطیفی در قبله و به ویژه قبله خراسان دارد. شرح او بر «ارشاد» علامه و «الفیه» شهید معروف است، و با عالمان اهل سنت مناظراتی داشته است. صاحب «تاریخ عالم آرا» گفته: شیخ عبدالعالی، مجتهد و از عالمان دولت سلطان شاه طهماسب و در علوم عقلی و نقلی رئیس عصر خود بود. بر مسند اجتهاد می نشست و بیشتر اقامت او در کاشان بود. وقتی به اردوگاه شاه طهماسب می آمد، او را بسیار احترام می کرد. بیشتر عالمان به قول او در فروع و اصول عمل می کردند. او در حقیقت زینت بلاد ایران است. شیخ عبدالعالی در سال 993 درگذشت(1).

استادان دیگر شیخ بهائی مولا افضل قاننی، استاد فلسفه و کلام و ریاضیات، و عماد الدین محمود بن مسعود شیرازی، استاد طب شیخ بهائی و معروف ترین طبیب آن عصر اصفهان، و شیخ احمد کیجائی گیلانی معروف به پیر احمد و مولی علی مذهب، مدرّس و استاد جبر و ریاضیات شیخ بود(2).

معاصران شیخ بهائی

محقق اردبیلی

محقق اردبیلی(3)

ملاً احمد، معروف به مقدّس اردبیلی (993 ق) عالم برجسته و بسیار باتقوای شیعه، فقیه نامور امامیه که در تفرّد فتوا و جسارت در فتوی معروف و مشهور است. او صاحب کتاب ارزشمند «مجمع الفوائد والبرهان»، شرح «ارشاد الأذهان» علامه حلّی

ص: 80

1- . الفوائد الرضویّه، 1/396؛ روضات الجنّات، 199/49.

2- . امل الآمل، 1/110؛ ریاض العلماء، 3/132؛ روضات الجنّات، 4/201.

3- . جامع الرواه، 2/35؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 205.

است که در چهارده جلد به چاپ رسیده است، و «زبدہ البیان» که به آیات الاحکام مشهور است.

دربارهٔ اردبیلی و شیوهٔ زندگی او بسیار سخنان ارزشمندی وجود دارد. روش فقهی او را در مجموعه ای مفصل نوشته ام. کنگره ای نیز در تجلیل از او برگزار شد و مقاله های گوناگونی دربارهٔ اندیشه ها و نظریه های خاص فقهی او نوشته شد.

تکابنی دربارهٔ برخورد شیخ بهائی و مقدّس اردبیلی می نویسد: شاه عبّاس، شیخ بهائی را به نجف فرستاد تا ملا احمد اردبیلی که در قداست و تحقیق، نهایت شهرت را داشت به ایران بیاورد، به ویژه که شاه عبّاس در اصفهان مسجدی با عظمت ساخته و می خواست امامت جماعت آن مسجد را به ملا احمد اردبیلی واگذار کند.

شیخ بهائی راهی نجف شد و ملا احمد را دعوت کرد، اما مقدّس اردبیلی با اصرار از این دعوت سرپیچی می کرد. شیخ بهائی و هیئت همراه او نیز اصرار بر این دعوت داشتند تا دست آخر مقدّس اردبیلی موافقت کرد به ایران بیاید و در اصفهان مستقر شود. برای او اسبی آماده کردند، ولی ملا احمد اردبیلی گفت: من می خواهم با همان الاغ خودم بیایم. مقداری که از شهر بیرون آمد، شیخ بهائی دستور داد تندتر حرکت کنند، ولی ملا احمد اردبیلی بر رأی قبلی خود تأکید کرد و دست آخر هم قبول نکرد و موافقت شیخ بهائی را بر ماندن جلب کرد.

البته تکابنی می نویسد که در بیرون شهر، حمار مقدّس اردبیلی شروع به چریدن کرد و شیخ بهائی تازیانه ای بر او زد. مقدّس اردبیلی را خوش نیامد و گفت: تو شیخ عجم و عالم هستی، بر حیوان من ظلم روا داشتی، پس مردم چه می کنند! عوام و اعیان و اشراف عجم چه می کنند، و بالاخره مقدّس نیامد. (1)1.

ص: 81

1- . قصص العلماء، 237. (برخی از محققان در صحت این ماجرا شک کرده اند) مقالات کنگره اردبیلی، 308/1.

البته برخی این قضیه را نفی کرده اند، ولی اصل آن صحیح است و از مقدّس اردبیلی هم بعید نیست؛ چون در افواه این گونه است که اردبیلی خواست به زیارت سامراء برود و حماری را کرایه کرد. بیرون شهر مردی نامه ای به او داد تا در سامراء به کسی بدهد. شیخ بر حمار سوار نشد و گفت: من حمار را کرایه کردم که خودم را ببرد، ولی درباره نامه از صاحب آن اجازه نگرفتم.

ملا عبدالله شوشتری (1021 ق)

سید مصطفی تفرشی درباره او گفته است: «شیخنا و أستاذنا الإمام العلامة المحقق المدقق، عظیم المنزله، دقیق الفطنه، کثیر الحفظ، وحید عصره و فرید دهره، وأودع أهل زمانه، ما رأيت أحداً أوثق منه، لا يُحصى مناقبه وفضائله، قائم الليل صائم النهار، وأكثر فوائد هذا الكتاب من تحقیقاته». شرح «قواعد الأحكام» از اوست (1).

از عالمان برجسته و بزرگ قرن یازدهم، به ویژه در علم رجال بود. در سال 1021 هجری قمری در شهر اصفهان درگذشت. علامه محمد تقی مجلسی می گوید: در دهه نخست محرم الحرام درگذشت و من با صد هزار نفر بر جنازه او نماز خواندم. او سخنان ابن غضائری را جمع آوری کرد.

اخلاص ملا عبدالله تستری

از کتاب «حدائق المقرّبین» نقل شده که روزی ملا عبدالله تستری به زیارت شیخ بهائی آمد و در نزد او ساعتی نشست تا اذان ظهر فرا رسید. شیخ بهائی به ملا عبدالله گفت: نماز بخوانید تا به شما اقتدا کنیم و فیض جماعت را درک کنیم. ملا عبدالله تأمل کرد، آنگاه بلند شد و به منزل خود بازگشت و راضی به نماز جماعت، آن هم در منزل شیخ بهائی نشد.

ص: 82

برخی از دوستان ملا عبدالله از او سؤال کردند که چه دلیلی داشت که شما راضی به جماعت نشدید، با اینکه همیشه توجّه به نماز جماعت اول وقت دارید؟ چرا شیخ بهائی را جواب ندادید و نماز را به جماعت در منزل خود خواندید؟

شیخ ملا عبدالله در جواب گفت: به اندرون خود مراجعه کردم، این توان را در خود ندیدم که شیخ بهائی به من اقتدا کند و من تغییر نکنم؛ بنابر این راضی به امامت جماعت نشدم (1).

میرفندرسکی (1050 ق)

میرفندرسکی (2) استرآبادی از فیلسوفان بزرگ قرن یازدهم و معاصر شیخ بهائی بوده است. در «قصص العلماء» میرزا محمد تنکابنی آمده که روزی شیخ بهائی و میرفندرسکی نشستند که ناگهان از باغ وحش شیری فرار کرد و به طرف آنها آمد. شیخ بهائی خود را درهم کشید و دست بر صورت خود گذاشت، ولی میرفندرسکی اهمیت نداد و شیر چند دوری طواف کرد و رفت. دستور دادند این منظره را نقاشی و در اصفهان نمایش دادند. (3)

صاحب «تذکره القبور» از مرحوم ملا احمد نراقی (1245 ق) صاحب «مستند الشیعه»، در کتاب «دیوان طاق‌دیس» نقل می‌کند که میرفندرسکی به یکی از بلاد کفر رفته بود و از جمله یک روز به یکی از بت‌خانه‌های آنها رفت و معبد آنها را دید. روحانی معبد گفت: ملاحظه می‌کنید که معابد ما چقدر آباد و زیبا و بسیار ساخت آن

ص: 83

1- . خاتمه مستدرک الوسائل، 2/205؛ الرسائل الرجالیه، 2/529.

2- . فندرسک دهی است از بخش رامیان شهرستان گرگان.

3- . قصص العلماء، 236؛ تاریخ فلاسفه ایرانی حلبی، 640؛ تاریخ ادبیات ایران، 173؛ الشواهد الربوبیه، 71 (المقدمه).

هنرمندانه است، ولی مسجدهای شما از نظر ساخت و ساز وضع خوبی ندارد. میرفندرسکی این مطلب را بسیار نادرست دید و در حضور جمع مردم و مسلمانان و عدّه زیادی از بت پرستان به نفع خود ندید، پس گفت: دلیل آن روشن است. ما در مسجدهای خود اذان می گوئیم و اذان توحید است، وقتی بلند می شود باید زمین و ساختمان را بلرزاند، و مسجدها به اراده خداوند آن مقدار باقی مانده است. در همین هنگام کسی گفت: همین جا اذان بگوئید تا بلرزد. میرفندرسکی گفت باشد، صدای میرفندرسکی به اذان بلند شد: «اللّه اکبر»، معبد لرزید، مردم ریختند بیرون و او دیگر ادامه نداد.

میرداماد (1040 ق) (1)

میرداماد (1040 ق) (1)

سیّد محمّد باقر حسینی استرآبادی، که در اصل اهل استرآباد گرگان بود، در اصفهان سکنا گزید. او معروف به میرداماد و ملقب به معلّم ثالث شد. مدّتی در مشهد رضوی بود، به قزوین و کاشان نیز سفر کرد و دست آخر در اصفهان، پایتخت شاهان صفوی ماند و شروع به آموزش و تألیف نمود.

ملاّ صدرای شیرازی (1050 ق) شاگرد او در ابتدای شرح «اصول کافی» می نویسد: «سیّدی و سَنَدی و اُستادی و استنادی فی المعالم الدینیّه و العلوم الإلهیّه و المعارف الحقیقیّه و الأصول الیقینیّه السیّد الأجل الأنور، العالم المقدّس الأزهر، الحکیم الإلهی و الفقیه الربّانی، سیّد عصره و صفوه دهره، الأمیر الکبیر و البدر المنیر، علامه الزمان، أعجوبه الدوران، المسمّی ب - «محمّد»، الملقّب ب - «باقر داماد الحسین» قدّس اللّه عقله بالنور الربّانی» (2).

ص: 84

1- تقویم الایمان؛ المقدمه؛ ضوابط الرضاع، المقدمه.

2- . شرح اصول کافی، 1/214.

او در فقه، فلسفه، کلام، شرح احادیث، رجال، درایه، لغت، ریاضیات و بسیاری از علوم دیگر سرآمد بود. سید علیخان مدنی (1120 ق) در «سلافه العصر» گفته: «والله إنَّ الزمان بمثله لعقیم». او معاصر شیخ بهائی بود و حکایت های بسیاری از برخورد شیخ بهائی و او نقل شده است. او به عربی و فارسی شعر می گفت.

استاد مطهری، نشر فلسفه را در ایران، پس از افول آن به سبب حمله مغول به دست او و ملا صدرا می داند. در دوره شاه عباس، اصفهان مرکز علوم عقلی و نقلی شد و شخصیت هایی مثل میرداماد و شیخ بهائی و میرفندرسکی در اصفهان ظهور کردند. میرداماد اگر از حکیمان طراز اول جهان اسلام نبود، دست کم از حکیمان درجه دوم بود.

پدر شیخ بهائی، حسین بن عبدالصمد عاملی هم از جمله استادان میرداماد محسوب می شود و ملا صدرا از معروف ترین شاگردان اوست. او در فقه نیز در زمره فقیهان برجسته محسوب می شود و اندیشه های او مورد توجه فقیهان و بزرگان فقه است. بیش از هفتاد کتاب و رساله از تألیف های او ضبط کرده اند که معروف ترین آنها در فلسفه، «القَبَسَات» است و در فقه، «شارع النجاه» و در رضاء «رساله الضوابط». نظریه او در رضاء که وحدت «أب» را شرط نمی داند، مشهور است. در «شارع النجاه»⁽¹⁾ تصریح به اعتبار مراسیل صدوق دارد و از آرای⁽²⁾ او در فقه می توان به اثبات سیادت برای کسی اشاره کرد که از ناحیه مادر منتسب به هاشم باشد، همان نظریه سید مرتضی از متقدمان، و محدثی بحرانی (1186 ق)، صاحب «الحدائق الناضره»، از متأخران.⁽³⁾

نیز از تألیف های معروف او تعلیقات بر «رجال کشی» است که در دو جلد به چاپ².

ص: 85

1- . شارع النجاه، 20، به نقل از ده رساله رضا استادی، 220.

2- . رک مقدمه ضوابط الرضاء، مقاله استاد سید مجتبی نور مفیدی.

3- . الحدائق الناضره، 390/12.

«الرواشح» نیز مقدمه ای بر شرح او بر «کافی» است.

بیشتر مقاله های و تألیف های او جنبه کلامی - فلسفی دارد(1).

عده ای حکایت هایی از نزاع بین شیخ بهائی و میر داماد نقل کرده اند، که درست نیست، بلکه اگر شعر و جوابی دارند. نوعی مناظره علمی است. معاصر نام آور شیخ بهائی همان میرداماد است. میر داماد در سال 1040 ق درگذشت، یعنی کمابیش ده سال پس از شیخ بهائی، اما اینکه شیخ بهائی برتر است یا میرداماد، شکی نیست که شیخ بهائی در بسیاری از علوم عصر خود مهارت داشته و همان طور که خود او گفته است بر همه ذی فنون ها غالب شدم، اما ذی فنّ واحد بر من غالب است.

تخصّص اصلی میرداماد در فلسفه و حکمت است و به همین دلیل او را معلّم ثالث نامیده اند. و شکی نیست که در معقولات بر شیخ بهائی غلبه داشته است، اما در منقولات شیخ بهائی برتر بوده است. در عین حال دو اشکال جزئی به شیخ بهائی گرفته است.

سید علیخان مدنی از شیخ بهائی خیلی داغ تر تعریف کرده، ولی درباره میرداماد یک جمله آورده است: «إنّ الدهر عن مثله لعقیم».

ملا صدرا شیرازی در مقدمه «شرح اصول کافی» از هر دو استاد خود شیخ بهائی و میرداماد یاد می کند. او درباره شیخ بهائی می فرماید:

«حدّثنی شیخی وأستاذی ومَن علیه فی العلوم النقلیة استنادی، عالمٌ عصره وفریدٌ دهره، بهاء الحقّ والدین محمدٌ العاملی الحارثی الهمدانی نور الله قلبه بالانوار».

ص: 86

1- . مقدمه القبسات، مقدمه الرواشح السماویّه، ریحانه الادب، 6/6؛ الاسلام وایران، 1/187؛ خدمات متقابل اسلام و ایران، 583 و 636؛ الکنی والالقب، 2/202؛ روضات الجنّات، 2/66؛ بحار الانوار، 106/122.

القدسیه، عن والده الماجد المکرّم وشيخه الممجد المعظم الكامل الفاضل حسين بن عبدالصمد، أفاض الله على روحه الرحمة والرضوان، وأسكنه دار الجنان».

و درباره استاد دیگرش میرداماد بیان داشته است:

«أخبرني سيدي وسندي واستنادي في المعالم الدينيّة والعلوم الإلهيّة والمعارف الحقيقيّة والأصول اليقينيّة السيّد الأجلّ الأنور، العالم المقدّس الأزهر، الحكيم الإلهي والفقير الربّاني، سيّد عصره وصفوه دهره، الأمير الكبير والبدر المنير، علامه الزمان، أعجوبه الدوران، المسمّى ب - «محمد»، الملقّب ب - «باقر الداماد الحسيني» قدّس الله عقله بالنور الربّاني...»(1).

ملاحظه می کنید که از هر دو استاد خود چگونه یاد می کند. ولی مولی مظفر منجم در کتاب «تنبيهات المنجمين» استاد خود شیخ بهائی را اکمل عالمان زمان می داند و پیشگویی درباره رحلت شیخ هم دارد(2).

آنچه را که میرداماد بر شیخ بهائی خرده گرفت و آن را در رساله ای که در آداب و ادعیه یوم دحو الارض، یوم الغدير، یوم المولود و یوم المبعث تألیف کرده، آورده، چنین است: یک روز در قزوین، بر پشت بام مسجد پنجه علی احکام زیارت را به شاه عباس آموزش می دادم و گفتم که نماز زیارت بر زیارت مقدّم است و برخی معاصران، که شیخ بهائی باشد، با کمال شهرت و معروفیت معارض این امر شدند و گفتند: چگونه نماز زیارت را قبل از زیارت می توان خواند؟! و نماز زیارت باید بعد از آن خوانده شود. من در جواب گفتم: اشتباه برای شما رخ داده است، زیارت اگر از نزدیک باشد، نماز باید بعد از زیارت خوانده شود، و اگر از دور باشد باید قبل از زیارت خوانده شود. مناظره و مجادله بین ما زیاد شد و آخرالامر، کتاب های فقهی و ادعیه را حاضر 1.

ص: 87

1- . شرح اصول کافی، 16.

2- . خاتمه مستدرک الوسائل، 2/81.

کردم و با عبارات صحیح و صریح شیخ بهائی را مجاب کردم(1).

و چون مسئله غریب و دقیق است، برخی از عبارات اصحاب را از باب «لِيُطَمِّنَ قَلْبِي» می آورم تا وسوسه در خاطر متعلمان رخ ندهد. آنگاه عبارات سید ابوالمکارم ابن زهره را در «غنیة النزوع»(2) و شیخ طوسی در «المصباح المتهجد» و کلام شهید اول در «ذکری الشیعه»(3) را آورده است.

«قال ابن زهره الحلبي - وقد حَقَّقْتُ اسْمَهُ فِي كِتَابِ ضَوَابِطِ الرِّضَاعِ - فِي كِتَابِ الْغَنِيَةِ هَذِهِ الْعِبَارَةُ، قَالَ: وَأَمَّا صَلَاةُ الزِّيَارَةِ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ أَوْ لِأَحَدٍ مِنَ الْأَنْمَةِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فَرُكْعَتَانِ عِنْدَ الرَّأْسِ بَعْدَ الْفِرَاقِ عَنِ الزِّيَارَةِ، فَإِنْ أَرَادَ الْإِنْسَانُ الزِّيَارَةَ لِأَحَدٍ وَهُوَ مُقِيمٌ فِي بَلَدِهِ قَدَّمَ الصَّلَاةَ ثُمَّ زَارَ عَقِيْبَهَا، وَشَيْخُ الطَّائِفَةِ أَبُو جَعْفَرٍ الطُّوسِيُّ - نَوَّرَ اللَّهُ تَعَالَى مَرْقَدَهُ - فِي كِتَابِ مِصْبَاحِ الْمُتَهَجِّدِ فِي بَابِ فَضْلِ يَوْمِ الْجُمُعَةِ رَوَى عَنِ الصَّادِقِ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ قَالَ: مَنْ أَرَادَ أَنْ يَزُورَ قَبْرَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَقَبْرَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَفَاطِمَةَ وَالحَسَنَ وَالحُسَيْنَ وَقُبُورَ الْحَجَّجِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ فَلْيَقْعَلْ فِي يَوْمِ الْجُمُعَةِ وَيَلْبَسْ ثَوْبَيْنِ نَظِيفَيْنِ وَلِيَخْرُجْ إِلَى فَلَاحٍ مِنَ الْأَرْضِ ثُمَّ يُصَلِّيْ أَرْبَعَ رُكْعَاتٍ»(4).

مورد دیگر مناقشه میرداماد با شیخ بهائی در «الأربعين»، شرح ذیل حدیث دین است: «عن سلیم بن قیس عن أمير المؤمنين علي عليه السلام، قال رسول الله صلى الله عليه وآله: إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ الْجَنَّةَ عَلَى كُلِّ فَحَّاشٍ بَدَى قَلِيلِ الْحَيَاءِ، لَا يُبَالِي بِمَا قَالَ وَلَا بِمَا قِيلَ لَهُ، فَإِنَّكَ إِنْ 9.

ص: 88

- 1- . شیخ بهائی در جامع عباسی، به طور مطلق زیارت را بر نماز مقدم داشته، و تقدّم نماز را بر زیارت از دور از قول برخی مجتهدان نقل کرده؛ جامع عباسی، 167.
- 2- . الغنیة «الجوامع الفقهيّة»، 503؛ «مصباح المتهجد»، 773 و 289.
- 3- . ذکری الشیعه، 287/4.
- 4- . مصباح المتهجد، 773 و 289.

فَتَشْتَه لَمْ تَجِدْهُ إِلَّا لَعْنَةً أَوْ شِرْكَ شَيْطَانٍ» (1).

شیخ بهائی در ذیل این حدیث در «الأربعون حدیثاً» فرموده است: لُعْنَةُ بِرِوَزْنِ فُعْلَةٍ اسْتِ وَأَنَّ رَا بِرِ اسَاسِ تَوْضِيْحِ دَادَهْ اسْتِ.

میرداماد می گوید: این از اعاجیب اغالیط و تعاجیب دوران است که گوش آن را دفع می کند که لام را اصلی گرفته و کلمه را به ضمّ لام و اسکان عین معجمه و فتح یاء ضبط کرده است، «لغیه» به معنای «ملغی»، یا «لعنه» کسی می باشد که دأب او لعن دیگران است، یا دیگران او را لعن می کنند «مثل هَمْزَه و لَمْزَه».

میرداماد گفته: این لام حرف جر است و در اصل «لُعْنِيَه» بوده و «غِيَه» مصدر است در مقابل «رُشْدَه»، و ولد «غِيَه» یعنی زنازاده یا «رُشْدَه» یعنی حلال زاده گفته می شود (2). در حدیثی که از طریق شیعه و عامّه آن را استخراج کردیم، و در کتاب «تقویم الایمان» آوردیم، از جابر بن عبدالله انصاری رضی الله عنه، نقل شده: قال رسول الله صلى الله عليه وآله: «بُورُوا أَوْلَادَكُمْ بِحَبِّ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ؛ فَمَنْ أَحَبَّهُ فَأَعْلَمُوا أَنَّهُ لِرُشْدِهِ، وَمَنْ أَبْغَضَهُ فَأَعْلَمُوا أَنَّهُ لَعْنِيَه». وعن عباده قال: «كُنَّا نَبُورُ أَوْلَادَنَا بِحَبِّ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ؛ فَإِذَا رَأَيْنَا أَحَدَهُمْ لَا يُحِبُّهُ عَلِمْنَا أَنَّهُ لَغِيْرُ رُشْدِهِ» (3).

ابن اثیر جزری (606 ق) در «النهایه» عبارت اخیر را آورده و بیان داشته: گفته می شود (4) «هَذَا وَوَلْدُ رُشْدَه» وقتی که از نکاح صحیح متولد شده باشد، همان طور که در ضدّ آن گفته می شود: «وَلِدُ زِنِيَه»، به کسر فاء الفعل در هر دو، ولی ازهری در «تهذیب اللغه» گفته است: فتح فاء و کسر آن هر دو جایز است، ولی فتح افصح دو لغت است. 7.

ص: 89

1- . الكافي 2/323.

2- . الارشاد 1/45؛ اعلام الوری، 1/318.

3- . النهایه، 1/161.

4- . بحار الانوار، 156/27.

مطرزی در «مُغْرِبُ اللغه» همین دو وجه و معنی را آورده و گفته است: «ولد زَيْهِ و لِيْزَيْهِ» گفته می شود، خلاف «ولد زُشْدٍ و لِرُشْدِهِ»، به فتح و کسر فاء الفعل و به جای زَيْهِ عَيْهِ و لِيْغَيْهِ بر وزن فَعَلَهُ گفته می شود؛ زیرا عن خلاف رشد است (1). و همین تعبیر در «صحاح اللغه» جوهری و «القاموس المحيط» فیروزآبادی هم آمده است.

بین او و فاضل تستری ملا عبدالله بحث های علمی خوبی بود. وقتی ملا عبدالله تستری در روز جمعه مریض شد، میرداماد و شیخ لطف الله در روز شنبه به عیادت او رفتند. بسیار او را خوشحال یافتند. در شب بیست و ششم همان ماه، بعد از آن که نافله شب را می خواند، نزدیک صبح از خانه خارج می شود تا وقت را ملاحظه کند، اجل او را مهلت سخن گفتن نمی دهد (2).

سید مصطفی تفرشی

سید مصطفی تفرشی (3)

او از شاگردان ملا عبدالله تستری است که در دقت و استواری مقال معروف است. کتاب او «نقد الرجال» از متون برجسته علم رجال است. معاصر میرزا محمد بن علی استرآبادی (1028 ق)، عالم رجالی صاحب «منهج المقال» بوده است. او همان گونه که از عنوان کتابش برمی آید، به کتاب های رجالی به دیده نقد نگاه کرده است و ما درباره شیوه تألیف کتاب او در «سبک شناسی دانش رجال الحدیث» بحث کرده ایم. او کتاب خود را در 1015 هـ.. ق تمام کرده است.

ص: 90

1- . مغرب اللغه، 256؛ صحاح اللغه، 4/254؛ القاموس المحيط، 4/374؛ الرواشح السماویة، 136.

2- . تاریخ عالم آراء، 2/854؛ ریاض العلماء، 3/203.

3- . جامع الرواه، 2/232؛ الذریعه، 4/123؛ ریاض العلماء، 5/212؛ روضات الجنات، 7/167؛ امل الآمل، 2/322؛ الفوائد الرضویة، 665؛ ریحانه الادب، 2/448؛ الأعلام، 7/232؛ معجم المؤلفین، 247/2؛ نقد الرجال، 1 - المقدمه؛ سبک شناسی دانش رجال الحدیث، 251.

ملا عنایه الله قهپائی (1)

قهپائی، معرّب کوهپایه، از قرای اصفهان است. قهپائی در اواخر قرن یازدهم و معاصر ملا عبداللّه تستری است. او نوشته های استاد خود را به عنوان رجال ابن الغضائری در کتاب «مجمع الرجال» آورده است. «مجمع الرجال» ترکیبی است تألیف شده از پنج کتاب رجالی «اختیار معرفه الرجال»، «رجال نجاشی»، «الفهرست شیخ طوسی» و «رجال شیخ طوسی» و «رجال ابن غضائری» که آن را استادش مولّا حسین تستری از لابهلای کتاب های رجال، به ویژه «حلّ الاشکال» سید بن طاووس حلی (673) جمع آوری کرده بود.

ملا صدرای شیرازی (1050 ق)

فیلسوف بزرگ قرن، صاحب نظریّه حرکت جوهریّه، در دوره خود مورد بغض عدّه ای از عالمان واقع شد، به ویژه فقیهان اخباری با او درافتادند. آخرین تألیفش «شرح اصول کافی» است. محمّد تقی مجلسی از شاگردان اوست و فیض کاشانی، هم دامادش و هم شاگردش است. اثر وی، «الأسفار الأربعة»، از متون معروف فلسفی، از دوره ملا صدرا کتاب درسی است (2).

استاد جلال الدین آشتیانی در مقدمه «الشواهد الربوبیّه» بیان داشته است: ملا صدرا در تفسیر قرآن و شرح کافی مطالب فقهی و اصولی و رجالی از شیخ بهائی نقل کرده است (3).

استاد سید محمّد خامنه ای کتابی با عنوان «ملا صدرا؛ زندگی، شخصیت، و

ص: 91

1- . سبک شناسی دانش رجال الحدیث، 23؛ قاموس الرجال، 1/31؛ کلیات فی علم الرجال، 127؛ منتهی المقال 1/30.

2- . تاریخ فلاسفه شیعه، 644؛ سلافه العصر، 449؛ قصص العلماء، 332.

3- . الشواهد الربوبیّه، 72؛ سلافه العصر، 419.

مکتب صدر المتألهین» نوشته که مطالب مفیدی دارد، و فصلی را درباره استادان ملاصدرا از جمله شیخ بهائی گشوده، و نکات ظریفی فرموده است که خلاصه آن نقل می شود:

در جستجوی ویژگی هایی که در ساخت شخصیت ملاصدرا اثر داشت، می توان بر چند ویژگی و بُعد شخصیتی در این استاد فرزانه و وارسته تکیه بیشتری کرد: یکی از این ویژگی ها که در انگشت شماری از عالمان آن زمان یافت می شد، تضرع و دست داشتن وی در همه دانش هایی است که در آن زمان وجود داشته است. با وجود کسانی مانند میرداماد، شاید کسی مانند شیخ بهائی یافت نشده و یا لااقل در آن زمان یافت نمی شده است. در تاریخ علم نام شیخ بهاء داخل در اسطوره ها شده و برای او افسانه ها و داستان ها ساخته و آن را سینه به سینه به نسل های بعد منتقل کرده اند. از این رو جا دارد به رغم زندگی زاهدانه، وی را جهانی بنشسته در گوشه و جرم صغیری که جهان کبیر را در خود گنجانده و مصداق کلام امیرالمؤمنین علی علیه السلام بدانیم که فرمود: «أَتَزَعُمُ أَنَّكَ جِرْمٌ صَغِيرٌ وَفِيكَ انطوى العالمُ الأكبر»⁽¹⁾، بنابراین عنوان علامه کمترین تعبیری است که می توان برای وی آورد.

اگر چه صدر المتألهین جز در حکمت الهی و اندکی در منطق کتابی نوشته، ولی به راحتی می توان پذیرفت که عالمی متضرع و در خور عنوان علامه بوده است؛ زیرا علاوه بر آموختن علوم شرعی مانند فقه و اصول و تفسیر و حدیث و روایت و رجال، سال ها در حضور دانشمندی زانوی تلمذ زده که استاد علوم ریاضی و هیئت و اسطرلاب و مهندسی بوده و در مدرسه علمیه خان شیراز تدریس داشته و به گفته سیاح، توماس هربرت، در سال 1036 آن مدرسه از مشهورترین مدارس ایران بوده است.⁵

ص: 92

1- دیوان امیرالمؤمنین گردآوری حسین بن معین الدین، تحقیق مصطفی زمانی، ص 115.

در این مدرسه علاوه بر فلسفه، علوم ریاضیات و کیمیا (شیمی) و طبیعیات و علوم و پزشکی و نجوم تدریس می شده است.

ویژگی دیگری که شاگرد و استاد هر دو به آن معروف شده و در آن برجسته اند، زهد و ترک جاه است. شیخ بهائی در حالی که در ایران در مقام شیخ الاسلامی قرار گرفته بود، اما در زمان استقرار در پایتخت و ریاست روحانی طبعی متواضعانه و درویش مآبانه داشت، و در میان مردم و همدلان و هم نشینان زندگی می کرد. بزرگانی همچون شیخ بهاء و میرداماد و فیض و مجلسی و مانند آنها - که گاه به غلط آخوند درباری معرفی شده اند - با وجود آن که وظیفه عینی و تعینی خود را حضور در کنار شاهان می دانسته اند، از این طریق هم در حفظ استقلال کشور در برابر حاکمان متجاوز و فرهنگ بیگانگان ترک می کشیدند، و هم گلیم ناتوانان و ضعیفان جامعه را از آب می گرفتند، و پناهی از ستمگری امیران و قداره بندان قزلباش صوفی بودند، و هم فرصتی برای گسترش دانش و پرورش دانشمندان فراهم می ساختند که اگر نبود، حمله و فتنه مغول و هرج و مرج حکومت در ایران، می رفت که نسل دانش و دانشمندان را براندازد و اگر نبود همت بلند و هوشمندی خواجه نصیرالدین طوسی که «شیشه را در بغل سنگ» نگه می داشت، آن سنگ این شیشه را شکسته بود.

شاید بسیاری از خدمات و کارهای نیک خداپسندانه شاه عباس اول، بر اثر مشاورت و انگیزش شیخ بهاء و تأثیر نفس گرم او بوده است. خدمات این فرزندگان در پشت پرده تاریخ می ماند و به نام شاهان قدرت مدار تمام می شود.

ملاً صدرا هم همین حالت را داشت. پدرش مردی ثروتمند بود، ولی ملاً صدرا به آن توجه نکرد، و با آنکه می توانست در دولت صفویه بهترین پست ها را داشته باشد، روی برتافت و به درس و بحث و زهد پرداخت.

سوم آنکه شیخ بهائی در کنار این زهد واقعی مانند معدودی بزرگان شریعت با

ریاضت های شرعی نیز آشنا بود. در احوالات وی آورده اند که پاره ای از عمر خود به طیّ دوره های چهل روزه ذکر و نماز همراه با روزه طعام و کلام و به تأمل و تفکر می گذراند که در اصطلاح به آن چله نشینی می گویند.

چهارمین ویژگی شیخ بهائی بینش عرفانی اوست که انگیزه و مایه اصلی دو ویژگی دیگر او، زهد و ریاضت است.

ویژگی پنجم شیخ بهاء طبع ظریف ادیبانه و روح لطیف شاعرانه اوست. در ایران و در تاریخ ادبیات گذشته جهان شاعران فراوانی آمده اند و شعر همیشه نتیجه جوشش طبع لطیف و روح حسّاس و استعداد ویژه شاعری است. در ارزیابی روح شاعرانه شیخ بهائی دست کم آن است که وی را شاعری عارف و رند و خراباتی به حساب آوریم (1).

در اینجا مناسبت دارد داستانی از خود شیخ بهائی نقل کنم که چگونه بر خود ریاضت می داده و خود را از سفره شاهان و درباریان دور می داشته است. در «کشکول» می نویسد: شبی بسیار اشتهای کباب چهارسوق اصفهان را کرده بودم، و خیلی نفس من در تقلا بود که بروم در بازار و کباب بخورم، ولی هرچه نفس مرا تشویق می کرد با آن مبارزه می کردم، تا اینکه نفس غالب شد و مرا به سوی بازار کشاند. در نزدیکی کباب فروشی متوجه شدم که گزمه دولتی سر بر عصای خود دارد و اندکی او را چرت برده. گفتم نزدیک می شوم و ضربه ای به عصای او می زنم، گزمه ناراحت می شود و مرا گرفته، به گزمه خانه می برد و تا صبح آنجا می ماند و دیگر از شرّ نفس راحت می شوم. با خودم این تصمیم جدی را گرفتم و رفتم به سوی او. تا پایم را به چوب او زدم سرش را بلند کرد و گفت: تو می خواهی با نفست مبارزه کنی، من چه تقصیری دارم که به چوب من لگد می زنی و مرا اذیت می کنی. این جمله در شیخ بهائی تأثیر بسزائی داشت که گزمه 5.

ص: 94

این گونه عارف است. شیخ بهائی هر فرصتی را مغتنم می شمرد و از عارفان و اهل معنی و دل، کسب فیض می کرد.

فاضل قطیفی

صاحب کتاب «ایضاح النافع شرح المختصر النافع محقق حلی»، و فقیه معروفی در آن دوره بوده و با کرکی و فقیهان اهل سیاست میانه ای نداشته و نیز با فیلسوفان، به ویژه ملا صدرا، مخالف بوده است. کتاب «ایضاح النافع» در دوره شیخ انصاری وجود داشته، که وی بارها از آن مطلب نقل کرده است، ولی طبق گزارش علامه تهرانی در الذریعه پس از آن از بین رفته است و کسی از آن خبری نداده است.

ملا امین استرآبادی (1034 ق)

ملا امین استرآبادی (1034 ق)(1)

داماد میرزا محمد بن علی استرآبادی، رجالی معروف او سر سلسله حرکت اخباری هاست. دو کتاب «الفوائد المدنیّه» و «الفوائد المکیّه» وی معروف است. او بسیار شدید با اصولیان برخورد کرد.

میرزا محمد بن علی استرآبادی (1028)

میرزا محمد بن علی استرآبادی (1028)(2)

رجالی معروف که سه کتاب در علم رجال تألیف نمود: رجال مفصّل و مبسوط با عنوان «منهج المقال» که علامه محمد باقر وحید بهبهانی بر آن تعلیقه دارد، رجال متوسط با عنوان «ملخص المقال» که مرحوم محمد بن علی اردبیلی (1110 ق) آن را در متن «جامع الرواه» قرار داد، و «رجال الوجیز». او پدرزن ملا امین بوده و در پیدایش فکر اخباری گری از ناحیه او نقش داشته است.

ص: 95

1- . روضات الجنّات، 1/71.

2- . لؤلؤه البحرين، 45؛ نقد الرجال، 4/581؛ ریاض العلماء، 5/115؛ امل الآمل، 2/35؛ الکنی والالقباب، 3/183؛ الفوائد الرضویّه، 554؛ سبک شناسی دانش رجال الحدیث، 172.

«میس» از قرای شام و به تعبیر شیخ بهائی در قرن یازدهم از قرا و شهرهای جنوب لبنان به تعبیر امروزی ما و از قرای جبل عامل به تعبیر صحیح است. «میس» عالمان بزرگی داشته، از جمله شیخ علی میسی که صاحب «جواهر الکلام» از او و علی بن عبدالعالی کرکی صاحب «جامع المقاصد» به «علیین» به صیغهٔ تشبیه یاد می کند.

لطف الله میسی از دیگر عالمان منسوب به همین منطقه است که شیخ حرّ عاملی در «أمل الآمل» از او یاد می کند، و فرموده است: شیخ بهائی اعتراف به علم و فضل و فقه او داشت و مردم و طلاب و عالمان را امر به مراجعه به او می کرد. (1) او وقتی وارد اصفهان شد، مسجد شیخ لطف الله را به اسم او بنا کردند.

شاگردان شیخ بهائی

اشاره

شخصیت های ممتاز علمی از محضر شیخ بهائی کسب فیض کرده اند و از خرمن علمی او خوشه چیده اند. اما برخی از آنها از دانشمندان طراز اول طبقهٔ پس از شیخ بهائی حساب می شوند و در دورهٔ خود ممتاز بوده اند. تألیفات آنها در ردیف برترین تألیفات و پژوهش های آنها در ردیف بهترین پژوهش های علمی حساب می شود. از جمله شخصیت های نام آور که در کتاب ها برای آنها عنوان باز کرده و به توصیف شخصیت آنها پرداخته اند، می توانیم از افراد زیر نام ببریم:

اسدالله کاظمینی (فاضل جواد بغدادی)

اسدالله کاظمینی (فاضل جواد بغدادی) (2)

او از شاگردان شیخ بهائی بود، و به شرح کتاب «زبده الاصول» استادش روی آورد و شرحی بر آن نوشت. کتاب معروف او که به چاپ رسیده «مسالک الافهام إلى آیات

ص: 96

1- . امل الآمل، 1/136؛ روضات الجنات، 5/365 (الدار الاسلامیه).

2- . الکنی واللقاب، 3/9؛ روضات الجنات، 2/215.

الأحكام» است که تفسیر آیات الاحکام می باشد و بعد از «کنز العرفان» فاضل مقداد، و «زیده البیان» اردبیلی، سومین کتاب آیات الاحکام در بین عالمان شیعه است. او مدعی است مطالب این کتاب از افادات استادش شیخ بهائی است. مقدمه ای در شمارش آیات الاحکام به وسیله آیت الله سید شهاب الدین نجفی بر آن نوشته شده و نخستین نویسنده آیات الاحکام را محمد بن سائب کلبی از اصحاب حضرت باقر علیه السلام معرفی کرده است (1).

سید ماجد بحرانی

از محدثان برجسته بعد از دوره شیخ بهائی است که در شیراز مستقر شد و فیض کاشانی وقتی در شیراز بود، از محضر او در علم حدیث بهره برد. او و ملا صدرای شیرازی (1050 ق) در شیراز مستقر شدند. فیض کاشانی در این شهر حدیث را از او فرا گرفت.

ملاحسن فیض کاشانی (1091 ق)

ملاحسن فیض کاشانی (1091 ق) (2)

صاحب کتاب «الوافی»، شخصیت برجسته ای که متولد کاشان بود. وی برای تحصیل راهی شیراز شد و چون پدرش مخالف بود، تقال به قرآن زدند، آیه شریفه (فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ) (3) آمد.

ص: 97

1- . مسالک الأفهام، فاضل جواد، 11 - المقدمه.

2- . مفاتیح الشرائع، 1 - المقدمه؛ ریحانه الادب، 2/121؛ لؤلؤه البحرين، 121؛ روضات الجنات، 6/81؛ علامه مجلسی، 101؛ الکنی والالقب، 3/34؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 225؛ ریاض العلماء، 5/180؛ تاریخ فلاسفه ایرانی، 676؛ فلاسفه الشیعه، 534؛ الذریعه، 4/25.

3- . توبه، 122.

فیض کاشانی بنا بر آنچه از مقدمه کتاب «الوافی» برمی آید، از محضر شیخ بهائی در اصفهان بهره برده است. «الوافی» جامع جوامع اربعه شیعه همراه با شرح آن است. تفسیر «الصفی»، «الاصفی»، «مفاتیح الشرائع» از تألیفات اوست.

علامه سید محمد مشکوه بیرجندی در مقدمه «المحجّه البیضاء» نوشته: هیچ خانواده ای مثل خانواده فیض کاشانی یافت نمی شود که طولاً و عرضاً پر از مجتهد بوده است.

فیض کاشانی نیز مثل شیخ بهائی تمایلات صوفیانه ای دارد که در «الوافی» نیز ظاهر می شود و به سبب همین تمایلات، برخی عالمان او را طرد کردند که داستان مفصّلی دارد.

فیض کاشانی در فقه نیز سرآمد فقیهان بود و کتاب «مفاتیح الشرائع» او مورد توجه علامه محمد باقر وحید بهبهانی قرار گرفت و شرحی بر آن نوشت. این شرح در 12 جلد به چاپ رسیده است. این شرح با عنوان «مصابیح الظلام» است و مرحوم سید عبدالله شبر (1242 ق) عالم برجسته و محدث نامور نیز شرحی با همین عنوان بر آن نگاشته است. کتاب «مفاتیح الشرائع» تا دویست سال مورد توجه فقیهان بود.

فیض در تقرّد فتوی بسیار نام آور است. او و محمد باقر سبزواری (1091 ق) معاصر یکدیگر و دوستانی بسیار صمیمی، و هر دو در تقرّد فتوی بسیار زبانزد بوده اند. علامه سید محمد باقر خوانساری (1313 ق) در «روضات الجنّات» می نویسد: محمد باقر سبزواری در بین متأخران همچون محمد بن جنید اسکافی⁽¹⁾ (381 ق) در میان متقدّمان است.

فیض کاشانی فتوهای خاصی دارد، تطهیر جلد مردار با دباغی از فتاوی خاص 6.

ص: 98

1- . الفوائد الرضویّه، 386؛ تنقیح المقال، 2/68؛ روضات الجنّات، 6/145؛ فقههای نامدار شیعه، 46؛ الکنی واللقاب، 2/26.

ملا صالح مازندرانی (1086 ق)

او شاگرد علامه محمد تقی مجلسی (1070 ق) و داماد اوست و از شاگردان شیخ بهائی نیز می باشد. ملا صالح مازندرانی طلبه ای فقیر بود که به اصفهان آمد و در درس مولا محمد تقی مجلسی شرکت می کرد. روزی مجلسی اشکالی را مطرح کرد، او که در بیرون نشسته بود، جوابش را روی برگه نوشت و دست به دست کرد تا به مجلسی رسید. او نگاه کرد و گفت: جواب از کیست؟ گفتند: از طلبه ای به نام ملا صالح. او را به حضور طلبید و مقدمات پیشرفت او را فراهم کرد و بعدها دخترش را به تزویج او در آورد.

خانم بیگم مجلسی زنی دانشمند و متدین و عالمه بود و مجلسی او را به عقد ملا صالح در آورد. شب زفاف دید که ملا صالح نماز می خواند و به طرف زن گرایش ندارد. گفت: اگر این زن مورد پسند نیست، برای توزن دیگری انتخاب کنم. گفت: نماز شکر می خوانم.

ملا صالح مازندرانی شرحی بر «اصول کافی» نوشت که محققان آن را از «مرآة العقول» علامه محمد باقر مجلسی برتر می دانند. این کتاب در 12 جلد به چاپ رسیده است. وقتی که خواست شرح بخش فروع را بنویسد، عده ای مانع شدند و گفتند که ممکن است شما درجه اجتهاد را درک نکرده باشید و فتوای خلاف واقع صادر کنید، لذا از شرح آن بخش روی برتاباند. شرح ملا صالح مازندرانی توسط علامه ذوفنون، میرزا ابوالحسن شعرانی، تصحیح و به وسیله کتابفروشی اسلامیّه در تهران در حدود 40 سال پیش چاپ شد.

ص: 99

زین الدین عاملی؛ شیخ زین الدین بن شیخ محمد بن شیخ حسن متوفای 1064 ق، بن زین الدین جبعی عاملی (شهید ثانی) و شیخ محمد درگذشته به سال 1030 ق، و شیخ حسن درگذشته به سال 1011 ق و شهید ثانی مستشهد در 965 ق است. او به تعبیر فارسیان، نتیجه شهید ثانی است. عالمان تراجم در احوالات شهید ثانی نوشته اند که پدران او تا شش نسل همه از عالمان درجه اول اسلام و تشیع بوده اند و بعد از شهید هم چند نسل و بلکه بیشتر، همه از مجتهدان و صاحب تألیفات بوده اند. «مسالك الافهام»، «روضه» شهید ثانی 965، «معالم الدین، منتقى الجمان» شیخ حسن عاملی 1011، «استقصاء الاعتبار» شیخ محمد عاملی 1030، و شیخ زین الدین عاملی (1063) (1). فرزند شیخ محمد و برادرش شیخ علی بن محمد بن الحسن بن زین الدین عاملی (1098) صاحب «الدر المنثور» (2).

محدث قمی (1359 ق) در «سفینه البحار» آورده که او در نجف اشرف وقتی گندم می خرید، زکات آن را پرداخت می کرد، چون شنیده بود که برخی عرب ها زکات نمی دهند.

نظام الدین محمد قرشی، صاحب کتاب «نظام الأقوال فی أحوال الرجال»

او همان نظام حسین ساوجی است که کتاب «جامع عباسی» شیخ بهائی را به دستور شاه عباس تمام کرد. اصل این کتاب را شیخ بهائی به دستور شاه عباس شروع کرد، ولی موفق به تمام کردن آن نشد و درگذشت. شاه عباس او را موظف کرد تا کتاب را تمام کند.

ص: 100

1- . سفینه البحار، 536/2؛ أمل الآمل، 1/92؛ الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، 211/2.

2- . الدر المنثور، 1/21.

شیخ زین الدین علی بن سلیمان بن درویش بن حاتم قدمی بحرانی

او نخستین کسی بود که علم حدیث را در بحرین نشر داد و قبل از آنکه به خدمت شیخ بهائی برسد، در نزد محمد بن حسن رجب مقابلی بحرانی حاضر می شد و از او کسب حدیث می کرد. نیز نخستین کسی بود که بعد از فتح بحرین به وسیله سلاطین صفویّه، آنجا نماز جمعه خواند. شیخ زین الدین راهی اصفهان شد و از محضر شیخ بهائی کسب حدیث کرد و به بحرین بازگشت. با بازگشت شیخ زین الدین، فاضل فقیه محمد بن حسن رجب مقابلی بحرانی در نزد او حاضر شد و از او کسب حدیث کرد. به او گفته شد که او شاگرد تو بوده چگونه الآن شاگردی او را می کنی؟ شیخ مقابلی مرد منصفی بود، گفت: آن زمان که او شاگرد من بود، من عالم تر بودم و او در محضر شیخ بهائی تحصیل نکرده بود، ولی الآن او از من در حدیث عالم تر است (1).

سید حسین مرعشی (سلطان العلماء)

او نیز از جمله شاگردان شیخ بهائی است. سید حسین مرعشی مازندرانی معروف به خلیفه سلطان، همان صاحب حاشیه معروف بر کتاب «معالم» و شرح «لمعه» است. او در دولت شاه عباس ثانی به شیخ الاسلامی رسید، ولی پس از مدتی حسادت شاه به نفوذ او و فرزندش در کشور، باعث شد تا دستور دهد چشمان او و فرزندش را کور کنند. علامه امین عاملی او را از شاگردان شیخ بهائی می داند و حدیث «صاحب السلطان کراکب الأُسُد» (2) را برای حال او شاهد آورده است.

مولی مظفر الدین علی

او همان کسی است که رساله ای مستقل را در زندگی نامه شیخ بهائی نوشته است

ص: 101

1- . روضات الجنّات، 7/80.

2- . بحار الانوار، 381/72؛ نهج البلاغه، 2/208 / ح 263.

ولی ما اکنون اطلاعی از این رساله نداریم. (1)

ملا ابوالحسن علی مشهور به ملاحسن علی بن مولانا عبداللہ شوشتری

برای شیخ بهائی شاگردان فراوانی ذکر کرده اند که علامہ امینی رحمہ اللہ فہرست آنها را در «الغدیر» آورده و قریب بہ صد شاگرد را فہرست کرده است.

ص: 102

1- . اعیان الشیعہ، 6/165.

کمترقیه و عالمی مثل شیخ بهائی داریم که کتاب های زیادی داشته باشد، اما آنها را تمام نکرده باشد. بسیاری از کتاب های او ناقص مانده، به همین سبب، عنوان لم یتم در ذیل کتاب های او بسیار یاد می شود.

«جامع عباسی» لم یتم؛ یعنی آن را تمام نکرده و به پایان نرسانده.

«مشرق الشمسین» لم یتم.

«العروه الوثقی فی تفسیر القرآن» لم یتم.

«حاشیه الفقیه» لم یتم.

«شرح الفرائض النصیریّه» لم یتم.

«حاشیه البیضاوی» لم یتم.

«حدائق الصالحین» شرح صحیفه سجّادیّه، لم یتم. «الحدیقه الهلالیه» از آن چاپ شده است. درباره اینکه آیا شیخ بهائی شرحی کامل بر صحیفه سجّادیّه داشته یا فقط دعای هلال را شرح کرده، دو نظریّه وجود دارد: عدّه ای می گویند دعاها قبل از دعای هلال را هم شرح کرده، چون در «الحدیقه الهلالیه» به آن مراجعه می دهد، و

عده ای گفته اند فقط همین دعا را شرح کرده است.

«حاشیه المطول» لم یتیم، و غیر آن.

از کتاب هایی که تمام کرده «الصمدیه» است. این کتاب را برای برادرش عبدالصمد تألیف کرده و عبدالصمد نام جد او هم است.

کتاب «الأربعون حدیثاً» هم تمام شده، و در آن چهل حدیث را شرح کرده است.

پنج رساله هم در فقه نوشته به نام «اثنی عشریه» که در هر فصل رساله ها دوازده نکته را بحث کرده است. هر رساله دوازده فصل و هر فصلی دوازده مطلب دارد. شیخ بهائی در این جریان از شیخ حسن عاملی (1) متأثر است، چون او کتابی در فقه با عنوان «الاثنی عشریه» دارد که خود شیخ بهائی بر آن حاشیه نوشته است، و این در حالی است که شیخ بهائی به یقین از نظر علمی از شیخ حسن صاحب «معالم الدین» بالاتر است و به همین سبب، شیخ حسن عاملی در روستای کرک نوح از توابع بعلبک، وقتی که شیخ بهائی در سفر به آن محل وارد شد، کاغذ و دست نوشته استاد خود محقق اردبیلی را که در آن مواعظی به عنوان یادگار برای شیخ حسن نوشته بود آورد و از شیخ بهائی خواست تا در پایین صفحه کلماتی بنویسد و امضا کند. شیخ بهائی کلماتی از حکیمان را نوشت و امضا کرد. شیخ حسن عاملی در 1011 و شیخ بهائی در 1030 یا 1031 در گذشته است.

در ضمن معلوم باشد روستای کرک نوح که در جبل عامل منطقه بعلبک وجود دارد، همان روستای شیخ علی بن عبدالعالی کرکی معروف به محقق کرکی (945 ق) است. وی به درخواست شاه اسماعیل صفوی به همراه حدود هفتاد تن از عالمان برجسته لبنان و جبل عامل به ایران مهاجرت کرد و شاهان صفوی را در اداره حکومت 4.

ص: 104

1- . روضات الجنّات، 2/298؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 214.

کتاب دیگری را که شیخ بهائی تمام کرده، کتاب «زیده الأصول» است. این کتاب شامل یک دوره علم اصول می باشد که از «معالم الأصول» مفصل تر است و شاگرد شیخ بهائی یعنی ملا اسدالله کاظمینی معروف به فاضل جواد (زنده در 1040 ق) آن را شرح کرده است.

شیوه دُرس و بحث حوزه های علمیّه در دوره شیخ بهائی

پس از آنکه شیخ بهائی در اصفهان ساکن شد و به تعلیم علوم گوناگون پرداخت، طلاب و دانش پژوهان گرد او جمع شده، او را همچون شمع در میان گرفتند.

عزّ الدین حسین بن سیّد حیدر کرکی عاملی، از شخصیت های برجسته جبل عامل، مدّتی ملازم شیخ بهائی بوده است. او در اجازه نامه ای مشایخ خود را یاد می کند که عبارت اند از:

1 - شیخ عبدالعالی بن علی بن عبدالعالی کرکی فرزند عبدالعالی، معروف به محقق کرکی (940 ق) صاحب «جامع المقاصد».

2 - سیّد حسین بن حسن موسوی.

3 - ابو الولی بن شاه محمود حسنی شیرازی.

4 - ابو محمد مشهور به بایزید بسطامی، صاحب «معارج التحقیق فی الفقه».

5 - شیخ نورالدین.

6 - محمود بن علی حسین مازندرانی.

ص: 105

1- . گلشن ابرار، 1/145؛ الفوائد الرضویّه، 341؛ مفاخر اسلام، 4/440؛ ریاض العلماء، 3/445؛ دین و سیاست در دوره صفوی، 410؛ روضات الجنّات، 4/646؛ احسن التواریخ، 85؛ ترجمه روضات الجنّات، 5/168؛ لؤلؤه البحرین، 151.

7 - محمد بن احمد بن نعمه الله بن خاتون عاملی، صاحب «شرح ارشاد» و «القیة».

8 - شیخ محمد اردکانی شاگرد با واسطه شهید ثانی.

9 - نجیب الدین علی بن محمد بن مکی عاملی، شاگرد صاحب «معالم» و «مدارک».

10 - شیخ محمد بن شیخ حسن عاملی، معروف به فخر الدین ثانی (فخر المحققین) شارح «استبصار» شیخ طوسی با عنوان «استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار» که با واسطه پدرش، شیخ حسن عاملی از جدش شهید ثانی روایت می کند. برجسته ترین آنها همین شخصیت است که نوه پسر شهید ثانی است.

11 - تاج الدین حسین بن شمس الدین صاعدی.

پس از این یازده نفر، درباره استاد برجسته دیگرش یعنی شیخ بهائی سخن گفته و به طور مستقل مطالبی آورده است. او زندگی نامه شیخ بهائی را نوشته و گفته:

شیخ ما افضل اهل زمان خود بود، بلکه در شناخت برخی علوم متفرد بود. او در برخی علوم که احدی در اطراف آن چرخ نمی زد و توجه به آن نداشت، مهارت کامل داشت و بلکه در برخی از علوم قبل از او هم نمی توان کسان صاحب نظر و ارزشمندی همچون او را یافت. به تصوف بسیار تمایل دارد، ولی آدم منصفی است. من حدود چهل سال در حضر و سفر در خدمت او بوده ام و بین من و او صداقت تام و تمامی بود.

با او به سفر عتبات عالیات رفتیم و امامان عراق را زیارت کردم، من در بغداد، کاظمین، نجف اشرف و حائر حسینی و عسکرین از محضر او تلمذ کردم و بسیاری از احادیث را در محضر او خواندم. وی مرا در این اماکن اجازه نقل حدیث درباره همه کتاب های حدیثی داد. همان طور که کتاب های فقه و تفسیر را نیز به من اجازه داد. در خدمت او به سفر حضرت رضا علیه السلام مشرف شدم، در همان سفری که شاه عباس پای پیاده از اصفهان به زیارت حضرت رضا علیه السلام رفت. من در مشهد تفسیر «العروه الوثقی»

و دو شرح او بر دعای صباح و دعای الهلال از صحیفه سجّادیّه را در محضرش خواندم. آنگاه از مشهد مقدّس به هرات سفر کردیم، همان شهری که پیش تر، پدرش شیخ الاسلام عالم آن بود و از آنجا دوباره به مشهد آمدم و سرانجام به اصفهان برگشتم.

از جمله کتاب هایی که در عنفوان جوانی بر استادم خواندم «القیّه» امام ابن مالک جیانی اندلسی بود. آنگاه بر استادم بسیاری از تصنیفات پدرش را قرائت کردم. «المختصر النافع» و بخشی از کتاب «شرائع الاسلام» را از او شنیدم که هر دو از تألیفات محقق حلّی (675 ق) است. همچنین بخشی از کتاب «ارشاد الاذهان» و بخشی از «قواعد الأحكام» تألیف علامه حلّی (726) و نیز کتاب «الاثنا عشریّات» و سه رساله آن را که تألیف خود استاد بود خواندم. او آن را تدریس می کرد. نیز کتاب «الاربعین» را که از تألیفات خود اوست بر ما تدریس کرد. هنگامی که «اربعین» را تألیف می کرد، من هم او را کمک می کردم. استاد از من درخواست کرده بود در تألیف این کتاب به او کمک کنم. کتاب «الأربعون» در نهایت زیبایی و حسن است و مثل آن یافت نمی شود.

استاد مجلّد اول از کتاب «تهذیب الاحکام» را بر ما تدریس کرد و نیز مجلّد اول از کتاب «الکافی» تألیف ثقه الاسلام و همین طور مجلّد اول از کتاب «من لا یحضره الفقیه» و بیشتر کتاب «الاستبصار» را به نوع قرائت و سماع بر او خواندیم. یعنی استاد آن را درس داد و ما گوش کردیم (قرائت و سماع از عالی ترین وجه تحمّل حدیث از استاد است).

و نیز بر استاد کتاب «خلاصه الأقوال فی معرفه الرجال» تألیف علامه حلّی را خواندم و کتاب درایه والدش «وصول الاخیار» تألیف حسین بن عبدالصمد عاملی، و همین طور درایه خودش یعنی «الوجیزه» که به عنوان مقدمه بر «الحبل المتین» نوشته بود، و خود کتاب «الحبل المتین»، همان بخشی را که تألیف کرده بود و نیز کتاب

«الأربعين حديثاً» که شهید اول محمد بن مکی عاملی (776 ق) تألیف کرده بود و نیز حدیث مسلسل که سلسله سند آن با جمله خاصی شروع می شود (1) «الْقَمَنِي الْحُبْرِي وَالْحُبْرِي وَالْقَمَنِي لُقْمَةٌ مِنْهَا». (2) همه راویان این حدیث می گویند در حالی که نان و پنیر به من داد، و لقمه ای از آن را در دهانم گذاشت این حدیث را نقل کرد، و نیز در نحو، کتاب و رساله او «تهذیب البیان» و «الفوائد الصمدیه» را خواندم (3).

این خلاصه ای بود که شاگرد شیخ بهائی از حالات او گزارش کرد و روشن می کند که در آن دوره شیوه تدریس و درس خواندن و حضور در درس چگونه بوده است و به یقین با آنچه اکنون وجود دارد فرق هایی داشته است، و یا دست کم درس شیخ بهائی این فرق ها را داشته که می تواند مجموعه نکته ها و امتیازهای درس و بحث شیخ بهائی، و از سویی تدریس در آن پنجاه ساله اول قرن یازدهم را نشان دهد.

هشت نکته در روش تدریس شیخ بهائی

- 1 - شیخ بهائی مُصر بوده که کتاب های خودش را تدریس کند، همان طور که یاد شد، و کتاب «الأربعون حديثاً»، «الحبل المتين»، «الوجيزه»، «تهذیب البیان»، «الصمدیه»، «الاثني عشرية ثلاث» از تألیفات خود استاد بر شاگردان تدریس شده است.
- 2 - شیخ بهائی کتاب های پدرش را تدریس می کرده است، از جمله درایه پدرش را که تا آن روز در ردیف دومین تألیفات عالمان شیعه در زمینه علم درایه الحدیث بوده

ص: 108

-
- 1- . دانش درایه الحدیث، 138؛ مقباس الهدایه، 1/259؛ مقدمه ابن الصلاح، 165؛ فتح المغیث (عراقی)، 3/53؛ قوانین الاصول، 487؛ تدریب الراوی، 2/188.
 - 2- . نهاییه الدرایه، 60.
 - 3- . روضات الجنات، 7/57.

است. شهید ثانی که استاد حسین بن عبدالصمد عاملی است ادعا می کند نخستین کسی که در علم درایه الحدیث کتاب نوشت، شهید بود. وی در علم درایه الحدیث سه کتاب نوشته است: «درایه الحدیث»، «الرعايه فی شرح الدرایه»، «غنیة القاصدین». حسین بن عبدالصمد عاملی، شاگرد شهید ثانی بود و کتاب «وصول الاخیار» را نوشت که شیخ بهائی آن را تدریس کرده است.

3 - شیخ هنگام تدریس و مطالعه مجدّد بر تألیفات خود تعلیقه می زده است، به همین دلیل در حاشیه تعلیقاتی از او وجود دارد که عنوان «منه» دارد و این سیره عالمان بوده که پس از تألیف کتاب، دوباره آن را مورد بازبینی قرار داده و گاهی حاشیه بر آن نوشته اند. شهید ثانی بر کتاب «مسالك الافهام إلى تنقیح شرایع الاسلام» حاشیه دارد، ولی بر «الروضه» و «روض الجنان» ندارد. آخوند خراسانی بر «کفایه الاصول» حاشیه دارد و گاهی از آنچه در متن گفته، برگشته و خلاف آن را نوشته است. شیخ یوسف بحرانی (1186 ق) هم حاشیه هایی بر «الحدائق الناضره» نوشته و خلاصه آنکه مؤلف پس از تألیف کتاب در درون نسخه دست نبرده تا مبادا باعث اختلاف نسخه شود. همان طور که شیخ انصاری به محقق سبزواری حلیّت غنا را نسبت می دهد، در حالی که در کتاب «کفایه الاحکام» وجود ندارد و احتمال قوی دارد که در نسخه اول وجود داشته، ولی پس از آنکه مخالفت عالمان آغاز شده، آن را از برخی نسخه ها حذف کرده است.

4 - نکته دیگری که از زندگی نامه شیخ بهائی ظاهر می شود، آن است که شیخ بهائی اصرار داشته متن احادیث را بخواند؛ متن هائی مانند «تهذیب الاحکام» به عنوان درس فقه، «الاستبصار»، «من لا یحضره الفقیه» و بخشی از «اصول کافی» و کتاب «الحبل المتین»، اینها حکایت از اهتمام شیخ بهائی به روایات دارد؛ زیرا در هیچ جایی از علم اصول یادی نکرده و ننوشته که کتابی را در علم اصول تدریس کرده

است. چنان که نسبت فقه و متون فقهی از «مختصر» و «شرائح» و «قواعد الاحکام» و «ارشاد الازهان» به حدیث کم است و بلکه قابل مقایسه نیست. در این شیوه درسی، روایات بالعیان بر شاگرد خوانده می شود، بر خلاف اکنون که استاد می گوید: «صحیح زراره هم بر آن دلالت دارد»، اما نه استاد حدیث را می خواند و نه شاگرد آن را می بیند و فقط به همین مطلب بسنده می شود. در زمان شیخ بهائی اصول به طور محدود خوانده می شده، و احادیث زیادتر از اکنون مورد توجه بوده است.

5 - شیخ بهائی هنگام تدریس بر متون درسی حاشیه می زده و به همین دلیل حاشیه هایی بر تفسیر «انوار التنزیل» بیضاوی، «مطوّل» سعد الدین تفتازانی، «خلاصه الرجال» علامه حلی نوشته است. بیشتر این حواشی ضمن تدریس آنها نگاشته شده است. آری شیخ بهائی متن «خلاصه الرجال» را تدریس داشته تا شاگردان او با الفاظ توثیق، جرح، اسامی راویان، نصوص رجالی و کیفیت تألیف کتاب های رجالی آشنا شوند.

6 - در آن دوره «متن» می خوانده اند، یعنی اصرار بر خواندن متون کتاب های گوناگون بوده است. زندگی نامه علمی شهید ثانی هم این حقیقت را به خوبی نشان می دهد که شهید ثانی در نزد عالمان شیعه و سنی چه کتاب های گوناگون و زیادی را خوانده است. این مطلب می رساند که شیوه درس حوزه در آن دوره بر خلاف اکنون بوده است و استاد آنچه را از خارج به عنوان درس می گوید متن درسی تلقی می شود و شاگردان مثل جلسه سخنرانی فقط آن را گوش نمی کنند. مرحوم آیت الله میرزا علی آقای فلسفی (1) از استادان درس خارج فقه و اصول در حوزه علمیه مشهد می فرمود: ما درس را از محضر استاد گوش می کردیم و شب پس از مطالعه، خلاصه آن راف.

ص: 110

1- . رک: فقیه پارسا، یادنامه آیت الله فلسفی، به قلم مؤلف.

می نوشتیم. این گونه مرسوم نبود که عدّه ای درس را تمام و کمال بنویسند و حتّی یک واو را هم جا نگذارند، و عدّه ای هم فقط گوش کنند و تا آخر سال نه دفتری و نه قلمی داشته باشند. به احتمال قوی این شیوه درس خارج در فقه و اصول از دوره شیخ انصاری رسم شده است.

7 - خواندن کتاب های حدیثی و علم درایه نشان از آن دارد که علوم غیر فقه و اصول از علوم متداول و قابل اعتنا، بلکه از درس های اساسی حوزه های علمیّه بوده است. بر خلاف دوره ما که فقه و اصول جای همه چیز را گرفته است. شیخ بهائی با آن عظمت، حدیث «ألقمنی»، اربعین شهید اول و کتاب های خود را می خوانده است.

8 - اصرار بر اجازه داشته اند که کتاب های خود و استادان خود را با طریق آن برای شاگردان برجسته خود بیان کنند. شیخ بهائی همه شیوه های حدیثی و کتاب های حدیث و غیر حدیث را از پدرش و او از شهید ثانی به شاگردانش اجازه داده است.

شیخ بهائی در مقدمه «الاربعون» به برخی از طرق خود اشاره دارد.

شیخ بهائی در علم اصول نیز کتاب هایی نوشته که مشهورترین آنها «زبدہ الاصول» است. این کتاب به چاپ رسیده است. شیخ بهائی با تألیف کتاب اصولی، حرکت مجتهدان و مفتیان سابق شیعه را ادامه داد. در همان دوره، شیخ حسن عاملی کتاب «معالم الاصول» را به عنوان مقدمه بر کتاب «معالم الدین» نوشت و حرکت اصولی علامه حلی را ادامه داد. بعد از علامه حلی، کتاب اصولی معروفی نوشته نشد.

در احوالات شهید اول، محمد بن مکی عاملی (776 ق) نوشته اند که او کتابی با عنوان «جامع البین من فوائد الشرحین» تألیف کرد (1) که با آن در حقیقت بین دو شرح سید عمید الدین و سید ضیاء الدین بر «تهذیب الاصول» علامه حلی جمع نمود. (2) این کتاب به چاپ نرسیده است.

علامه حلی در علم اصول سه کتاب «نهایه الوصول إلى علم الاصول»، «مبادئ الوصول إلى علم الاصول» و «تهذیب الوصول إلى علم الاصول» را تألیف کرد. در میان

ص: 112

1- . غایه المراد، 124/1 المقدمه؛ أمل الآمل، 181/1؛ الذریعه، 43/5 و 168/13.

2- . روضات الجنّات، 7/9.

قدما، شیخ مفید (413ق) اولین رساله اصولی را تألیف نمود که در «کنز الفوائد» کراچکی خلاصه آن آمده است. سید مرتضی شاگرد شیخ مفید (436ق) کتاب «الذریعه الی اصول الشریعه» را تألیف و پس از او شاگردش شیخ طوسی «العده فی اصول الفقه» را تألیف کرد. در آخرین دوره متقدمان، محقق حلی (675)(1)، «معارج الاصول» را تألیف کرد.

اصول در دوره سید مرتضی و شیخ طوسی رشد داشت، اما تا دوره علامه حلی اصول رشد چشمگیری نداشت. علامه حلی و پس از او شیخ بهائی و شیخ حسن عاملی، علوم اصول را تقویت کردند. دو کتاب اصولی از دو عالم اهل جبل عامل و معاصر یکدیگر تألیف شد و هر دو کتاب مورد توجه دانشمندان و فقیهان و اصولیان پس از آنها قرار گرفت. کتاب «معالم الاصول» به عنوان کتاب درسی مطرح شد و به همین سبب، در حوزه های علمیّه شرح ها و حاشیه های فراوانی بر آن نوشته شد، مانند حاشیه ملا صالح مازندرانی (1086 ق)، داماد علامه محمد تقی مجلسی، و شرح و حاشیه سلطان العلماء، مرعشی مازندرانی که از حاشیه های بسیار ارزشمند «معالم» است، و شرح و حاشیه محمد تقی اصفهانی با عنوان «هدایه المسترشدين».

اما «زبدۀ الاصول» (2) شیخ بهائی کتابی مستقل بود. شیخ بهائی در آن مباحث علم اصول را مدوّن کرد و از این نظر مورد توجه قرار گرفت. او حرکت اجتهادی فقیهان و مجتهدان پیش از خود را ادامه داد. اگرچه حرکت اخباری را به محمد بن ابی جمهور احسانی نسبت داده اند، ولی شهرت تأسیس این حرکت و جریان از آن ملا امینت.

ص: 113

1- . روضات الجنّات، 2/447؛ گلشن ابرار، 1/131؛ اعیان الشیعه، 4/91؛ قصص العلماء، 366؛ الفوائد الرضویّه، 45.

2- . این کتاب به وسیله استاد فارس حسن کریم، تصحیح شده است، و به وسیله انتشارات مرصاد چاپ شده است.

استرآبادی است. او در کتاب «الفوائد المدنیّه» از شیخ بهائی یاد کرده و آرای او را محترمانه نقد کرده است (1). ولی دیگر اصولیان را با طعنه و هجمه های پی در پی مورد مؤاخذه قرار داده است. شیخ بهائی هیچ گاه با کسانی که از نظر علمی به او هجمه کرده اند، مناقشه نمی کرد. کتاب «زبدہ الاصول» شرح های فراوانی دارد؛ از جمله شرح ملا اسد اللہ کاظمینی، شاگرد شیخ بهائی، که در سال 1040 هجری قمری زنده بوده است. (2)

شیخ بهائی و حرکت اخباری ها

در نیمه اول قرن یازدهم، یعنی درست در سال های آخر عمر شیخ بهائی، حرکت اخباری گری رخ داد. مؤسس این حرکت ملا امین استرآبادی (1034 ق) بود (3). او که داماد میرزا محمد استرآبادی (1028 ق) بود، تحت تأثیر میرزا محمد قرار گرفت؛ زیرا بنا بر آنچه خود ملا امین نقل می کند، پدرزنش به او می گوید که در وجود تو این توان را می بینم که مکتب اهل بیت علیهم السلام را زنده کنی. بیشتر فعالیت های علمی ملا امین استرآبادی در سی سال آخر عمر او برابر بود با سال های علمی و حرکت علمی شیخ بهائی که در اصفهان ساکن شده بود. شیخ بهائی در این دوران، شاهد حرکت های علمی اخباریان و در رأس آنها ملا امین استرآبادی بود. او در مدینه و مکه کتاب «الفوائد المدنیّه» و «الفوائد المکیّه» را نوشت.

حرکت اخباری گری ناشی از حرکت تند و افراطگری برخی اصولیان بود. در دوره قبل از اخباری ها، زین الدین جبعی عاملی (911-965 ق) معروف به شهید ثانی، به

ص: 114

1- . الفوائد المدنیّه، ص 120.

2- . الذریعه، 12/19 و 115 و 297/13؛ زبدہ الاصول، المقدمه، 18.

3- . روضات الجنّات، 1/71؛ رابطه اجتهاد، اخباری گری، 46؛ الفوائد المدنیّه، المقدمه.

شدت و حدت با اخبار برخورد کرده و روایات را غربال نمود. او بسیاری از احادیث را ضعیف شمرد و معتقد بود جز به حدیث صحیح نمی توان عمل کرد. او حدیث حسن را نیز زیر سؤال برد و احادیث موثق و روایات راویان غیر دوازده امامی را مردود دانست. در اسباب ضعف حدیث بسیار توسعه قائل شد و روایات مضممر (1) را ضعیف دانست و اشتراک راوی را موجب ضعف سند روایت شمرد.

شهید ثانی راویان معروفی همچون محمد بن سنان، محمد بن قیس، سهل بن زیاد را ضعیف شمرد و معتقد بود در مورد توثیق راویان باید فقط بر نصوص رجالی تکیه کرد. همین امور باعث شد تا درباره حدیث بسیار سخت گیر باشد و فقط سند روایت را وسیله اطمینان به صدور روایت بداند و بر قرائن دیگر تکیه نکند.

مکتب شهید ثانی را فرزندش شیخ حسن عاملی دنبال کرد، همان شخصیتی که معاصر شیخ بهائی بود و آرا و نظریات او بسیار مورد انتقاد شیخ بهائی قرار گرفت. شیخ بهائی در آثار خود از او با عنوان «بعض المعاصرین» یاد کرده است. شیخ حسن عاملی کتاب «منتقى الجمان فی الأحادیث الصحاح والحسان» را نوشت و روایات را غربال کرد. او احادیث را به سه بخش صحیح اعلایی، یعنی روایاتی که راویان سلسله سند آن ثقة بوده و هر راوی را دو نفر رجالی توثیق کرده باشند، صحیح و حسان تقسیم کرد.

از سوی دیگر سید محمد موسوی عاملی (1009) نوه دختری شهید ثانی و هم درس و هم مباحثه شیخ حسن عاملی، صاحب «مدارک الاحکام» و «نهایه المرام» نیز در این دو کتاب خود فقط بر روایات صحیح تکیه کرد و بلکه روایات صحیح اعلایی را مورد توجه قرار داد. او بسیار نقدآدانه با روایات برخورد کرد. حرکت این سه نفر از طرفی و حرکت علمی استاد آنها یعنی محقق اردبیلی، (993 ق) صاحب کتاب «مجمع 4».

ص: 115

الفائده والبرهان»، از طرف دیگر، سخت گیری در مورد راویان و روایات بود.

در این دوره فقیهان دیگری همچون ملا عبدالله تستری (1201 ق) نیز ظهور کردند. او در علم رجال مانند شهید سخت گیر بود و مجموعه سخنان ابو عبدالله حسین بن عبدالله غضائری (1) را گردآوری کرد، همان مجموعه ای که ملا- عنایه الله قهپائی آن را در کتاب «مجمع الرجال» تدوین و ضمیمه کرد. ملا عبدالله تستری از فقیهان نامور امامیه بود که شرحی بر «قواعد الاحکام» نیز دارد. او در علم رجال الحدیث بسیار سخت کوش و سخت گیر بود.

سیّد مصطفی تفرشی صاحب «نقد الرجال» در مقدمه کتاب خود تصریح می کند که بسیاری از پژوهش ها و دقت های رجالی از این استاد بزرگوار است. شیخ عبدالنبی جزائری صاحب کتاب «الحاوی» نیز که از پیروان مکتب شهید ثانی است، از فقیهان دوره معاصر ملا احمد اردبیلی (993 ق) و پس از شهید ثانی، ملا عبدالله یزدی صاحب حاشیه معروف بر «تهذیب المنطق» است، همان شخصیتی که در دوره محقق اردبیلی وارد نجف شد و به شیخ حسن عاملی و سیّد محمد موسوی عاملی کلام و منطق تدریس کرد. برخی نوشته اند که او نیز از محضر آن دو علم فقه را تحصیل کرد.

این حال و هوای پس از دوره شهید ثانی تا آخر عمر شیخ بهائی از سال 950 تا 1030 هجری قمری است. در این دوره، طیفی از فقیهان بسیار نقاد و تندرو رشد کردند که در علم رجال بسیار سخت گیر و در سندشناسی بسیار نقاد بودند. تألیف های رجالی آنها همچون «نقد الرجال» و «الحاوی» شیخ عبدالنبی جزائری و پژوهش ها و تألیف های فقهی آنها همچون «مدارک الاحکام» و «معالم الدین» و «مسالک الافهام» شهید و0.

ص: 116

1- . رجال نجاشی، 69؛ خلاصه الرجال، 6؛ موسوعه طبقات الفقهاء، 5/20؛ سبک شناسی دانش رجال الحدیث، 107؛ الرسائل الرجالیه، 2/371 کلباسی؛ مستدرکات علم الرجال، 1/296؛ قاموس الرجال، 1/290.

تألیف های حدیثی آنها همچون «منتقى الجمال» باعث شد تا در نقطه مقابل این حرکت اصولیان، عده ای علم مخالفت برداشته و مقصّر این گلچین کردن روایات را علم اصول بدانند و تقسیم حدیث به چهار قسم را از آفات تخریب کننده حدیث بدانند. آنان تقسیم حدیث به صحیح و حسن و موثق و ضعیف را از عوامل شکننده حدیث دانستند.

آنها معتقد بودند علم اصول از عالمان اهل سنت گرفته شده و علمی وارداتی است که باعث تشکیک در احادیث و وقت گیری حوزه های دینی، و در نتیجه روی گردان شدن عالمان دینی از حدیث و فقه شده است. حقیقتی که الآن نیز در حوزه های علمی ما دامن گیر است؛ همان مطلبی که حتی برخی از اصولیان هم خطر آن را بارها یادآور شده اند.⁽¹⁾

مرحوم آیت الله حاج آقا حسین بروجردی⁽²⁾ (1380 ق) می فرمود که علم اصول متورّم شده، و وقت دانش پژوهان را می گیرد. فقیهان به جای آنکه درباره حدیث بحث کنند، به سخنان عالم اصولی پرداخته و دایره دلالت سخنان و قواعد اصولی آنها را بررسی می کنند.

دلیل دیگر اخباریان در هجمه به اصول، تنويع حدیث بود. آنها معتقد بودند که متقدمان اصحاب ما احادیث را گلچین و صحیح را از ضعیف جدا کرده اند و ضرورتی ندارد که احادیث را غربال کرده، صحیح و صحیح اعلائی، حسن، و موثق را از یکدیگر جدا و دایره روایات حجّت را محدود کنیم.

یکی دیگر از افق های اختلافی اخباریان و اصولیان علم رجال، در دایره توثیق و⁵.

ص: 117

1- . روضات الجنات، 1/72.

2- . سبک شناسی دانش رجال الحدیث، 295؛ شکوه فقاہت، 2/606؛ الموسوعه الرجالیّه، ترتیب اسناد الکافی 1/5.

تضعیف راویان بود. اخباریان سخت‌گیری در مورد راویان را به هیچ وجه نپذیرفته و معتقد بودند نباید هر راوی را به جرم خاص از دایره وثاقت خارج کنیم. نباید راویان ثقه غیر دوازده امامی مانند راویان ثقه فطحیه و واقفیه، بنوفصّال و بسیاری از راویان را که درباره امامان توقّف کرده و به سبب برخی شبهات، در امامت برخی امامان شک کرده اند، از دایره وثاقت خارج کنیم. خیلی از راویان نیز به جرم اینکه درباره آنها لفظ صریحی در وثاقت نرسیده است، خارج شدند. عده ای هم چون یک رجالی آنها را توثیق کرده بود را رد کرده، و مدعی اعتبار صحیح اعلائی شدند، و عده ای با تکیه فراوان بر سخنان ابن غضائری که در علم رجال بسیار سخت گیر بود وعده زیادی از راویان را از میدان بدر کردند اینگونه امور باعث شد که در نقطه مقابل، اخباریان نیز افراط کنند. امر توثیق و تضعیف راویان به حدی رسیده بود که در وثاقت مشایخ ثقات همچون شیخ صدوق به عنوان رئیس المحدثین تردید کردند.

اینها نکته های مهمی که اخباریان از آن انتقاد داشتند، کم کم باعث شد تا حرکت اخباری پدید آید. و همین امر سبب شد که حتی علامه مجدّد، محمّد باقر وحید بهبهانی (1205 ق) که نابود کننده حرکت اخباری ها بود(1) و توانست جلوی رشد علمی آنها را بگیرد، در نوشته های خود مکرّر از روش تند فقیهان قرن دهم انتقاد کند و مدعی شد که سخنان آنها در مورد احادیث اضطراب دارد، و «مدارک الاحکام» و «مجمع الفوائد والبرهان» را مورد توجّه خود قرار داد، و بر هر دو حاشیه زد، و آرا و نظریات خود را بیان کرده، آرا و نظریات سیّد محمّد موسوی عاملی و محقق اردبیلی را نقد کرد(2).

در چنین موقعیتی که حدیث به نقادی کشیده شد، روی کرد شیخ بهائی بسیار 9.

ص: 118

-
- 1- .روضات الجنّات، 2/89.
 - 2- . فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 261؛ زندگانی وحید بهبهانی، علی دوانی، 109؛ فقهای نامدار شیعه، 250؛ ریحانه الادب، 1/51؛ قصص العلماء، 199.

جالب است. شیخ بهائی حدّ فاصل میان اخباریان تندرو و اصولیان تندرو بود. شیخ بهائی روش میانه را در پیش گرفت و آن را ادامه داد. وی مبانی و پایه های رجالی، فقهی و اصولی اجتهاد را محکم کرد. شیخ بهائی در علم رجال تعلیقه بر «خلاصه الرجال» نوشت و نکات رجالی را بیان کرد. در مقدمه «مشرق الشمسین» و «الوجیزه» قواعد رجالی و علم درایه را ذکر کرد و با تألیف کتاب اصولی، مبانی مکتب مجتهدان را محکم و متقن کرد. شیخ بهائی مجموعه فرائنی را گرد آورد و راویان بسیار را ثقه دانست و بر صدور روایت تکیه کرد و تنها سند روایت را سند آن ندانست. راویان غیردوازده امامی را نیز ثقه شمرد و به همین دلیل در حجّیت روایات بسیار توسعه قائل شد. برخی از مراسیل همچون مراسیل محمد بن ابی عمیر و اصحاب اجماع را نیز معتبر شمرد و موثقات را معتبر دانست. وی نکته های بسیاری را که شهید ثانی و پیروان او بر آنها تکیه کرده و آن را دلیل ضعف حدیث قرار دادند، رد کرد. به همین سبب، رویکرد خود را بر فقه الحدیث قرار داد.

او کتاب مهمّ «الحبل المتین فی احکام الأحکام» را تألیف کرد. در این کتاب احادیث صحیح، حسن، موثّق و ضعیف منجر به شهرت را مورد استناد قرار داد همان طور که در مورد روایات مرسل محمد بن ابی عمیر و اصحاب اجماع تعبیر به صحیح کرد و آن را در محدوده روایات حجّت قرار داد.⁽¹⁾ او در این کتاب طهارت و صلاه را بحث کرد و هزار و اندی حدیث را آورد، ولی آن را تمام نکرد. در این کتاب به دو آیه وضو هم پرداخت.

کتاب دیگر او «مشرق الشمسین» بود که آن را در طهارت تألیف کرد و چهارصد حدیث صحیح را با توضیحاتی در آن آورد.⁹

ص: 119

1- . الحبل المتین، 11؛ مشرق الشمسین، 249.

شیخ بهائی در این دو کتاب، روش برخورد با احادیث را در پیش روی دانش پژوهان و عالمان قرار داد. او روایات صحیح و حسن و موثق را حجت دانست و بسیاری از روایات که به وسیله دانشمندان قبلی، همچون عاملی ها مورد طرد و بی مهری قرار گرفته بود، حجت دانست و بدان استشهاد کرد و درباره سند و متن و واژگان آن بحث کرد. او توانست روشی بسیار منصفانه را در حوزه علمی اصفهان پی ریزی کند و توجه دانشمندان را به حدیث جلب کند و طعنه های اخباری ها بر اصولیان را جواب دهد و ادعای آنها مبنی بر طرد حدیث را جواب دهد. او بر روایات ضعیف السند که قرینه ای بر صدور آن از معصوم وجود دارد، تکیه کرد و در مقدمه «مشرق الشمسین» مطالبی را درباره حدیث روایات و راویان بیان کرد(1).

بحث های علمی او با معاصرانش همچون میرداماد توانست مواجهه اصولیان را به خوبی در توجه به حدیث واگو کند و آنچه را که اخباریان ادعا می کردند که اصولیان روایات را به کلی طرد کرده اند، تکذیب کند.

شیخ بهائی «صحیفه سجادیه» را مد نظر خود قرار داد و اگرچه قبل از او شرح هایی بر آن نوشته شده بود، اما شیخ بهائی توانست با نوشتن شرح بر صحیفه و تدریس آن میدان دیگری را در حدیث به روی عالمان دینی باز کند و آنها را از دریای بیکران ادعیه باخبر سازد. همین امر باعث شد که معاصر او یعنی سید علیخان مدنی (1120 ق) که شاید پس از درگذشت شیخ بهائی به دنیا آمده بود، شیخ بهائی را به خوبی شناخته، در کتاب ارزشمند «سلافه العصر فی محاسن اعیان العصر» از او به عظمت یاد کنند(2)، و شاید بهترین تعبیرها درباره شیخ بهائی را او نوشته باشد. بلی سید علیخان متوجه «صحیفه سجادیه» شد و شرح خود بر «صحیفه سجادیه» را 11.

ص: 120

1- . مشرق الشمسین، 29.

2- . سلافه العصر، 291.

نوشت که مفصل‌ترین و بهترین شرح بر صحیفه است.

روش سید علیخان در شرح «صحیفه سجّادیه» همان روش شیخ بهائی است، یعنی شرح واژگان، با تکیه بر متون اصیل لغوی، ترکیب جمله‌ها و حالات عبارات، با احاطه کامل بر نحو و اقوال ادبای نحوی، تفسیر آیاتی که در ضمن دعاها وارد شده به طور کامل از نظر واژگان، ترکیب جمله‌ها و توجه به قرائات و نظریات مفسران، و نیز بیان تشبیه‌ها و استعارات، بیان لطائف و حکایت‌های بسیار ظریف در شرح دعاها «صحیفه سجّادیه» و نقل کلمات حکیمان و دانشمندان، همه این ویژگی‌های شرح «صحیفه سجّادیه» سید علیخان همان همه است که شیخ بهائی در فقه الحدیث دارد.

شیخ بهائی این روش را در «الجل المتین» و «مشرق الشمسین» داشت که ابتدا روایات را فهرست می‌کند و پس از آن به شرح فرازهای آنها و بیان حلّ تعارضات می‌پردازد. شیخ بهائی در «الأربعون حدیثاً» روایات را بسیار جالب و اثره شناسی کرده است. به طور دقیق همان روش شیخ بهائی را سید علیخان در صحیفه پیش گرفته است؛ روشی که شارحان دیگر احادیث کمتر دارند. این باید روش ویژه شارحان حدیث باشد که به ادبیات عرب و لغت و علم بیان معانی و بدیع احاطه دارند، روش ویژه شیخ بهائی که صمدیه او در نحو زبانه است و سید علیخان که شرح صمدیه او نام و نشان دارد.

آری، روش شیخ بهائی و به پیروی او سید علیخان با سایر عالمان فرق دارد.

فصل هشتم دولت صفویّه (1)

صفوی ها از سال 907 تا 1135 هجری قمری بر ایران مسلط بودند. حکومت آنها در دوره افغان ها متزلزل شد. در حمله محمود افغان، اصفهان قتل عام شد، و از سرهای مردم مناره ساختند، ولی جلوس نادرشاه افشار در سال 1148 هجری قمری پایان حکومت افغان ها بود.

نسبت پادشاهان صفوی به شیخ صفی الدین ابوالفتح اسحاق اردبیلی که یکی از مشایخ طرق صوفیه است می رسد. او در سال 735 هجری قمری در گیلان در سن 85 سالگی درگذشت. صفویّه نسب خود را به رسول خدا صلی الله علیه و آله می رسانند و شیخ صفی خود را از فرزندان موسی بن جعفر علیهما السلام می دانست، و با بیست واسطه به موسی بن جعفر علیهما السلام می رسد. همان طور که از اسم و رسم آنها معلوم است، اردبیلی بوده، و زبان ترکی آذری داشته اند. سلسله سلاطین صفویّه به این ترتیب بوده است:

ص: 122

1- زندگانی شاه عباس اول، (نصر الله فلسفی) 171/1؛ نشوء و سقوط الدوله الصفویّه، (رسول جعفریان). تاریخ ادبیات (ادوارد برون)، 1/1؛ تقویم الایمان، 23/1.

1 - شاه اسماعیل اول (907-930 ق)

1 - شاه اسماعیل اول (1) (907-930 ق)

محقق کرکی (2) در زمان همین شاه اسماعیل اول به ایران آمد. در زمان ورود او، شاه اسماعیل در منطقه خراسان و هرات بود. زمانی به شاه خبر رسید که قزاق های شاه اسماعیل، سیف الدین احمد بن یحیی بن محمد تفتازانی (3) از عالمان و فقیهان و متکلمان معروف اهل سنت را کشته بودند. محقق کرکی به شاه گفت: اگر او را نمی کشتند بهتر بود، ما می توانستیم از نفوذ او در عالم تسنن و منطقه خوارزم برای پیشرفت مکتب اهل بیت استفاده کنیم. با او بحث و مناظره می کردم. و از همین برخورد تند با شاه دانسته می شود که عالمان شیعه از عالم کشی انزجار داشته، و این کار به وسیله قزاق ها انجام شده.

2 - شاه طهماسب اول (930-984 ق)

2 - شاه طهماسب اول (930-984 ق) (4)

شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی (984 ق) پدر شیخ بهائی در زمان این پادشاه به ایران آمد و مرکز خلافت و امارت او شهر قزوین بود. به دستور شاه به هرات هجرت کرد و در هرات هشت سال طراز اول و به تعبیر آن دوره، شیخ الاسلام هرات بود. شیخ بهائی هم در همین مدت در محضر پدر کسب علم کرد و علوم اسلامی همچون فقه و اصول و تفسیر و حدیث و غیره را در هرات فرا گرفت. حسین بن عبدالصمد

ص: 123

-
- 1- صفویان در گذرگاه تاریخ، 339، نوشته حمیدرضا صفاکیش؛ تکوین جامعه شناختی هویت ملی در ایران، با تأکید بر دوره صفویه، 16.
 - 2- گلشن ابرار، 165/1؛ الفوائد الرضویه، 341؛ مفاخر اسلام، 440/4؛ ریاض العلماء، 445/3؛ روضات الجنات، 646/4.
 - 3- او غیر از سعدالدین تفتازانی ادیب صاحب مطول است. بلکه نوه او بود. جرعه ای از دریا، 313/2؛ نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی، 178.
 - 4- فوائد الصفویه، 82.

«العقد الطهماسی» را به اسم او تألیف کرد و در همان سال درگذشتِ شاه طهماسب درگذشت.

3 - شاه اسماعیل ثانی (984-985 ق)

به مدت یک سال بر اریکه ریاست نشست.

4 - محمد خدابنده (محمد شاه)

سال 985 جلوس پادشاهی داشت، ولی در همان سال شاه عباس اول شاه صفویّه شد.

5 - شاه عباس اول (شاه عباس کبیر) (985-1038 ق)

شاه عباس اول در میان شاهان صفوی قدرت بیشتری داشت، و عظمت و مُکنت و سلطنت او گسترش یافت. در دوران جوانی به سلطنت رسید، و پایتخت را از شهر قزوین به اصفهان منتقل کرد.⁽¹⁾ شاه عباس خود در میدان های جنگ حاضر می شد و پیراهن او منقوش به دعاها و حرزهای فراوانی بود که استاد نصرالله فلسفی در کتاب «زندگانی شاه عباس» عکس آن را آورده است. شیخ بهائی شاه عباس را در جنگ ها همراهی می کرد و گویی به شیخ بهائی فال فتح می زد و از نظریات او بهره می برد.

در دوره او از دو ناحیه ایران مورد هجوم قرار گرفت: از ناحیه دولت عثمانی که بخش هایی از آذربایجان را گرفته بود و سلطان سلیم ثانی به شدت با ایران خصومت داشت، و از ناحیه خراسان که ازبک ها به ایران حمله کردند. شاه عباس ابتدا با عثمانی ها صلح کرد و در ناحیه خراسان ازبک ها را شکست داد و از ناحیه شرق خیالش راحت شد. پس از شکست ازبک ها در سال 1019 هجری قمری با عثمانی ها

ص: 124

در جنگ شد و مناطق اشغال شده ایران را پس گرفت. بغداد و عراق همیشه مورد اختلاف دولت عثمانی و دولت صفویّه بود. عراق در سال 1032 هجری قمری به دست نیروهای شاه عباس فتح شد، و در سال 1048 دوباره به دست عثمانی افتاد و از ایران جدا شد.

برخی از تاریخ نگاران و پژوهشگران که در مسائل تاریخی سیر کرده اند، این نکته را بعید ندانسته اند که علت درگیری شاهان ایران و دولت عثمانی ریشه در مسائل سیاسی استعمار داشته است؛ چون در دربار صفویّه ردّ پای سفیران و جهانگردان و سیّاحان انگلیسی یافت می شود و حتّی برخی از آنها در سفر زیارتی شاه عباس به مشهد همراه وی بودند. این گروه مدّعی اند که آنها در شعله ور شدن آتش جنگ بین ایران و دولت عثمانی به ویژه بر سر عراق نقش داشته اند به سبب آن که مانع از پیشرفت دولت عثمانی به سوی اروپا شوند.

شاه عباس از ملا احمد اردبیلی بسیار درخواست کرد که به اصفهان بیاید و امامت جماعت و جمعه باشد، ولی ملا احمد به ایران نیامد. مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد باقر آیتی گزاری در کتاب «رجال القائن» که به وسیله استاد دکتر جلال الدین محدّث ارموی تصحیح و در دانشگاه تهران به چاپ رسید، نوشته است علت اینکه شیخ حسن عاملی و سیّد محمد موسوی عاملی به ایران نیامدند، همین نکته بود که از استاد خود اردبیلی فرا گرفته بودند. آنها به زیارت حضرت رضا علیه السلام هم نیامدند چون احتمال گرفتار شدن در مناصب حکومتی را داشتند. (1)

نامه ای هم از ملا احمد اردبیلی موجود است که مرحوم علامه سیّد باقر خوانساری (1313 ق) آن را در کتاب «روضات الجنّات» آورده است. در آن نامه، ملا احمد 3.

ص: 125

اردبیلی از شاه عباس خواست تا شخص گناه کاری را که توبه کرده، عفو کند. نامه مقدس اردبیلی به شاه عباس اول چنین است: «بانی ملک عاریه عباس بداند، اگرچه این مرد در اول ظالم بود، اکنون مظلوم می نماید، چنانچه از تقصیر او بگذری شاید حق سبحانه و تعالی از پاره ای تقصیرات تو بگذرد. کتبه بنده شاه ولایت احمد اردبیلی».

در پاسخ این نامه، شاه عباس نوشت: «به عرض می رساند عباس، که خدماتی که فرموده بودند به جان منت دانسته به تقدیم می رساند که این محب را از دعای خیر فراموش نکنید. کلب آستان علی عباس»⁽¹⁾.

نصر الله فلسفی و برخی از نویسندگان روحانی این نامه را آورده اند، اما در سال های اخیر و به ویژه پس از تشکیک استاد شهید مرتضی مطهری، در صحت و سقم این نامه شک کرده اند⁽²⁾. آنان مدعی شده اند محقق اردبیلی در 993 ق در گذشته است و شاه عباس در 996 تاج گذاری کرده است. شیخ عباس قمی در «الفوائد الرضویه» آن را صحیح دانسته و دلیل اقامه نموده که بی شک شاه عباس خدمات فراوانی به مکتب تشیع و ایران داشت. او پایتخت را از قزوین به اصفهان آورد و مراکز عبادی سیاحتی ارزشمندی را در اصفهان ساخت و همین ها باعث شد تا اصفهان پایتخت فرهنگی جهان اسلام شود و شاه عباس خود را با عنوان «کلب آستان علی» می خواند و این روش و سیره او بود و حتی برخی افراد دولتی او نیز خود را خادم کلب آستان علی خوانده اند. شاهان صفوی اصرار داشته اند که در نامه های خود بعد از بسم الله الرحمن الرحیم، یا محمد یا علی را بنویسند. 1.

ص: 126

1- . قصص العلماء، 343؛ الفوائد الرضویه، 26؛ اعیان الشیعه، 3/81؛ معارف الرجال، 1/56؛ روضات الجنات، 2.

2- . مقالات کنگره محقق اردبیلی، 304/1.

شاه عباس اول در سال 1038 هجری قمری درگذشت، و شاه صفی به جای او نشست.

6 - شاه صفی (1038-1052 ق)

در فاصله سال های یادشده سلطنت داشت.

7 - شاه عباس ثانی (1052-1107 ق)

او همان کسی بود که مرحوم سلطان العلماء سید حسین حسینی مرعشی مازندرانی را به شیخ الاسلامی برگزید و در پی این سوءظن که ممکن است سلطان العلماء حکومت او را سرنگون کند، دستور داد چشمان او و دو فرزندش را از حدقه بیرون آورند. آنها پس از آن به قم آمدند و به درس و بحث پرداختند. سید محسن امین و شیخ عباس قمی می نویسند: این قضیه حدیث رسول خدا صلی الله علیه و آله را تصدیق می کند که فرمود: «صاحب السلطان کراکب الأسد».⁽¹⁾

8 - شاه سلیمان حسین صفوی (1107-1135 ق)

شاه سلیمان اگرچه خودش شاه چندان سیاست مداری نبود، اما وزیری بسیار دانشمند و باهوش و مدبر و آشنای به امور داشت. او را شاردن، جهانگرد فرانسوی به زیبایی در سفرنامه خود که به فارسی هم ترجمه شده ستوده است. او شیخ علی خان زنگنه بود. شیخ علی خان کسی بود که شاهکاری را بدون مشورت او انجام نمی داد و این مثل فارسی از همین جا معروف شده که می گویند: شاه می بخشد و علی خان نمی بخشد.⁽²⁾

ص: 127

1- . نهج البلاغه، 208/2؛ بحار الانوار، 381/75 (381/72) بیروت.

2- . نشوء وسقوط الدوله الصفویّه، 321.

این وزیر مدرسه ای در همدان و مسجدی در اصفهان و کاروانسرای را به هزینه و همت خود بنا کرد. شیخ علی خان بسیار وزیر مقتدری بود و شاه قسم خورده بود که او هر کاری در سیاست خارجی و گسترش شهرها و رشد و آبادی انجام دهد، شاه متعرض او نشود. از جمله نظریات او این بود که باید با دولت عثمانی کنار آمد تا از خطر دولت های اروپایی در امان باشیم و بتوانیم در کنار دولت عثمانی در مقابل اروپا استقامت کنیم.

وقتی سفیر دولت روس از او خواست تا در مبارزه و جنگ با عثمانی شریک روس باشد، گفت: این کار صلاح نیست که ما بر علیه کشور مسلمان بجنگیم و از یک کشور مسیحی حمایت کنیم. در پایان وزیر به صراحت گفت: این دولت عثمانی است که مثل یک سگ در مقابل اروپا از ایران دفاع می کند.

در همین دوره شاه سلیمان بود که مرحوم شیخ حرّ عاملی با شاه ملاقاتی داشت و چنین نقل می کند: شاه گفت: شنیده ام که شما در مورد قهوه و دود تنباکو احتیاط می کنید؟ گفتم: با مزاجم سازگار نیست. گفت: شک در اباحه آن دارید؟ گفتم: یقین به تحریم و کراهه ندارم، گفت: به اباحه آن یقین ندارید؟ گفتم: نه! چون دلیلی بر آن نیافتم و در زمان رسول خدا و ائمه علیهم السلام هم نبوده که بحث شود تا به سیره و دلیلی استناد کرد و من احتیاط را بهتر می دانم. شاه گفت: این احتیاط واجب است یا مستحب؟ گفت: علما در قضیه دو قول دارند، ولی احتیاط رجحان دارد. شاه گفت: آیا اصل اباحه نیست؟ گفت: این مسئله اختلافی است و همه اجماع دارند بر رجحان توقّف و احتیاط. شاه جواب را پسندید و قبول کرد.

در این دوره مرحوم علی نقی کمره ای، رساله ای در حرمت مصرف توتون نوشت. این یکی از مسائل مهمّ آن روز بوده، و خود شیخ حرّ عاملی هم رساله ای در این باب

دارد و از محاوره خود با شاه هم یاد کرده است(1).

البته این بحث مختصّ توتون نبود، بلکه تریاک را هم شامل می شد. همان طور که بحث درباره ابطال روزه هم با آن وجود دارد که آیا روزه را باطل می کند یا نه؟ و برخی از فقیهان آن دوره معتقدند که نه تنها حرام نیست، بلکه دلیل بر ابطال روزه هم با آن وجود ندارد(2) و مسئله قلیان در آن دوره خیلی رایج بود به حدّی که گاهی واعظ هم بالای منبر برای اینکه خستگی او رفع شود، در وسط منبر یک فاصله حاصل می کرد و قلیان می کشید و دوباره بحث خود را ادامه می داد.

همکاری علما و سلاطین صفویّه

همکاری علما و سلاطین صفویّه(3)

مرحوم علامه سید حسن امین جبل عاملی در کتاب «أعیان الشیعه» ترجمه تیمور لنگ را هم آورده، همان طاعنی ظالم که داستان های ظلم و قتل عام های او معروف است، بعد می گوید: اگر کسی بگوید چرا او را در کتاب «أعیان الشیعه» آوردید؟ می گویم: چون برخی از عالمان اهل سنت او را مذمت کرده اند، ولی نه بر ظلم او و تعدّی او، بلکه او را رافضی و طرفدار ائمه علیهم السلام دانسته اند، بدان سبب ترجمه او را آوردم.

آری سلطانی که ادّعی طرفداری از مکتب اهل بیت نماید، معنایش این نیست که تمام کارهای او عدل و مطابق قرآن است. پادشاهان صفویّه نیز در رشته اصلی خود

ص: 129

1- . نشوء وسقوط الدوله الصفویّه، 251.

2- . مدارک الاحکام، 6/52؛ المعتمر، 2/654؛ ذخیره المعاد، 499؛ غنائم الاّیام، 5/104؛ جواهر الکلام، 16/232.

3- . مقدمه ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی، 258؛ دین و سیاست در دوره صفوی، 17؛ علما و مشروعیت دولت صفوی، 112.

قزاق بودند و وقتی حکومت را به دست آوردند، نتوانستند با روحیه قزاقی حکومت را اداره کنند. هر حکومت کارهای فرهنگی دارد که باید از شخصیت های فرهنگی کمک گرفت.

اداره یک کشور پهناور(1) در حدّ وسعت ایران نیازمند مردانی متفکر و دانا است، به همین سبب این عرصه را خالی دیدند و این ضرورت را احساس کردند که باید افراد و شخصیت های فرهنگی باشند که تصدی امور فرهنگی را داشته، علاوه بر آن بتوانند در مشاوره های مهم و کلان آنها را یاری کنند. از طرفی هم حاکمان صفوی خود را فرزندان شیخ صفی الدین اردبیلی، از جمله مشایخ طریقت دانسته اند. مشایخ طریقت و صفویه ها محبت خاصی به اهل بیت داشته، همه آنها طریقت عرفانی خود را به امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام می رسانند، و هر فرقه ای که در میان اهل سنت مشرب صوفی دارد، سلسله اقطاب خود را امیرالمؤمنین می داند. و به ویژه شیخ صفی خود را از فرزندان موسی بن جعفر علیه السلام می دانست، به همین دلیل هدف عمده ریاست خود را در ایران سلطنت و نیز نشر مکتب اهل بیت دانسته، همه امور اداری را بر اساس مکتب اهل بیت اجرا کرد. در این جهت نیاز داشت تا عالمان شیعه آنها را کمک کنند، بنابراین از عالمان بزرگ شیعه که در آن دوره یعنی قبل از سال های هزار در شام (لبنان) بودند و تعداد آنها هم زیاد بود دعوت کرد. تعداد آنها به حدی بود که مرحوم علامه سید محمد باقر خوانساری (1313 ق) در زندگی نامه شهید اول، محمد بن مکی عاملی (776 ق) می نویسد: سرزمین جبل عامل عشر عشر سرزمین های اسلامی هم نیست، ولی خمس عالمان شیعه از این منطقه ظهور کرده اند(2).3.

ص: 130

1- . نزه القلوب، 58؛ نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی، 13.

2- . الروضه البهیة، 1/80؛ امل الآمل، 1/181؛ غایه المراد، ج 1 - المقدمه، فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 173.

سابقه دعوت پادشاهان ایران به دوره شهید اول برمی گردد که امیر سرداران خراسان از شهید اول محمد بن مکی دعوت کرد تا به خراسان بیاید، ولی شهید اول عذر خواست و کتاب «اللمعه الدمشقیه» را نوشت و برای امیر سرداران فرستاد.

مرحوم شیخ نورالدین علی بن عبدالعالی کرکی معروف به محقق کرکی به همراه هشتاد تن از عالمان برجسته شامات به درخواست شاه طهماسب به ایران آمدند و شاه از او خواست در قزوین و اصفهان متصدی امور شرعی شود. محقق کرکی و عالمان همراهش امور حکومتی و دولتی را به دست گرفتند. امور جماعات، جمعاعات و قضاوت ها به دست او بود. او نخستین فقیهی بود که مسائل مستحدثه حکومتی را بحث کرد و در اثبات و حلّیت مسئله خراج رساله نوشت. می گویند مکتبی برای کرکی حاصل شد که تا آن دوره برای هیچ فقیه شیعه حاصل نشد و همو بود که در هرات به شاه ملحق شد و اشتباه شاه را در کشتن سیف الدین تفتازانی به او گوشزد کرد(1).

کرکی ولایت فقیه را مطرح کرد و مناصب فقیه را بررسی نمود. وی کتاب «قواعد الاحکام» علامه حلّی را به قاضیان داد تا بر اساس آن حکم کنند و خود شرحی بر آن نوشت(2).

شیخ بهائی همراه پدرش در سنّ هفت سالگی به ایران آمد، او نیز به دعوت شاه طهماسب آمد. شیخ بهائی با چهار شاه صفوی هم عصر بود، ولی بیشتر مرادش با شاه عباس اول بود. شاه او را در مسافرت ها، جنگ ها همراه خود می برد. کتاب 3.

ص: 131

-
- 1- . خاتمه مستدرک وسائل الشیعه، 2/278؛ نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی، 179.
 - 2- . جامع المقاصد، 1/30؛ روضات الجنّات، 4/363؛ الفوائد الرضویّه، 350؛ اعیان الشیعه، 8/209؛ نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی، 173.

«مفتاح الفلاح» را در گنج، در حالی نوشته که در سپاه شاه عباس بوده است(1).

عالمان شیعه اگر مراد به سلاطین صفویّه داشته اند، از باب پیشرفت اسلام بوده و به همین دلیل اگر اشتباهی داشته اند، اشتباه آنها را تذکر داده اند.

شیخ بهائی در یکی از سال ها که شاه عباس در ایام محرم جشن نوروز گرفته بود، با بیان مطلب «علی ببخشد» به وی تذکر داد.(2)

تعامل بین عالمان شیعه و صفویّه طرفینی بود، یعنی آنها عالم برجسته شیعه را به شیخ الاسلامی نصب کرده و او را تأیید رسمی می کردند، و از طرفی شیخ الاسلام هم شاه را تأیید و سلطنت او را رسمی و قانونی می شمرد.

علامه محمد باقر مجلسی در رساله تأییدیه شاه صفوی که آن را در سی صفحه نوشت، اول تذکری داد و درخواست هایی از شاه کرد.

شاهان نیز در خدمت رشد فرهنگ شیعه بودند و اسباب رشد مکتب اهل بیت را فراهم آوردند. به همین سبب برخی نویسندگان اهل سنت می نویسند: «غلا الرفض فی ایران».

ولی هرگز توهم نشود که عالمان شیعه به سبب برخورداری از دنیای زر و زیور و سلطنت و خوش گذرانی به دربار پادشاهان روی آورده اند و در اول کتاب های خود از آنها تعریف و تجلیل کرده اند. هجمه های دکتر علی شریعتی، مهدی بامداد و حتی بخشی از نوشته های لغت نامه دهخدا (ترجمه حجت الاسلام شفتی)(3) و نوشته های دکتر ذبیح الله صفا در تاریخ ادبیات ایران و حمله های آنها به عالمان دوره صفویّه باید 9.

ص: 132

1- . مفتاح الفلاح - مقدمه.

2- . زندگانی شاه عباس اول، 1/290.

3- . الکنی واللقاب، 2/174؛ الفوائد الرضویّه، 2/409؛ زندگانی وحید بهبهانی، 221؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 289.

برای آن وجه و نکته ای را ملاحظه کرد.

در اینجا چند نکته است که به راستی محتاج تحقیق است: آیا شاهان صفویّه از سر اخلاص ارتباط با عالمان و دانشمندان شیعه داشته اند؟ حقیقت آن است که اگرچه آنان محکم شدن و پایدار ماندن حکومت خود را در گرو پشتیبانی عالمان شیعه می دانسته، ولی شکی نیست که چون خود را منتسب به خاندان عصمت و طهارت می دانستند، در نشر مکتب آنها کوشا بودند. آیت الله خامنه ای به این نکته اشاره کرده و فرموده اند: پس از محقق اردبیلی عالمان برجسته فقه شیعه، همه ایرانی هستند و در این ارتباط بیشترین شرف متعلق به صفویّه است و این جانب بر خلاف کسانی که صفویّه را در چشم ها ضدّ ارزش کردند، تأکید می کنم که صفویّه بزرگ ترین عالمان شیعه را در این سطح پرورش و پرواز دادند(1).

شاهان صفویّه به شدت از عالمان طراز اول حمایت مالی کردند تا آنها بتوانند در نشر علم و دانش و مذهب اهل بیت علیهم السلام کوشش و تلاش کنند.

باز هم تأکید می کنم که شاهان صفویّه همان طور که موجب رشد عالمان شدند و زمینه را برای پیشرفت مکتب اهل بیت علیهم السلام فراهم آوردند، شکی نیست که از حمایت آنها نیز استفاده کردند و اگر عالمان شیعی در نوشته های خود از آنان تجلیل و تمجید کرده اند و به گونه ای با آنها کنار آمده اند، به سبب این بوده که از قدرت سیاسی و مالی آنها در نشر اسلام بهره مند شوند.

البته کسی منکر این نیست که چون شاهان صفویّه قزاق و شاهزاده بوده اند حتماً کارهای بد و زشتی هم داشته اند و به همین سبب هم برخی عالمان و دانشمندان هیچ با آنها کنار نیامدند. کسی نمی تواند ادعا کند آنان تحصیل کردگان متدین و یا متدینان(1).

ص: 133

1- . حدیقه الشیعه، ج 1 - المقدمه، 25، روزنامه جمهوری اسلامی، 1375/3/31.

بی سواد بوده اند. آنان قزاق‌هایی بوده اند که بر اساس همان حبّ و ولایی که در سلسلهٔ اقطاب آنها بوده، در نشر مکتب اهل بیت کوشش کردند و تنها راه نشر مکتب و بلکه بقای حکومت خود را همین ارتباط با عالمان و پشتیبانی از آنان دانسته اند، چه اینکه علم در هر دوره ای که پیشرفت کرده، مستظهر به حکومت حاکمان بوده است. اگر در قرن چهار عالمانی مثل صدوق پیدا شده اند، به دلیل حاکمانی مثل صاحب بن عبّاد بوده است. در قرن هشتم اگر شیعه رشد کرد، به این دلیل بود که علامهٔ حلّی مستظهر به پشتیبانی حاکمان وقت بود و همین طور خواجه نصیرالدین طوسی که وزیر حاکم مغول بوده است. آنها وزارت و امارت را وسیلهٔ پشتیبانی علم قرار دادند(1).

در دورهٔ صفویّه نیز همین گونه بوده است.

در دوره قاجار ارتباط حکومت با عالمان کم رنگ و فساد درباریان شدید شد. در دورهٔ قاجار به گونه ای بین حکومت و عالمان فاصله افتاد که مرحوم میرزا محمد حسن شیرازی حکم به تحریم تنباکو داد.(2)

ولی در دورهٔ صفویّه این گونه نبود. شاه عبّاس و دیگر شاهان همیشه عالمان و دانشمندان را مشاور خود دانسته و در سفر و حضر با آنان بوده، خود را از آنان دور نداشتند. البته برخی عالمان این ارتباطات عالمان را با درباریان نپسندیدند و خود را دور نگه داشتند. نمونهٔ آن همان نیامدن اردبیلی به ایران و یا نیامدن شیخ حسن عاملی و سید محمد موسوی عاملی است.

اما شاهان صفوی برای اینکه از پشتیبانی عالمان شیعه بهره مند باشند از هیچ خدمتی فروگذار نکردند. داستان شاه عبّاس ثانی و فاضل تونی نیز در کتاب ها نقل 6.

ص: 134

1- . ملا صدرا، 1/47.

2- . الکنی واللقاب، 3/222؛ نباء البشر، 5/441؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 302؛ تقریرات میرزای شیرازی، 1/20؛ معارف الرجال، 2/233؛ طبقات اعلام الشیعه، 1/436.

شده است. میرزا محمد تنکابنی نقل می کند که روزی شاه عباس ثانی به زیارت آخوند ملا عبدالله تونی آمد. آخوند تونی مدرسه بسیار باعظمتی را ساخته و پرداخته بود، اما احدی از طلبه ها از آن استقبال نکرده بود. سلطان بر این عمل مطلع شد و از ملا عبدالله درباره آن سؤال کرد. ملا عبدالله گفت: من جواب خواهم داد.

بعد از مدتی ملا عبدالله به دیدن شاه عباس رفت تا جواب زیارت او را بدهد. شاه عباس پس از سخنان و مرادوات با ملا عبدالله تونی از او خواست هر چه می خواهد از شاه عباس درخواست کند. او جواب داد که حاجتی ندارد، ولی شاه اصرار می کرد. سرانجام با اصرار شاه، آخوند ملا عبدالله تونی گفت: اگر امکان دارد من سوار مرکب شوم، شما افسار حیوان را در ملا عام در میدان شهر بکشید تا مردم ببینند. شاه غرض را سؤال کرد. ملا عبدالله گفت: جواب خواهم داد. شاه درخواست او را پذیرفت و از میدان شهر با همین حالت گذشت.

بعد از مدتی شاه عباس، بار دیگر به دیدن ملا عبدالله تونی رفت و همان مدرسه را دید که از طلبه پر است و در رشته های گوناگون مشغول درس خواندن هستند. شاه عباس سؤال کرد که چرا این مدرسه به این اندازه شلوغ است در حالی که پیش تر آن را دیدم و خلوت بود؟ ملا عبدالله در جواب گفت: آنچه دیده بودید به سبب نادانی مردم و ناآگاهی آنها از مقام علم و دانش بود. چون فضیلت علم را نمی دانستند و درصدد بزرگداشت عالمان و شناخت جایگاه آنها نبودند، ولی وقتی دیدند که در میدان شهر شما افسار حیوان را گرفته اید و من سوار، جایگاه علم را شناختند و درصدد تحصیل آن برآمدند و دانستند که جایگاه علم و دانش آن قدر زیاد است که سلطان در پیش روی عالم پیاده می رود. (1) اینها برای عزت دنیوی و مکانت اجتماعی آمده اند، ه.

ص: 135

ولی بعد از مدّتی که درس بخوانند و از نور دانش بهره برند، ما نیت های آنان را خالص می گردانیم و برای آنها نیت قربه الی الله تحصیل می کنیم، همان قربه الی الله که غایت نهایی علم دین و همه عبادت هاست. همان طور که در روایت هم آمده علم را طلب کنید ولو برای غیر خدا باشد، چه اینکه منجر می شود به علم خدایی، و مصداق این مثل می شود «المجاز قنطره الحقیقه».

از این حکایت و مانند آن دانسته می شود که عالمان خدمتگزاران شاهان و بهره بران از آنها نبوده اند. اگر امکانات مادی فراهم نمی شد، چگونه می شد کسی مثل علامه مجلسی «بحار الانوار» و «مرآه العقول» و «ملاذ الاخیار» را بنویسد.

ورود عالمان شیعه به دربار حاکمان به سبب بهره مندی از امکانات برای نشر اسلام بوده است و زشت است که تشیع را دو قسم بدانیم: تشیع علوی، تشیع صفوی. بر این اساس باید امام حسن علیه السلام را هم از امامان جدا کنیم، چون او صلح کرد. دوستان جاهل و نادان امام حسن علیه السلام هم بر او وارد شده و گفتند: «السلام علیک یا مُذَلّ المؤمنین»؛ سلام بر تو ای کسی که مؤمنان را خوار کردی! حضرت فرمود: جریان صلح من فلسفه دارد که شما از آن خبر ندارید. همان طور که موسی با خضر همراه شد، ولی چون از فلسفه کارهای او خبر نداشت بر او خرده گرفت و آن گاه که خضر برای او توضیح داد، قانع شد و عذر خواست(1).

امام خمینی رحمه الله فرمودند: «و اما قضیة خواجه نصیر و امثال خواجه نصیر را شما می دانید. این را که خواجه نصیر در دستگاه ها وارد می شد، نمی رفت وزارت کند، می رفت آنها را آدم کند. نمی رفت برای اینکه در تحت نفوذ آنها باشد، می خواست آنها را مهار کند، تا آن اندازه ای که بتواند کارهایی برای مذهب کند و آن کارهاست که 4.

ص: 136

خواجه نصیر را خواجه نصیر کرد، نه طبّ خواجه نصیر و نه ریاضیات خواجه نصیر.

خواجه نصیر که رفت در دنبال هلاکو و امثال آنها، لکن نه برای اینکه وزارت بکند، نه برای اینکه برای خودش یک چیزی درست بکند. او رفت آنجا برای اینکه آنها را مهار کند و آن قدری که قدرت داشته باشد خدمت بکند به عالم اسلام و خدمت الوهیت بکند و امثال او مثل محقق ثانی، مثل مرحوم مجلسی و امثال مرحوم مجلسی که در دستگاه صفویّه بود، صفویّه را آخوند کرد، نه خودش را صفویّه کرد. آنها را کشاند توی مدرسه و توی علم و توی دانش و اینها. آن اندازه ای که البتّه توانست»⁽¹⁾.

در نتیجه و در پایان سخن می گویم که عالمان شیعه در دوره صفویّه در عین این که در کنار حکومت بودند، امور دینی مردم را به دست داشته، در چندین صحنه نیز به مقابله با انحرافات دینی پرداختند:

1 - خطاهای شاهان را به روشنی یادآور شده و بیزاری خود را از آن اعلام می داشتند.

2 - ریشه و اساس حکومت صفویّه که بر تصوّف استوار بود، مورد انزجار عالمان شیعی بود و آنها به مبارزه جدّی با صوفی گری پرداختند.

3 - عالمان با بسیاری از کارهای قزاق ها مخالف بودند، و تندروی های آنها را تعدیل کردند.

از شخصیت هایی که در دوره حاضر بسیار زحمت کشید و برخی زوایای پنهان این قضایا را روشن کرد، استاد رسول جعفریان است. وی با نگارش چندین کتاب در تاریخ و عصر صفویّه، باعث روشن شدن بسیاری از نکات مبهم شد⁽²⁾. د.

ص: 137

1- . صحیفه نور، 8/8.

2- . دین و سیاست در دوره صفویّه، صفویّه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، کاوش های تازه در باب روزگار صفوی سه جلد، و نیز مراجعه شود به: علما و مشرعیّت دولت صفویّه از استاد سیّد محمّد علی حسینی زاده، و کتاب نشوء و سقوط الدوله الصفویّه، اعداد: کمال السیّد.

در دوره صنفویّه بحث های علمی جدیدی در حوزه های علمیّه مطرح شد:

1 - فقه: در مقوله فقه پرسش های جدیدی طرح شد و باعث شد تا بین فقیهان در این زمینه ها بحث های جدیدی در بگیرد. مرحوم محقق کرکی (945ق) فقیه معاصر شاه صفوی بحث های جدیدی را در فقه مطرح کرد. او معتقد بود که در این دوره، فقیه مبسوط الید است. وظیفه او اقامه نماز جماعت و جمع و قضاوت و اجرای حدود است. او باور داشت در فرضی که فقیه جامع مبسوط الید باشد، در اجرای احکام الهی و حدود نباید کوتاهی کند. اجرای احکام شرعی و حدود مختصّ زمان حضور امام علیه السلام نیست، بلکه فقیه جامع الشرايط می تواند احکام و حدود الهی را اجرا کند. حدود و قصاص و احکام دیات و شهادت در دوره غیبت کبری به وسیله فقیه می تواند اجرا شود. این جا بود که بحث ولایت فقیه پررنگ مطرح شد و وظایف فقیه جامع الشرايط بیان شد.

او مسائل جدیدی را در عرصه فقه مطرح کرد، از جمله مسئله حلیت خراج بود که برای اداره حکومت از مرد گرفته شود. در این موضوع رساله ای را نیز تألیف کرد. مسئله خراج و حلیت آن مورد بحث و مناقشه فقیهان واقع شد. فقیهان معاصر و نزدیک به دوره او روی این موضوع فقهی زحمت کشیدند. عدّه ای همچون شیبانی از عالمان آن دوره رساله ای در تأیید نظریه محقق کرکی نوشت و عدّه ای هم رساله در ردّ آن و حرمت خراج نوشتند. این رساله ها در مجموعه ای چاپ شده است.

موضوع دیگر مورد توجه فقیهان در دوره صنفویّه به ویژه آغاز این دوره، نماز جمعه بود. محقق کرکی حکم به وجوب نماز جمعه داد. وی نماز جمعه را یک عبادت

سیاسی می دانست و ضرورت می شمرد که در شهرها و روستاها اقامه نماز جمعه شود(1) تا مردم از مسائل روز جامعه اسلامی باخبر شوند.

از مسائل مهم دیگری که در آن روز مورد توجه قرار گرفت و برخی رساله ها در اثبات حرمت و حلیت آن نوشتند، موضوع تحریم تنباکو و مصرف توتون و حکم ذبیحه اهل کتاب بود که شاه عباس از شیخ بهائی درباره آن سؤال کرد و شیخ بهائی رساله ای در حکم ذبیحه اهل کتاب نوشت که چاپ شده است.

موضوع دیگری که در دوره صفویه بسیار مهم بود، درگیری فقیهان با صوفیه و نقد آنها بود. علامه محمد باقر مجلسی نقش بسیار زیادی در منکوب کردن صوفیه داشتند و از همین جا بود که برخی قزاق ها وجود فقیهان را مزاحم خود دانستند؛ زیرا فقیهان با برخی کارهای بی اساس و بی دلیل و خودسرانه آنها مخالف بودند، و دیگر این که قزاق ها روحیه و مشرب صوفی گری را از نیاکان خود به ارث برده بودند و دوست داشتند باقی بمانند، ولی فقیهان به مخالفت با آن برخاستند. البته مخفی نماند که برخی فقیهان همچون شیخ بهائی و به ویژه فیض کاشانی گرایش های صوفیانه و عرفانی داشته اند و به همین دلیل مورد بغض و کینه و بلکه تکفیر برخی فقیهان واقع شده اند، سخنان تند و نوشته های بسیار شدید مرحوم قمی در رد فیض کاشانی نشان آن است.

2 - حدیث: حدیث نیز در دوره صفویه مورد عنایت بود و سه مجموعه بزرگ حدیثی در همین دوره پدید آمد: «بحار الأنوار الجامعه لدرر الأخبار» به وسیله علامه محمد باقر مجلسی و عده ای از شاگردان او پدید آمد. این مجموعه به یقین با حمایت های مالی دولت صفویه و خدمت آنها به علامه مجلسی بود. علامه مجلسی در این دوره بزرگ ترین خدمت ها را به مذهب شیعه کرد، در حدی که مذهب شیعه را مذهب 6.

ص: 139

1- . ریحانه الادب، 5/244؛ امل الآمل، 1/121؛ شهداء الفضیله، 108؛ روضات الجنّات، 41/36؛ فقهای نامدار شیعه، 176.

«بحار الانوار» مجموعه روایت های امامیه است که غیر از فروع جمع شده در کتب اربعه می باشد. او بزرگ ترین دائره المعارف حدیثی را تألیف کرد. کتاب های دیگری نیز نوشت: نه تنها بسیاری از این کتاب ها و خدمات فرهنگ از حمایت مالی صفویه برخوردار بود، بلکه برخی از کتاب ها به درخواست آنها تألیف می شد. برای اولین بار شیخ بهائی رساله عملیه فارسی را به درخواست شاه عباس اول نوشت.

در همین دوره، دو مجموعه بزرگ حدیثی دیگر پدید آمد. در اصفهان فیض کاشانی «الوافی» را و در خراسان محمد بن الحسن الحرّ العاملی (1104 ق) کتاب «وسائل الشیعه» را تألیف نمودند.

این سه مجموعه حدیثی بزرگ شیعه که اکنون از افتخارهای امامیه است، در دوره صفویه پدید آمده است.

حدیث در این دوره رشد کرد. از قرن هفتم یعنی دوره سید بن طاووس حلّی (664 ق) کتاب حدیثی مهمی تألیف نشده بود، تا اینکه در این دوره نهضت حدیثی پدید آمد. این نهضت توسط شیخ بهائی شروع و به همت فقیهان برجسته دوره های بعد ادامه یافت، به ویژه حرکت فقه الحدیث یعنی توجه به شرح روایت ها.

3 - حکمت: حکمت نیز در اصفهان مورد عنایت بود. با اینکه در حوزه های دیگر همچون جبل عامل و نجف حکمت مورد توجه نبود، ولی در اصفهان رونق یافت. هرچند فیلسوفانی همچون ملا صدرا (1050 ق) در مقابل فقیهان قرار گرفتند، اما طیفی از فقیهان، خود حکیم بودند. حاج آقا حسین خوانساری (1098 ق)، استاذ الكلّ فی الكلّ عند الكلّ صاحب «مشارق الشموس»⁽¹⁾ و محمد باقر سبزواری (1091 ق)⁽²⁾ فقیه 5.

ص: 140

1- . ریاض العلماء، 5/39؛ قصص العلماء، 265؛ تاریخ فلاسفه ایرانی، 681؛ علامه مجلسی، 243؛ فقهای نامدار شیعه، 234؛ آشنایی با علوم اسلامی، 305؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 250.

2- . الکنی والالقب، 3/159؛ روضات الجنّات، 2/68؛ فقهای نامدار شیعه، 230؛ فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، 243؛ آشنایی با علوم اسلامی، 305.

برجسته و شیخ الاسلام اصفهان علاوه بر مقام فقاہت در زمره فیلسوفان برجسته و حکیمان نامور بوده اند.

شیخ بهائی (1030 ق) و میرداماد در صدر این قرن حکمت و فلسفه را در اصفهان رشد دادند. البتہ مقام فلسفی میرفندرسکی (1) و ملا صدرا، بالاتر از سایر علومشان بوده است.2.

ص: 141

1- . تاریخ فلاسفہ ایرانی، 640؛ تاریخ ادبیات ایران، ادوارد براون، 172.

در دوره فقیه برجسته، بهاءالدین محمد بن الحسین بن عبدالصمد عاملی (1030 ق) یعنی آغاز قرن یازدهم، فقیهان به شرح متون فقهی روی آوردند. پس از محقق حلّی (675 ق) و علامه حلّی (726 ق) و شهید اول (786 ق) فقیهان برجسته و مطرح جهان اسلام به این کار روی آوردند. هر دو کتاب فقهی محقق حلّی یعنی «شرائع الاسلام» و «المختصر النافع» از جمله کتاب هایی بود که تا دوره شیخ بهائی مورد توجه فقیهان قرار داشت، و شرح های همچون «المعتبر» از ناحیه خود مؤلف، «کشف الرموز» از ناحیه فاضل آبی، شاگرد محقق حلّی، که آن را در زمان حیات مؤلف نوشته، و نیز «المهذب البارع» و «المختصر» تألیف احمد بن فهد حلّی (845 ق) که هر دو شرح «المختصر النافع» است، و نیز «التنقیح الرائع» تألیف مقداد بن عبدالله سیوری (826 ق) و «ایضاح النافع» تألیف فاضل قطیفی، «نهایه المرام»، شرح کتاب نکاح و طلاق آن از ناحیه محمد موسوی عاملی نوشته، و حاشیه «المختصر النافع» از ناحیه شهید ثانی که فتوایی است، نوشته شد.

کتاب «شرائع الاسلام» هم مورد توجه واقع شد و شهید ثانی شرحی مفصل بر آن با

عنوان «مسالك الأفهام إلى شرح شرايع الإسلام» نوشت، و فاضل صیمری از فقیهان قرن دهم شرحی با عنوان «غایه المرام» نوشت. در دوره شیخ بهائی، سید محمد موسوی عاملی (1009 ق) شرحی بر «شرائع» با عنوان «مدارک الأحكام» نوشت. «مدارک الأحكام» شرح بخش عبادات «شرائع الاسلام» است و در واقع آنچه را که از جدش شهید ثانی در «مسالك الافهام» فوت شده، تدارک کرده است. این کتاب بسیار مورد توجه فقیهان قرار داشت و در سلاست عبارات و اتقان استدلال ها بی نظیر بود.

کتاب های علامه حلی هم مورد توجه واقع شد، به ویژه دو کتاب «قواعد الاحکام» و «ارشاد الاذهان». شهید اول محمد بن مکی عاملی (786 ق) بر «ارشاد الاذهان» علامه با عنوان «غایه المراد فی شرح نکت الارشاد» شرحی نوشت که مفصل ترین کتاب فقهی شهید اول است. شهید ثانی، زین الدین جبعی عاملی هم کتاب «ارشاد الاذهان» را با عنوان «روض الجنان» شرح کرد و کتاب «ارشاد» مورد توجه فقیه محقق، عالم مدقق، ملا احمد اردبیلی قرار گرفت و شرح مفصل بر آن نگاشت، شرح او با عنوان «مجمع الفائده والبرهان» در چهارده جلد منتشر شده است و کتاب «قواعد الاحکام» به وسیله محقق کرکی شرح شد.

کتاب های شهید اول هم مورد توجه قرار گرفت. شهید ثانی شرحی بر «اللمعه الدمشقیه» با عنوان «الروضه البهیة»، و شرحی بر «الفیه» شهید اول و شرحی بر «نقلیه» نوشت. او در واقع سه شرح بر «الفیه» دارد: «المقاصد العلیه و حاشیتا الشهید الثانی». کتاب های این سه فقیه بسیار مورد توجه عالمان و فقیهان و دانشمندان بوده و شرح ها و حاشیه های گوناگون بر آنها نوشته شده است.

با همه این تلاش ها و روش های فقیهان قبل از شیخ بهائی، او روش خاص خود را در فقه دارد. او اصلاً کتاب های متقدمان را شرح ننوشت، بلکه حاشیه هم نزد، جز دو حاشیه فقهی بر «اثنی عشریات» شیخ حسن عاملی معاصر، و حاشیه «مختلف

الشیعه» که در کتاب های تراجم از آن یاد شده است. شیخ بهائی متن فقهی خاصی را شرح نکرده، بلکه از روش او در فقه و حدیث دانسته می شود که باید محور درس و بحث روایت ها باشد نه متون فقهی. وقت اصلی فقیه باید بر شرح روایت ها و مقصود از آنها صرف گردد نه بر فهم عبارات فقیهان و اشکال و دفع اشکال از تعریف ها.

شهید ثانی در «فوائد القواعد» که حاشیه بر «قواعد» علامه است، نقل می کند که یکی از بزرگان فقیهان بر تعریف علامه حلی برای نماز حدود بیست اشکال کرده است، آنگاه شهید ثانی آنها را آورده و تک تک از آنها را جواب داده است. شیخ بهائی از این سبک فقیهان در نگارش متون فقهی روی برتاباند و به شرح و بررسی روایت ها پرداخت.

توجه شیخ بهائی به صاحب «معالم الدین»

شیخ بهائی در مباحث رجالی نسبت به تحلیل اندیشه ها و دیدگاه ها شیخ حسن، صاحب «معالم الدین» تعمّدی دارد و از او با عنوان «بعض المعاصرین»، «بعض الفضلاء» یاد می کند، مثل مقدمه «مشرق الشمسین» در بحث تعدّد مزگی. باید دانست که او یکی از معاصران مطرح شیخ بهائی بوده است. تولّد شیخ حسن (1) در دهه آخر ماه رمضان سال 959، و درگذشت او در 1011 هـ - ق بوده است، بنابراین سنّ شیخ حسن عاملی 50 سال بوده، و شیخ بهائی در سال 1030 یا 1031 درگذشته است. شیخ حسن صاحب «معالم الدین» کتاب «منتقى الجمان» را در 1006 هـ - ق قمری به پایان برده است، و شیخ بهائی در بخش هایی از «مشرق الشمسین» از او یاد کرده و سخنان او را تحلیل کرده است. مقدمه «مشرق الشمسین» ناظر به مقدمه «منتقى الجمان» است. شیخ حسن عاملی در مقدمه «منتقى» دوازده فایده ذکر می کند:

ص: 144

فایده اول: در اصطلاح متأخران در تنویع حدیث.

فایده دوم: در ضرورت تزکیه راوی به وسیله دورجالی.

فایده سوم: در دأب مشایخ ثلاثه درباره چگونگی ذکر سند.

فایده چهارم: در طریق مؤلف به مشایخ ثلاثه.

فایده پنجم: در چگونگی ذکر تعلیق اسناد به وسیله شیخ طوسی و ذکر طرق او.

فایده ششم: درباره عناوین مشترک راویان.

فایده هفتم: ذکر اشتباه مواردی از عناوین مشترک.

فایده هشتم: اضممار در روایات.

فایده نهم: درباره مشایخ اجازه.

فایده دهم: در اینکه شیخ طوسی گاهی از طرق واضح به طرق غیر واضح عدول کرده و آن را أعلا دانسته است.

فایده یازدهم: در تفسیر «عده» کلینی.

فایده دوازدهم: در تشخیص عنوان «محمد بن اسماعیل» که در صدر سند کافی واقع می شود.

روشن است که شیخ بهائی با توجه به این مقدمات، مقدمه «مشرق الشمسین» را نوشته است. مطلب اول در تنویع حدیث، بحث محمد بن اسماعیل، نقد و بررسی احتیاج توثیق به دو مزگی، چگونگی ذکر سند در کتاب های روایی است. او برخی نکته ها را هم یادآور نشده است، مثل بحث اضممار و یا برخی بحث ها را جدید آورده، مثل ملاک اعتبار روایت، گونه تحمل حدیث و برخی مطالب را در دیگر مباحث آورده، همچون کتاب «الوجیزه» که درباره جوامع روایی و اضممار بحث کرده است.

شیخ بهائی از اندیشه های شیخ حسن عاملی و سید محمد موسوی عاملی و در مجموع از مکتب رجالی شیخ ثانی و پیروان او با متانت نقد کرده است. در نقطه

مقابل، میرداماد بسیار تند از آنها انتقاد کرده است. امکان دارد انتقاد میرداماد متوجه ملا عبدالله شوشتری هم باشد که در اصفهان بوده و بین آن دو مناظره ها و بحث هایی هم صورت گرفته است؛ چون ملا عبدالله تستری هم در نقد راویان بر سخنان ابن غضائری تکیه کرده، همچون شهید ثانی بسیاری از راویان را و طیف وسیعی از احادیث را ضعیف شمرده است. او در یکی از عبارات «الرواشح السماویّه»، راشحه سیزدهم فرموده:

«ومن غرائبِ عصرنا هذا أنَّ القاصرينَ عن تَعَرِّفِ القوانينِ والأصولِ سُويعاتٌ (1) من العمرِ يَشْتَغِلُونَ بالتحصيلِ وذلك أيضاً لا على شرائطِ السُّلوكِ ولا من جوادِّ السبيلِ ثمَّ يتعدَّونَ الحدَّ ويتجرَّؤونَ في الدينِ فإذا تصفَّحُوا وَرِيقَاتٍ قد اسْتَسَخَرُواها وهم غيرُ مُتَمَهِّرينَ في سبيلِ علمها ومَسِّ لِكِ معرفتها ولم يظفروا بالمقصودِ منها بزعمهم اسْتَحَلُّوا الطعنَ في الأسانيدِ والحُكْمَ على الأحاديثِ بالضعفِ، فترى كتبهم وفيها في مقابلهِ سندٍ سندٌ على الهامش: «ضعيفٌ ضعيفٌ» وأكثرها غير مطابق للواقع» (2).

و در ص 99، راشحه نهم درباره سکونی می نویسد:

«وبالجملة ثمَّ يبلِّغني من أئمة التوثيق والتوهين في الرجال رمي السكوني بالضعف وقد نقلوا إجماع الإمامية على تصديق ثقته والعمل بروايته؛ فإذن مروياته ليست ضعفاً بل هي من الموثقات المعمول بها والطعن فيها بالضعف من ضعف التمهّر وقصور التسبّع».

شیخ بهائی و سید محمد موسوی عاملی

سید محمد موسوی عاملی، نوه دختری شهید ثانی و هم درس و هم مباحثه شیخ

ص: 146

1- . سويعات تصغير شده ساعات است. (لحظه های کمی).

2- . الرواشح السماویّه، 105.

حسن عاملی بود. مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد باقر آیتی گزاری در اجازه نامه خود به آیت الله مرعشی نجفی از آن دو یاد کرده (1) و فرموده: «إنهما كَفَرَسَى رهان».

شیخ بهائی در عین آن که از شیخ حسن عاملی بزرگ تر است، از کتاب «منتقى الجمان» او متأثر بوده و گاهی در کتاب «مشرق الشمسین» و «الحبل المتین» متعرض اندیشه ها و دیدگاه های رجالی او به ویژه در کتاب اول می شود. اما سید محمد موسوی عاملی اگرچه کمتر، ولی متعرض اندیشه های او نیز می شود و شاید مقصود از «بعض فضلاء المعاصرین» تنها صاحب «معالم» نباشد، بلکه سید محمد موسوی عاملی، صاحب «مدارک الاحکام» را هم شامل شود؛ چون اندیشه های آن دو مثل هم است و کمتر موردی یافت می شود که در اندیشه های رجالی و حدیثی مبنای گوناگونی داشته باشند.

مرحوم علامه رجالی و فقیه فیلسوف محمد اسماعیل خواجویی (1173 ق) در تعلیقه «الرساله الصومیه» مطلبی نقل می کند که حاوی نکته ای در بحث ماست. شیخ بهائی در بحث ابطال الصوم فرموده است: «وفی ابتلاع النخامه الصدریه والدماعیه فی فضاء الفم نظر، والأظهر الفساد خلافاً للشهیدین ووفقاً للمعتبر والمنتهی لإطلاق موثقه غیاث بل صحیحته السالمه (2) عن المعارض» (3).

مرحوم شیخ بهائی در حاشیه این رساله فرموده: «عن أبی عبدالله علیه السلام قال: لا بأس بأن یزدر الصائم نخامته، هو غیاث الدین بن ابراهیم، رجال السنند فیها إلیه ثقات إمامیه وهو أيضاً ثقه كما قاله النجاشی (4) وغیره إلا أن الكشّی نقل عن بعض أشیاخه عن 3.

ص: 147

1- . المسلسلات، 1/20.

2- . الكافی، 4/115؛ تهذیب الاحکام، 4/333؛ معجم رجال الحدیث، 13/226.

3- . الاثنا عشریه، 233.

4- . رجال النجاشی، ص 305/833.

حمدویه آنه بُتْرَى لکن هذا البعض مجهول الحال، والعلامة في الخلاصه قال: إنه بُتْرَى (1)، وظنني أنه أخذ ذلك من كلام الكشي وقد عرفت حاله فلذلك قلنا بل صحیحته لثبوت التوثيق وعدم ثبوت البُتْرِيَّة. (2) و(3)

مرحوم علامه مولى اسماعيل خواجویی در شرح مطلب مصنف در حاشیه بیان داشته است: «سند روایت در کتاب «الکافی» این گونه است: «علی بن ابراهیم، عن أبیه، عن عبدالله بن المغیره، عن غیاث بن ابراهیم، عن أبي عبدالله عليه السلام»، وفي التهذيب: «عن أيوب بن نوح، عن صفوان، عن سعد بن أبي خلف، قال: حدّثنی غیاث، عن أبي عبدالله عليه السلام».

ملاً میرزا محمّد در رجال اوسط بیان داشته: «غیاث بن ابراهیم بُتْرَى است و گمان این که دو رجالی علامه و میرزا، مقلّد کَشّی باشند، بعید است. در فرضی که جرح و تعدیل تعارض کند جرح مقدم خواهد بود، و جهالت برخی مشایخ کَشّی ضرری در این جا ندارد. شیخ طوسی غیاث را در «الفهرست» اهمال کرده و او را آورده، ولی قدح و مدحی درباره او ننوشته است (4)، فقط نوشته که دارای کتاب بوده است: «إنّ له کتاباً» پس به صرف ثبوت توثیق و عدم ثبوت بُتْرِيَّة ثابت نمی کند که او امامی باشد؛ زیرا احتمال دارد که واقفی یا غیر واقفی از سایر فرقه های مخالف باشد. مرحوم نجاشی اگرچه حکم کرده به اینکه او ثقه می باشد ولی او حکم نکرده که امامی است تا ثابت شود که سند صحیح می باشد. گمان من آن است که شیخ بهائی این مطلب را از کلام صاحب «مدارک الاحکام» گرفته است؛ چه اینکه مرحوم سیّد محمّد موسوی عاملی 9.

ص: 148

-
- 1- . خلاصه الرجال، 245.
 - 2- . منتهی المقال، 175/5؛ الفهرست، ص 123/559؛ رجال لشیخ، ص 270/16؛ روضه المتقین، 409/14؛ مدارک الاحکام، 106/6.
 - 3- . التعليقه على الرسالة الصوميه، 44؛ الاثنا عشرية، 233.
 - 4- . الفهرست، ص 123/559.

بعد از اینکه حدیث را با سندش نقل کرده، فرموده است: در این سند کسی وجود ندارد که در شأن و وثاقت او توقّف کرد مگر غیاث بن ابراهیم، چه اینکه نجاشی او را توثیق کرده است ولی علامه حلّی فرموده است: «إِنَّهُ بُتْرِيٌّ» (1) بعید نیست که اصل در کلام علامه حلّی به سخن کشی برگردد که از حمدویه از مشایخ خود نقل کرده و این بعض هم مجهول است و تکیه بر قول او نمی شود کرد (2).

این مطلب یک نوع سوءظن به علامه حلّی و نوعی قدح اوست؛ چه اینکه سخن صاحب «مدارک» نسبت به علامه حلّی مستلزم آن است که علامه را مدلس بدانیم، یا او را جاهل به فساد این نقل دانسته، یا بگوئیم که علامه حلّی غافل بوده از اینکه آن شیخ مجهول است، و الا چگونه به صرف قول کشی با عدم ثبوت این قول حکم می کند به اینکه او بُتری است. علامه حلّی منزّه است از این مسائل چه اینکه مثل این مطلب از شأن و مثل علامه حلّی بعید است و با فضل و عدل او ناسازگار می باشد» (3).

عالمان جبل عامل

پروفسور سیّد حسن امین در جواب سؤال هایی که از ایشان شده، نوشته است: جبل عامل در اصل جبال بنی عامله بوده، قبایلی از یمنی ها که به منطقه جنوب لبنان مهاجرت کرده اند. سپس به تدریج این کلمه، جبال عامله و کم کم در زبان ها جبل عامله شده و اکنون چندی است که با نام جبل عامل معروف است (4) و هر کسی که از عالمان منتسب به این منطقه باشد، با عنوان عاملی معروف است. این عنوان در ایران

ص: 149

- 1- . تاریخ فرق اسلامی، 98/1؛ فرهنگ فرق اسلامی، 9.
- 2- . مدارک الاحکام، 6/106؛ منتهی المقال 5/177.
- 3- . التعلیقہ علی الرسالہ الصومیّہ، 44؛ الکافی، 4/115؛ تهذیب الاحکام، 4/322؛ الفهرست، 355 ش 561.
- 4- . جبل عامل والعاملیون، 15، سیّد حسن امین.

و هند و کشورهای عرب شناخته شده است و فقه و فقاہت شیعه از قرن هشتم در دست آنان بوده است. همان طور که باور دارند تشیع در لبنان از دیگر مناطق ریشه دارتر است؛ زیرا ریشه اصلی تشیع در لبنان به ابوذر غفاری می رسد.

شیخ حرّ عاملی (1104 ق) که خود اهل جبل عامل است، در مقدمه «أمل الآمل فی علماء جبل عامل» می گوید: در خواب دیدم که کتابی درباره عالمان جبل عامل بنویسم. و نیز می گوید: در تشیع جنازه یک فقیه جبل عامل، بیش از هشتاد فقیه و مجتهد حاضر بودند. شخصیت های برجسته ای از این منطقه ظهور کرده است که پسوند تمام آنها لفظ «عاملی» است، مثل خود شیخ حرّ عاملی، بهاءالدین عاملی (1030 ق)، زین الدین جبعی عاملی (965 ق) و غیره.

مهاجرت عالمان لبنان و جبل به ایران

بزرگان (1) تصریح کرده اند، هنگامی که دولت صفویّه در ایران پایدار شد، چون آنها نظامی بودند و از روش حکومت داری اطلاعات کافی نداشتند، از عالمان شیعه در جبل عامل خواستند تا به ایران مهاجرت کرده، شاهان صفویّه را در اداره حکومت یاری کنند. محقق کرکی (940 ق) به همراه هشتاد تن از مجتهدان طراز اول به ایران مهاجرت کردند و در ولایت هرات به شاه ملحق شد. پس از او نیز حسین بن عبدالصمد عاملی (984 ق) و شیخ بهائی و فقیهان دیگر به ایران مهاجرت کردند. البته جریان درخواست مهاجرت عالمان جبل عامل به ایران سابقه دیرینه ای دارد که اصل و اساس آن به دعوت امیر سربرداران حکومت شیعی خراسان از شهید اول، محمد بن مکی عاملی جزینی برمی گردد که در قرن هشتم رخ داد، ولی شهید اول

ص: 150

1- . جبل عامل والعاملیون، 218 و 274 مقالات استاد سید حسن امین؛ الهجرة العامله الی ایران فی العصرالصفوی، 119.

ضرورت ماندگاری در منطقه جبل عامل را احساس کرد و در جواب حاکم سربداران کتاب «اللَّمْعَةُ الدِّمَشْقِيَّةُ» را به عنوان دستورالعمل نوشت و برای او فرستاد. ما در این نوشتار معروف ترین عالمان و بزرگان جبل عامل را یاد می کنیم:

- 1 - محمد بن مکی عاملی (786 ق).
 - 2 - علی بن عبدالعالی کرکی (940 ق).
 - 3 - علی بن عبدالعالی میسی صاحب کتاب میسیه.
- از این دو بزرگوار در کتاب های فقهی با عنوان «علیین» یاد می شود، همان طور که از محقق کرکی با عنوان «محقق ثانی»، و از محمد بن مکی عاملی با عنوان «الشهید» یاد می شود.
- 4 - زین الدین جُبعی عاملی (911-965 ق) صاحب شرح لمعه.
 - 5 - حسین بن عبدالصمد عاملی (984 ق) پدر شیخ بهائی.
 - 6 - محمد بن الحسین بن عبدالصمد عاملی شیخ بهائی (1030 ق).
 - 7 - شیخ حسن عاملی (1011 ق) صاحب «معالم الدین».
 - 8 - سید محمد موسوی عاملی (1009 ق) صاحب «مدارک الاحکام».
 - 9 - شیخ محمد عاملی (1030 ق) صاحب «استقصاء الاعتبار».
 - 10 - زین الدین عاملی (1064 ق) از نسل شهید ثانی.
 - 11 - شیخ حرّ عاملی صاحب «وسائل الشیعه» که آن را برای گردآوری روایت های فقهی تألیف کرد. در سه قرن گذشته مهم ترین منبع روایت های فقهی است و هنوز کتابی جای آن را نگرفته است.
 - 12 - شیخ علی منشار؛ شیخ الاسلام اصفهان و پدرزن شیخ بهائی.
 - 13 - نورالدین علی بن عبدالعالی الکرکی (993 ق) مجتهد برجسته و شارح ارشاد، پسر محقق کرکی.

14 - علامه شرف الدین عاملی، فقیه و مجتهد بزرگ شیعه. او پس از تحصیل در نجف در شهر صور مستقر شد و کتاب های بسیاری در دفاع از ولایت نوشت، از جمله کتاب «المراجعات» او که سؤال و جواب هایی با شیخ سلیم البشیری - مفتی مصر - می باشد، کتاب دیگر او «النص والاجتهاد» است.

15 - علامه محمد جواد مغنیه صاحب «الکاشف»، و «فقه الامام الصادق علیه السلام»، «فی ظلال نهج البلاغه». او اندیشه های بسیار خوبی در فقه مطرح کرد. طهارت اهل کتاب، حلیت ذبیحه آنها (1) عدم انحصار احتکار در امور خاص (2)، و جواز مسابقه در غیر موارد منصوص (3) و تزکیه حیوان با غیر آهن همچون استیل (4) از جمله این فتاواست. به تازگی آثار مرحوم شرف الدین و مرحوم علامه مغنیه در موسوعه چند جلدی چاپ شده است.

16 - علامه سید محمد حسین فضل الله، از مراجع مطرح عرب و شاگردان آیت الله خویی است. او از مدافعان انقلاب اسلامی ایران و صاحب تألیفات ارزشمند از جمله «من وحی القرآن»، و برجسته ترین روحانی شیعه در لبنان است. متأسفانه در سال های اخیر مورد هجوم برخی عالمان قرار گرفت!

17 - علامه سید مرتضی جعفر عاملی. از پژوهشگران صاحب نام لبنانی که در سال های اخیر در لبنان مستقر شد. موسوعه «الصحيح من سیره النبی الأعظم» در 35 جلد از اوست که به چاپ رسیده و تاریخ بسیار نقادانه ای است. «موسوعه الإمام أميرالمؤمنین علیه السلام» کتاب دیگری از او در همین حجم است. 5.

ص: 152

1- . الکاشف، 19/3؛ فقه الامام الصادق علیه السلام، 351/4.

2- . فقه الامام الصادق علیه السلام، 144/3.

3- . همان، 233/4.

4- . همان، 355/4 و 256/5؛ سبک شناسی مفسران، 225.

در میان این عالمان، خانواده شهید ثانی خانواده بسیار عجیبی بوده اند. عالمان تراجم نوشته اند که شش نسل از پدران شهید ثانی همه از مجتهدان و عالمان برجسته بوده اند، و همین طور وقتی ملاحظه می کنیم، تا شش یا هفت نسل بعد، از عالمان برجسته و شخصیت های ممتازی از نسل او ظهور کرده است. شهید ثانی به ایران نیامد و ضرورت دید که در همان جبل عامل مشغول کارهای علمی خود باشد؛ برای همین امر از حاکم قسطنطنیه اجازه تدریس و افتا گرفت، ولی متأسفانه عالمان عصر بر او رشک بردند. شهید شب به انگورستان می رفت و پشته های میم می آورد تا روز بتواند فقه و حدیث تدریس کند و روز به پنج فقه اهل سنت و شیعه تدریس می کرد. (1)

محمد بن مکی عاملی - شهید اول - نیز بر اثر سعایت دشمنان به شهادت رسید. جنازه او را سوزانده، خاکسترش را به باد دادند. ما در صدد نقل زندگی نامه این بزرگان نیستیم، چون کتابی خاص و رساله ای خاص می طلبد. والحق والانصاف سخن سید محمد خوانساری در «روضات الجنات» درست است که بیان داشت: سرزمین شام (جبل عامل) عشر عشر جهان اسلام نیست، ولی نه عشر عالمان شیعه از آنجا به پا خاسته اند. (2)

احاطه شیخ بهائی بر علوم غریبه

شیخ بهائی از عالمان سرشناس شیعه بود، در علوم غریبه مهارت داشت، و بلکه سرآمد عالمان عصر خود بود. او در سفرهای گوناگونی که داشت، از عالمان هر فن در هر جا به خوبی بهره مند شد، و با نبوغ بسیاری که خداوند به او داده بود، توانست این علوم سخت را نیز درک کند. شاید به همین سبب شیخ بهائی به سفر اهمیت می داد و

ص: 153

1- . رک: الرعایه (ترجمه محمدحسن ربانی) مقدمه.

2- . روضات الجنات، 5/7.

در بسیاری از بلاد به صورت درویش زندگی می کرد، چون بسیاری از این علوم بر اساس ریاضت قابل دریافت می باشد. ریاضت را باید دور از اجتماع، در انزوا انجام داد.

علوم غریبه بر علومی گفته می شود که آموزش و یادگیری آن رایج نیست و هر کسی به دنبال آن نمی رود و طالب ندارد، بلکه مقدمات برخی از این علوم برای هر کسی آسان نیست. دانش سحر و جادو، دانش جفر و رمل از علوم غریبه دانسته شده است و آشنایی به نجوم و کیهان شناسی و حکم بر طبق آن و استفاده از حرکات فلکیه برای درک برخی وقایع که در زمین رخ می دهد از علوم غریبه است. تعلیم و تعلم سحر و جادوگری در اسلام حرام است (1) چه این که نوع مردم آن را وسیله رسیدن به هدف های بد قرار می دهند.

سحر آیا حقیقت دارد؟ به این معنی که در خارج وجود دارد و امری خیالی و وهمی نیست. آنچه خیال بافی و توهم است در اصطلاح چشم بندی (تمویه) گویند. در واقع نوعی خدعه و حيله است که چشم نگاه کننده را گمراه می کند و بیننده خیال می کند که برای مثال کبوتر از لابه لای دستمال بیرون می آید، در حالی که کبوتر را جاسازی کرده است.

در مورد سحر دو دیدگاه بین عالمان دینی وجود دارد. متکلمان و فقیهان درباره حقیقت و واقعیت آن بحث کرده اند. فقیهان در بحث مکاسب محرّمه و حدّ ساحر درباره آن گفتگو کرده اند (2). بیشتر متکلمان و فقیهان بر این باورند که سحر حقیقت خارجی و وجود حقیقی دارد، و امری تخیلی و خیال بافی نیست. گروه اندکی 9.

ص: 154

-
- 1- . المغنی والشرح الکبیر، 10/112؛ المجموع 19/246؛ مجمع الفائده والبرهان، 8/78؛ المکاسب، 257/1؛ وسائل الشیعه، 106/12؛ مفتاح الکرامه، 69/4؛ مسالک الافهام، 128/3.
 - 2- . منتهی المطلب، 15/383؛ تحریر الوسیله، 1/429.

همچون شیخ طوسی و مرحوم آیه الله خویی در کتاب «مصباح الفقاهه» (1) و علامه محمد جواد مغنیه در تفسیر «الکاشف» (2) مدعی اند که سحر حقیقت خارجی ندارد (3)، بلکه یک امر تخیلی است. به هر حال فقیهان حکم به تحریم سحر کرده اند و تعلیم و تعلم آن را حرام دانسته اند. فقیهان فقط یک صورت را استثنا کرده اند که نه تنها حرام نیست، بلکه واجب است و آن در فرضی است که به وسیله سحر بتوان نقشه های شوم دشمنان را باطل کرد. اگر دشمنان از طریق سحر و جادوگری به اضلال مردم و گمراهی آنان بپردازند، در این صورت لازم است که دانشمندان متدین به وسیله سحر، سحر آنان را باطل کنند؛ همان طور که در جریان هاروت و ماروت این گونه است. آنها از نزد خداوند مأمور شدند تا مردم را سحر و جادو یاد دهند تا سحر آنان را باطل کنند. برای مثال اگر کسی ادعای نبوت کرد و مردم را با سحر و جادو گمراه کرد، عالم دینی مسلط بر سحر و جادو می تواند سحر آنها را باطل کند.

مرحوم علامه سید محمد باقر خوانساری (1313 ق) در «روضات الجنات» در زندگی نامه شهید اول، محمد بن مکی عاملی (جزینی 786 ق) نوشته که: شهید اول بعد از علامه حلی (726 ق) افقه فقیهان آفاق بود و هر آنچه را که دیگران در آن تخصص داشتند، حائز بود. از جمله در فن سحر و جادوگری مهارت داشت. فرموده در برخی حواشی معتبر بر شرح لمعه، آن گاه که بحث مصنف به مکاسب محرمه رسیده و شهید فرموده: «وتعلم السحر» و شارح لمعه شهید ثانی در ذیل آن فرموده: «لا بأس بتعلمه لیتوقی به أو یدفع سحر المتنبی»، یعنی: همان طور که مصنف شهید مؤلف 7.

ص: 155

1- . موسوعه الامام الخوئی، 443/35؛ (مصباح الفقاهه).

2- . الکاشف، 230/5.

3- . المبسوط، 7/160؛ الخلاف، 2/423؛ الحاوی الکبیر، 12/93؛ المیزان الکبری، 2/155؛ روضه الطالبین، 1681؛ المجموع، 19/240؛ المهذب، 2/287.

«لمعه» ادّعی نبوت محمّد الیالوش (1) را دفع کرد، حاکم وقت بُرْفُوق دستور قتل او را صادر کرد و او را کشت (2).

شیخ بهائی هم بر همین اساس، سحر و جادو را فرا گرفته و آن را به شاگردان مطمئن خود تعلیم داد. شیخ بهائی ساحر توانایی بود و حکایت هایی در سحر و جادوگری او نقل شده که از آن جمله باطل کردن نبوت شخص متنبی بود.

تعلیم سحر به شیخ قاسم

میرزا محمّد تنکابنی می نویسد: گویند که شیخ پس از رجوع از سفرها دارای علوم غریبه شد و به صفای نفس اموری از او صادر می شد و تصرفاتی می نمود، پس قاسم نامی خدمت شیخ رسید و آن تصرفاتی که شیخ از روی صفای نفس می نمود، قاسم هم اظهار آنها می کرد. شیخ از این معنی بسیار متعجب شد. قاسم عرض کرد: شما در این امور تعجب نکنید؛ زیرا آنچه شما می کنید حقیقت و از صفای نفس است و آنچه من می کنم سحر و شعبده است. شیخ فرمود: اکنون که حال بر این منوال است، پس آنها را شایع مگردان و اگر بخواهی که آنها را در کتاب بنویسی با قلم اسرار بنویس، چنان که غیر اهل نتوانند ادراک کرد، چه شیوع این امور باعث فراوانی علوم فوق می شود. پس قاسم کتابی نوشت و این اسرار را به خطوط غریبه نوشت و آن کتاب معروف به «اسرار قاسمی» است.

همچنین گویند که یکی از شاگردان شیخ خواهش کرد که به او سرمه خفا را تعلیم کند. سرمه خفا چنان است که هر کسی به چشم کشید، کسی او را نمی بیند. شیخ امتناع از این معنی نمود. پس از اصرار زیاد، شیخ سرمه خفا را به او تعلیم داد، ولی

ص: 156

1- الیالوش، و الجالوش هم نقل شده است. الروضه البهیّه، 136/1.

2- روضات الجنّات، 7/4؛ گلشن ابرار، 156/1؛ الروضه البهیّه، 136/1.

سفارش کرد کاری نکنند که موجب مفسد بشود. پس از چندی، آن گاه که پادشاه به طعام خوردن مشغول شد، دید که از یک سوی خوان لقمه به هوا رفته و خورش و چیزهای دیگر کم می شود، مانند آنکه کسی دیگر غذا بخورد. سلطان حیران ماند و چند روز مکرر این حکایت اتفاق می افتاد. پادشاه کیفیت را به شیخ گفت. شیخ فهمید که این کار صاحب سرمه خفاست، پس شیخ فرمود که: این بار که به طعام خوردن مشغول شدی به عذری برخاسته، بعد از بیرون رفتن حکم کن که در خانه را ببندند. آن گاه امر کن از روزنه قدری کاه در آن خانه ریزند و آتش بر آن افکنند که دود بلند شود. پس از ساعتی در را باز کن؛ شخصی در آنجا خواهد بود. بدون آن که آسیبی به او برسانند او را به نزد من فرستید. چون چنین کردند، دیدند آخوندی در آنجا نشسته است که دود به چشم او رفته و اشک آمده و سرمه از چشم شسته شده است. پس او را نزد شیخ بردند. شیخ به او تغییر فرمود و او را از این عمل توبه داد. (1)

نظیر این کار را ساحر با امام موسی بن جعفر علیه السلام نیز انجام داد. هارون الرشید ساحر هندی را احضار کرد، حضرت موسی بن جعفر را در مجلس بر سر سفره فرا خواند، تا امام علیه السلام لقمه غذا را برداشت سحر کرد که غذا به آسمان پرید و همین طور لقمه دوم و سوم. امام علیه السلام دیدند ساحر با منصب و شأن امامت بازی می کند و غرض هارون الرشید تحقیر امام علیه السلام است. حضرت به پرده ای که مقابل بود و بر آن عکس شیر کشیده شده بود، اشاره کرد و فرمود: «بخور دشمن خدا را»، عکس، شیر ژیان شد و در مجلس فرود آمد و ساحر را بلعید. هارون الرشید غش کرد و پس از آن که به هوش آمد، از امام تقاضای عفو کرد و خواست که ساحر از دهان و شکم شیر بیرون آید. حضرت فرمود: هرچه عصای موسی ابزار و آلات ساحران مصر را برگرداند، شیر هم ساحر هندی 4.

ص: 157

را برخواهد گرداند. (1)

مانند این جریان درباره امام هادی علیه السلام هم نقل شده است (2) و نیز نظیر آن در حالات حضرت رضا علیه السلام هم نقل شده است. (3)

شیخ بهائی و فال

شیخ بهائی جدول هایی را به عنوان فال طراحی کرد. این جدول ها (4) در کتاب استاد سیّد محمّد صفحی چاپ شده است. در روایت ها آمده که رسول خدا صلی الله علیه و آله «یحبّ الفأل»، یعنی پیامبر صلی الله علیه و آله فال را دوست می داشت. مراد از فال که در فارسی تعبیر به فال نیک می شود (5)، امید به انجام کار و خیر بودن آن است.

از نظر احادیث، فال در مورد امور خیر کاربرد دارد. در فارسی رایج است که به دیوان حافظ فال می زنند، یعنی آینده نگری می کنند و خواستار خیر می شوند. پیامبر این گونه امید را دوست می داشت و همیشه فال خیر می زد و امید می داد، مثبت فکر می کرد و منفی فکر نمی کرد. در روایت هایی هم وارد شده «لا تتفأل بالقرآن» (6) که بزرگان فرموده اند: چون ممکن است خلاف آنچه را که امید می رود محقق شود و فال زننده نسبت به قرآن بدبین شود. و مراد از تفأل در این حدیث استخاره نیست. استخاره در

ص: 158

1- . بحار الانوار، 42/48؛ امالی الصدوق، 148؛ المناقب، 417/3.

2- . بحار الانوار، 146/50؛ مختار الخرائج، 210.

3- . عیون اخبار الرضا علیه السلام، 182/2 (منشورات الشریف الرضی) و 393/2 (مترجم) نشر صدوق.

4- . آثار و اشعار شیخ بهائی، 208.

5- . جواهر الکلام، 2/171؛ سفینه البحار، 2/144؛ بحار الانوار، 91/222؛ دائرة المعارف الاسلامیة الشیعیة العامّة، 3/314؛ دائرة المعارف تشیّع، 2/98؛ احیاء علوم الدین، 1/185؛ دائرة المعارف بزرگ اسلامی، 8/168؛ الوافی، 5/1416؛ الجامع للأصول، 1/333.

6- . مستدرک سفینه البحار، 104/8؛ الکافی، 629/2.

اصل لغت و کاربرد حدیثی به معنای «طلب الخیره» است، یعنی همیشه طلب خیر کنند. در «نهج البلاغه» از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل شده که فرمود: «وَأَكْثَرُ الْأَسْتِخَارَةِ»⁽¹⁾، در این حدیث استخاره به همان معنای لغوی است. آنچه در میان مردم متداول است، امری جداگانه است که سنت سلف بوده که با تسبیح و قرآن و رقع استخاره می کردند. مرحوم سید بن طاووس حلی (664 ق) کتابی درباره استخاره و گونه های آن دارد. شیخ بهائی درباره فال نیز فالنامه ای تدوین کرده است و با آن امید خیر را در نظر گرفته است.

طیره⁽²⁾ فال بد را گویند. استاد مطهری می گوید: در بین مردم مرسوم است که اگر سیدی را ببینند و خواسته باشند کاری را انجام دهند، آن را به فال بد می گیرند. این یک ریشه سیاسی دارد، چون در دوره امویان و عباسیان بسیار بر فرزندان امیرالمؤمنین علیه السلام سخت می گرفتند، و هر جا فرزندی منتسب به خاندان علی علیه السلام بود او را می کشتند، و بلکه اگر شخصی از آل علی علیه السلام را در خانه ای می یافتند آن خانه را بر سر اهلش خراب می کردند. به همین سبب شایع شده بود که از فرزندان علی علیه السلام در هر خانه باشد بدیمن، بلکه مشنوم است. این گونه برخوردها را طیره گویند. بنی اسرائیل بر موسی فال بد زدند، قرآن جواب می دهد که: (قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ قَالَ طَائِرُكُمْ عِنْدَ اللَّهِ)⁽³⁾.

در روایات این گونه آمده که فال نیک حقیقت دارد ولی فال بد حقیقت ندارد، و اگر کسی این گونه فکر کند باطل است. حدیث امیرالمؤمنین علیه السلام در «نهج البلاغه» هم⁷.

ص: 159

1- . نهج البلاغه، شهیدی، 297 رساله 31؛ نهج البلاغه، موسوی گرمارودی، ص 920؛ بحار الانوار، 222/91؛ سفینه البحار، 2/144.

2- . طیره و خیره تنها دو مصدر هستند که بر وزن فَعَلَهُ آمده اند.

3- . نمل/ 47.

همین حقیقت را واگو می کند: «قال علیّ علیه السلام: العینُ حَقٌّ، والسِحْرُ حَقٌّ، والرُّقَى حَقٌّ، والفألُ حَقٌّ، والطیْرَةُ لیستُ بحَقٍّ»⁽¹⁾، حق در این حدیث به معنای حقیقت است و در خارج واقعیتی دارد، نه این که حق در مقابل باطل باشد، بلکه حق در مقابل شیء خیالی و وهمی است.

چشم زخم و چشم زدن حقیقت دارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «إِنَّ العینَ لیلْقَى الرجلَ القبرَ والبعیرَ القِدرَ»⁽²⁾؛ چشم زخم، مرد را در گور می گذارد و شتر را در دیگ. در حدیث دیگری فرمود: «نصفُ ما یُحْفَرُ لِأُمَّتِی مِنَ الْقُبُورِ مِنَ العینِ والمَعَدَةِ»⁽³⁾؛ نصف قبرهایی که برای امت من حفر می شود از چشم زخم و معدّه است.

کیهان شناسی

دانش نجوم که فقیهان از آن تعبیر به تنجیم می کنند، معنای ویژه دارد، غیر از آنچه امروزه متداول است. کیهان شناسی و نجوم شناسی به معنای بررسی حالات ستارگان و خبر از خسوف و کسوف و حالات کیهان شناسی بوده که دانش ممدوحی است و این دانش در حوزه های علمیه رایج بوده، و دانشمندان و فقیهان در مدرسه های علمیه متکفل آن بوده اند. ابوریحان بیرونی و خواجه نصیرالدین طوسی از جمله عالمان برجسته این رشته بوده اند. خواجه نصیرالدین طوسی برای نخستین بار رصدخانه مراغه را طراحی کرد و علم نجوم را مورد توجه قرار داد.

فقیهانی نیز در علم نجوم تخصص داشته، آن را در بحث های قبله شناسی به کار می گرفتند، علامه حلی، شهید اول و ثانی از کسانی بودند که در علم نجوم تبخّر

ص: 160

1- . نهج البلاغه، ح 400.

2- . سفینه البحار، 2/144.

3- . المعجم الكبير 4/155.

داشتند. بحث قبله کتاب «مستند الشیعه» تألیف ملا احمد نراقی (1245 ق) شاهد بسیار روشنی بر این قضیه است.

همان طور که در این دوره آیت الله حسن زاده آملی در این علم احاطه دارد و یادگار سلف است. استاد او نیز آیت الله ابوالحسن شعرانی از عالمان منحصر به فرد در قرن اخیر بود.

شیخ بهائی در علم نجوم و ستاره شناسی تبخّر داشت. یکی از آثار مترتب بر این دانش استخراج تقویم است که بسیاری از دانشمندان آن را انجام می دهند. در دوره شیخ بهائی این گونه علوم در حوزه های علمیّه تدریس می شد، ولی از دوره قاجار که امیر کبیر دار الفنون را در تهران بر پا کرد، این علوم کم کم در حوزه های علمیّه کم رنگ و کم رونق شد، و در برخی شاخه ها دیگر توجهی به آن نمی شود.

بخش دیگری نیز در نجوم شناسی وجود دارد و آن این که منجم ستارگان و سیارات و حرکت افلاک را بررسی کند و بر اساس آن حکم کند. به این معنی که خیر و شر روی زمین و سرنوشت افراد را متأثر از حرکات فلک بداند. این مقوله همان است که فقیهان در کتاب «مکاسب محرّمه» آن را مطرح کرده (1) و درباره حلیّت و حرمت آن بحث کرده اند. شیخ انصاری این بحث را در «المکاسب المحرّمه» مفصّل آورده و فرموده است: اگر وقایع زمین را متأثر از کواکب بدانیم و کواکب را مؤثر واقعی در مقابل قدرت خداوندی بدانیم، شرک و کفر است، اما اگر کسی خبر دهد از وقایع روی زمین، ولی مؤثر واقعی را خداوند بداند، ضرری ندارد و حرمتی در آن وجود ندارد. در روایت ها آمده که حضرت صادق علیه السلام فرمود: «إِنَّ أَصْلَ الْحِسَابِ حَقٌّ» (2) یعنی واقعیّت خارجی دارد که ستارگان در واقعیّت ها و افعالی در روی زمین اثر دارد، ولی چه کسی می تواند این 1.

ص: 161

1- . المکاسب، 1/201؛ جامع المقاصد، 4/32.

2- . وسائل الشیعه، 12/102؛ المکاسب، 1/231.

نشانه ها را درک کند. در حدیث دیگری امام علیه السلام فرمود: «إِنَّكُمْ تَنْظُرُونَ فِي شَيْءٍ كَثِيرٍ لَا يُدْرِكُ وَقَلِيلُهُ لَا يَنْتَفِعُ بِهِ»⁽¹⁾.

به هر حال افرادی می توانند از حرکات افلاک برخی امور و وقایع را خبر دهند. در زندگی نامه شیخ بهائی هم همین مطلب را نوشته اند که یکی از منجمان به شاه عباس گفت: بر اثر ارتباط افلاک و ستارگان این گونه به دست می آید که یکی از بزرگان و اکابر دانشمندان رحلت می کند، ولی تزلزلی در حکومت رخ نمی دهد و ضرورتی ندارد که شاه نگران شود و حدس زد که چون اعلم عالمان عصر شیخ بهاء الدین عاملی است، پس او خواهد بود که فوت می کند. شاه سفر خود را رها کرد و به اصفهان آمد، پس از مدت یک سال شیخ بهائی درگذشت.⁽²⁾

و نیز در کتاب «ریاض العلماء» میرزا عبدالله افندی نقل می کند: ابوالحسن قاضی قهستان بود و در علم نجوم هم دستی داشت. او بر اثر دانش ستاره شناسی به دست آورد که در شبانه روز آینده زلزله می آید و مردم را پرهیز داد. مردم منطقه خانه های خود را ترک کرده و به بیابان رفتند، ولی شب چون سرد بود، به خانه برگشتند و از قضا پس از ورود به خانه زلزله شد و قاضی و خانواده اش کشته شدند.

شیخ بهائی در رساله «الحدیقه الهالیه» درباره این مطلب بحث کرده⁽³⁾ و به روایت امیرالمؤمنین علیه السلام در «نهج البلاغه»⁽⁴⁾ اشاره کرده است. شیخ بهائی در «الحدیقه الهالیه» فرموده: علوم و دانش که مربوط به افلاک و امور خورشید می شود چندگونه است: 8.

ص: 162

-
- 1- وسائل الشیعه، 12/102؛ المکاسب، 1/231.
 - 2- سفینه البحار، 538/3؛ مستدرک الوسائل الشیعه، 391/3 طبع سنگی.
 - 3- الحدیقه الهالیه، 139.
 - 4- المکاسب 1/205، نهج البلاغه، 105، خ 79 صبحی صالح و ص 126 (دستی)؛ وسائل الشیعه، 269/8.

گونه نخست، آن دانشی است که مربوط به چگونگی فلک و افلاک و شمارش و چینش و نظم و حرکات آنها از خسوف و کسوف می شود. شکل های گوناگون و حالات آن در کتاب های علم هیئت مطرح شده است.

گونه دوم، علوم و دانش هایی که در کوکب شناسی و کیهان شناسی مطرح است و مربوط به برخی تغییرهای اجسام زمینی است که از حرکات ماه و به ویژه نور او متأثر هستند، مثل زیادی آب دریاها و آب چشمه ها در نیمه اول هر ماه کمتر شدن آن در آخر ماه. زیادی شیر حیوانات به زیادی نور ماه و نقصان شیر آنها به نقصان نور ماه، و همین طور زیادی رشد و نمو که در میوه ها و سبزی ها وجود دارد که با زیادی نور ماه افزون می شود. حتی افرادی نیز صدای رشد خیار و کدو و هندوانه را هنگام زیادی نور ماه می شنوند و نور آن باعث رنگ دار شدن برخی میوه ها می شود و غیر این امور که تجربه نشان داده است (1) قمر باعث این حرکات و تأثیرات می شود، چون نزدیک ترین سیاره به زمین است.

گونه سوم این علوم و آگاهی ها مربوط به سعادت، نحوست و اموری از این قبیل است که نشانه هایی هم برای آن وجود دارد؛ همان طور که مرحوم کلینی در کتاب «کافی» از حضرت کاظم علیه السلام روایت کرده است: «من تزوج في مُحاقِ الشهرِ فليَسَلَمْ لَسَقَطِ الولدِ»؛ کسی که ازدواج کند و ماه در محاق باشد، فرزند او سقط می شود. و نیز کلینی از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده است: «من سافرَ أو تزوجَ والقمرُ في العقبِ لم يرَ الحُسنى» (2)؛ کسی که مسافرت کند و یا ازدواج کند و قمر در عقب باشد خوبیت.

ص: 163

1- . الدلائل، 82؛ وسائل الشیعه، 14/64 و 80 اسلامیه؛ علل الشرائع، 514؛ عیون اخبار الرضا، 1/88.

2- . من لا یحضره الفقیه، 250/3 و 1188؛ الحدائق الناضره، 23/39؛ بحار الانوار، 226/76 و 254/58؛ جواهر الکلام، 56/29؛ مستدرک سفینه البحار، 307/7؛ مقنعه، 79؛ سفینه البحار، 538/3؛ وسائل الشیعه، 20/114 آل البيت.

نخواهد دید(1). روایت هایی از این قبیل بسیار است که حکایت از تأثیر ستارگان در امور زمین و حوادث سفلیّه با اجرام علویّه دارد.

اگر حرکات افلاک و امور ستارگان را نشانه های کارها و فعالیت و خیر و شرّ افراد بدانیم و نشانه بر آن باشد ضرری ندارد. روایت هایی که در درستی علم نجوم و جواز تعلیم آن وارد شده، همین نوع اطلاعات را می گویند. ولی اعتقاد به این که امور فوق علّت مؤثر در رفتارهای روی زمین و بندگان است، به یقین کفر است، اگر اعتقاد داشته باشیم شریک در تأثیر است، آن هم شرک می شود. علم نجومی که مبتنی بر این مطلب باشد، کفر خواهد بود و روایت هایی که در تحذیر از این علم و نجوم وارد شده منظور همین مطالب است.

عبدالرحمن بن سبّابه به حضرت صادق علیه السلام می فرماید: فدایت شوم، مردم می گویند که نجوم حلال نیست، ولی برای من جالب است؛ اگر به دینم ضرری دارد، نیازی ندارم، و اگر به دینم ضرری ندارد من آن را دوست دارم و علاقه دارم در آن نظر کنم. حضرت علیه السلام فرمود: آن گونه که می گویند نیست، این علم به دینت ضرری ندارد. آن گاه امام علیه السلام فرمود: شما در چیزی نگاه می کنید که زیاد آن درک نمی شود و کم آن قابل انتفاع نیست. آن گاه امام سؤال هایی از او کرد و او نتوانست جواب دهد. امام در آخر فرمود: ای عبدالرحمن، این حسابی است که وقتی آن را شخصی دقیق بداند، عددی هایی که در وسط این نیزار است، در یمین و یسار و جلو و پشت، بر او پنهان نمی ماند(2).

برخی مطالب را هم منجمان از امور آینده خبر می دهند که اساس برخی از آنها را از اصحاب وحی و انبیا و اولیای الهی گرفته اند و برخی از آن را ادّعی تجربه می کنند و برخی مبتنی بر اموری است که توان درک آن را ندارند و خطا در احکام آنها بسیار5.

ص: 164

1- . العروه الوثقی، 2/632؛ مستمسک العروه الوثقی، 14/7؛ موسوعه الامام الخوئی، 32/7.

2- . الکافی، 8/195.

است، ولی کسی که از راه صحیح و قواعد آن مشی کند، به نتیجه صحیح خواهد رسید، اما کم به آن راه پیدا می کنند. بوعلی سینا در بحث مبدأ و معاد شفا درباره آنها سخنی دارد و می گوید: اگر انسان ارتباط و افعال و حرکات افلاک را بداند بسیاری از رخدادهای آینده را می داند، ولی چون علم او ناقص و اطلاعات او کم است، پس اعتمادی بر گفتار منجمان وجود ندارد.

سید بن طاووس (664 ق) کتابی با عنوان «فَرْجُ الْمَهْمُومِ فِي مَعْرِفَةِ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ مِنَ النُّجُومِ» تألیف کرده و درباره نجوم و احکام آن بحث کرده است، و روایت «نهج البلاغه» و گفتار امام علیه السلام را به آن منجمی که او را منع کرد، آورده و فرموده: از نظر سند و متن ضعیف است، و ظاهر سخن شیخ بهائی هم آن است که سخن و ادعای سید بن طاووس را پذیرفته است (1).

مرحوم شیخ انصاری در مکاسب روایتی را از امام علیه السلام نقل کرده که علم نجوم را خداوند از آسمان نازل کرد و این علم در عرب بر یک خانواده و در هند هم بر یک خانواده نازل شد (2) و قطعاً مراد از آن خانواده ای که در عرب بود خانواده انبیا بوده که نسل در نسل به پیامبر اکرم و از او به خاندان او منتقل شده است. بنابر این امام علیه السلام از دهقان و دیگر راویان سؤال های دقیقی را می پرسند و آنها ناتوان می مانند.

اینکه ابن سینا گفت: اگر کسی حرکات افلاک را بداند همه رخدادهای آینده را باخبر می شود، نشانه آن است که معرفت افلاک در نزد امامان علیهم السلام بوده و آنها به طور طبیعی از اخبار آینده آگاه بوده اند، تا چه رسد که خداوند از طریق اعجاز و اعطای الهی آنها را به علوم و اخبار گذشته و آینده مسلح سازد.

در هر دوره ای که علم خاصی رشد داشته، پیامبران هم آن علوم را در حدّ اعلا و 3.

ص: 165

1- . الحدیقه الهالیّه، 139-147.

2- . بحار الانوار، 8/243؛ الکافی، 8/330؛ وسائل الشیعه، 12/103.

کامل مطلع بوده اند تا معجزه نبوت آنها شود؛ در دوره ادريس، علم نجوم و شناخت افلاک بسیار گسترده بود، بنابراین معجزه ادريس هم مربوط به نجوم بوده است. او را نخستين کسی دانسته اند که در علم نجوم نظر کرده است. در زمان يوسف، خواب و تعبیر رؤیا بسیار رایج بود، و بنابر این يوسف از طریق تأویل خواب بر رقیبان و کافران پیروز شد. در زمان حضرت موسی علیه السلام سحر و جادو رونق داشت پس نبوت او از طریق معجزه مشابه آن بیان شد. در زمان حضرت عیسی علیه السلام امراض مزمن دامن مردم را گرفته بود و از این رو حضرت به بیماران پرداخته است. در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله فصاحت و بلاغت عرب در شعر و نثر به اوج خود رسیده بود، بنابر این معجزه پیامبر از این نگاه به مردم رسید(1). این مطلب در حدیثی از حضرت رضا علیه السلام یا حضرت هادی علیه السلام(2) در جواب ابن سگیت بیان شده است(3).4.

ص: 166

1- . بحار الانوار، 8/243؛ الکافی، 8/330؛ وسائل الشیعه، 12/103.

2- . در کتاب کافی «أبو الحسن» آمده است، در کتاب عیون أخبار الرضا علیه السلام «أبو الحسن الرضا» آمده است، مرحوم آیت الله میرزا ابوالحسن شعرانی در حاشیه شرح مولا صالح مازندرانی، بر کافی و الوافی، فرموده است، چون ابن سگیت از اصحاب حضرت هادی علیه السلام بوده نه حضرت رضا علیه السلام، مراد از ابوالحسن به قرینه دانش رجال و طبقه شناسی امام هادی علیه السلام است و در برخی نسخه های عیون اخبار الرضا علیه السلام «الرضا» نیامده.

3- . الکافی، 1/24.

شیخ بهائی سرآمد شاعران دوره خود بود و به عربی و فارسی شعر می گفت و اشعاری مخلوط از عربی و فارسی، برخی غزلیات، مجموعه نان و حلوا، شیر و شکر و موش و گربه را که پنجهایی را در بر دارد، به شیخ بهائی نسبت می دهند. البته باید درباره این نسبت تحقیق بیشتری کرد. شنیده ام بعضی از پژوهشگران درباره این آثار ادبی تحقیق کرده اند. استاد سید محمد صفحی در کتاب اشعار و احوال شیخ بهائی آنها را آورده، اما شعر عربی او نیز معروف است. علامه عبدالحسین امینی در جلد یازدهم «الغدیر» درباره شعرها و زندگی نامه شیخ بهائی بحث کرده است، او ابتدا شعری را آورده که تخمیس است، یعنی اصل آن از شیخ بهائی بوده و شیخ علی مفری از شاعران برجسته عرب آن را تخمیس کرده است.

علامه امینی در «الغدیر» فهرستی از شاگردان شیخ بهائی و فهرستی از تألیف های او را ارائه می دهد. نود و هفت نفر از شاگردان را به ترتیب حروف الفبا فهرست کرده و هفتاد و هفت رساله و کتاب را نام برده، و نیز حواشی و شرح های برخی کتاب های شیخ بهائی را فهرست کرده است، مثل «الاثنا عشریات». مجموع شرح های

کتاب های او تا دوره علامه امینی 141 عنوان است می باشد. البته آنچه را که علامه امینی از رساله ها و شاگردان و شرح های کتاب های او فهرست کرده، پایان کار نیست؛ چون در مقدمه «الوجیزه»، برای مثال پنج شرح بر آن نام برده است، در حالی که علامه امینی دو شرح یاد می کند و شرح های دیگری از جمله شرح شیخ عباس قمی (1359 ق) بر «الوجیزه» در علم درایه وجود دارد که به وسیله استاد علی اکبر الهی تصحیح شده است.

تخمیس شیخ علی مقری

این شعر در مناقب و فضائل مولی امیرالمؤمنین علیه السلام است. تخمیس در اصطلاح عالمان و شاعران آن است که دو مصرع شعر را از شاعری گرفته و سه مصرع بدان اضافه می شود. در تخمیس دو مصرع اصلی در آخر یعنی چهار و پنج، و سه مصرع در اول یعنی 1 و 2 و 3 قرار می گیرد. متن این قصیده و تخمیس آن را علامه امینی در «الغدیر» آورده و در پاورقی یادآور شده که شیخ بهائی قصیده دیگری دارد که در آن غدیر یاد شده (1).

قصیده ای نیز درباره امام زمان علیه السلام با عنوان «وسيله الفوز والامان» دارد که به وسیله عالمانی همچون شیخ احمد بن علی المنینی از عالمان اهل سنت، و شیخ جعفر نقدی با عنوان «مِنُّ الرحمن» شرح شده و در دو جلد به چاپ رسیده است (2).

مخمس

تا کی به تمنای وصال تو یگانه اشکم شود از هر مژه چون سیل روانه

ص: 168

1- . الانوار النعمانیة، 1/125؛ روضات الجنات، 7/72.

2- . الغدیر، 369/11.

خواهد به سر آید شب هجران تو یا نه ای تیر غمت را دل عشاق نشانه

جمعی به تو مشغول و تو غایب ز میانه

رفتم به در صومعه عابد و زاهد دیدم همه را پیش رُخت راکع و ساجد

در میکده رُهبانم و در صومعه عابد گه معتکف دیرم و گه ساکن مسجد

یعنی که تو را می طلبم خانه به خانه

روزی که برفتند حریفان پی هر کار زاهد سوی مسجد شد و من جانب خمار

من یار طلب کردم و او جلوه گه یار حاجی به ره کعبه و من طالب دیدار

او خانه همی جوید و من صاحب خانه

هر در که ز من صاحب آن خانه تویی تو هر جا که روم پرتو کاشانه تویی تو

در میکده و دیر که جانانه تویی تو مقصود من از کعبه و بتخانه تویی تو

مقصود تویی کعبه و بتخانه بهانه

بلبل به چمن زان گل رخسار نشان دید پروانه در آتش شد و اسرار عیان دید

عارف صفت روی تو در پیر و جوان دید یعنی همه جا عکس رخ یار توان دید

دیوانه منم من، که روم خانه به خانه

عاقل به قوانین خرد راه تو پوید دیوانه برون از همه آیین تو جوید

تا غنچه بشکفته این باغ که بوید هر کس به زبانی صفت حمد تو گوید

بیچاره بهائی که دلش زار غم توست هرچند که عاصی ست ز خیل خدم توست

امید وی از عاطفت دم به دم توست تقصیر خیالی به امید کرم توست

یعنی که گنه را به از این نیست بهانه(1)

کتاب های شیخ بهائی در نجوم

1 - «تشریح الأفلاک»، حواشی و شرح های فراوان دارد، از جمله خود مصنف هم حاشیه بر آن دارد، چاپ شده، و کتاب درسی بوده است.

2 - رساله ای با عنوان «اسطرلاب»، که مبسوط است و به عربی، نام آن صحیفه است و رساله دیگری به فارسی با عنوان «اسطرلاب»، نام آن را «التحفة الحاتمیة» نامید. اسطرلاب وسیله ای است که با آن مواقع ستارگان و امور فلکیه را اندازه گیری می کنند.

3 - شیخ بهائی رساله ای با عنوان نورهای ستارگان دیگر از خورشید استفاده می شود، «رساله فی أن أنوار الكواكب مستفاده من الشمس» دارد، درباره مقصود این رساله گزارش نشده که آیا مقصود همان است که نور آنها مثل نور ماه از خورشید است یا نه؟

4 - «رساله فی حلّ أشکالی عطارد والقمر».

5 - «رساله فی نسبة أعظم الجبال إلى قطر الأرض».

ص: 170

1- . دیوان بهائی، 161.

کلمه «الغاز» جمع مکسر است و مفرد آن «لُغَز» می باشد. «الغز فی الکلام: عمی مراده به ولم یبینه» لغز در مفهوم واژه شناسی معماً است واژه لُغَز از لُغَز به معنای لانه موش صحرائی دم بلند گرفته شده است، که بسیار پیچیده و تودرتو است (1). در ریاضیات از این گونه امور تعبیر می شود به «من چه عددی هستم».

شیخ بهائی در طراحى «لغز و معماً» ید طولایی داشت و کتابی با عنوان «الغاز» دارد که گروهی از عالمان به شرح آن پرداخته اند. مرحوم علامه سید محمد خوانساری در «روضات الجنات» یکی از لغزهای شیخ بهائی را که برای پدرش به اسم امیرالمؤمنین علیه السلام نوشته، آورده است (2).

ریاضیات و هندسه

بر کسی پوشیده نیست که علم ریاضیات و هندسه دو علم مهم است و بشر توانسته آن را به خدمت پیشرفت جامعه بگیرد. نخستین کسی که ریاضیات و هندسه را وارد فقه کرد و در شرح فروع فقهی از آن کمک گرفت، مرحوم خواجه نصیرالدین طوسی بود. او که به فلسفه و حکمت و نجوم و ریاضیات و هندسه شهرت دارد، عالم سیاست مدار دوره خود بود که به مناصب سیاسی مهم در دولت مغولان دست یازید و وزیر آنها شد. خواجه نصیرالدین با همه اینها فقیه زبردستی نیز بود و برای نخستین بار با نگارش «التذکره النصیریّه» در ارث، ریاضیات را وارد فقه کرد و بر همین منوال شاگردش علامه حلی که در ریاضیات و هندسه و کلام و نجوم شاگرد خواجه بود، از او

ص: 171

1- اللُّغَز، جُحر الیربوع! والنار والغبّ. المنجد، 725؛ معجم القاموس المحيط، 1180؛ معجم مجمع البحرين، 1166.

2- . روضات الجنات، 80/7 (الدار الاسلامیه).

در دوره های بعدی شهید ثانی در ارث «شرح لمعه» ریاضیات را به کار گرفت. شیخ بهائی سرآمد همه فقیهان بود، او در ریاضیات تألیف های گسترده و فراوانی داشت که مورد توجه عالمان و بزرگان واقع شد.

شیخ بهائی در «الحبل المتین» می گوید: مخفی نباشد که شکل حوض ها با هم بسیار اختلاف دارد و شناخت مساحت آن و عمل به «بلوغ آن به کربیت» میسر نمی شود، مگر با رجوع به آنچه که قواعد حساب و اصول هندسه آن را اقتضا می کند. از اصحاب کسی متصدی بسط و شرح کلام در این مورد نشده، با این که از مهمات فقه است و فرورفتن در این مسئله مهم تر از حساب وصیت های مبهم و اقرارها و میراث خنثی و غیر آن است، چه اینکه این امور کم اتفاق می افتد، به خلاف آنچه در بحث ما وجود دارد و انگیزه برای اطلاع بر آن وجود دارد، لذا مناسبت دارد خلاصه رساله ای را که در عنفوان جوانی در این مسئله نوشتم در اینجا بیاورم با اضافاتی که موجب روشنی بحث شود. او رساله چند صفحه ای را آورده و آخر رساله بیان قواعد فرموده است: این مسائل ریاضی و هندسی را سلطان المحققین، نصیر الملّه والحقّ والدين الطوسی قدس الله روحه، در «رساله جبریّه» آورده که این رساله مشهور است، ولی در لباسی و صورتی که مناسبت با مباحث فقهی ندارد و غرض او از نگارش این مباحث فقه نبوده است. علامه حلی آن را در کتاب «نهایه الاحکام» آورده، بعد از آنکه لباس فقهی به آن پوشانده و من آن را مناسب کتاب طهارت آوردم، اگرچه در «خلاصه الحساب» هم گفته ام (1).6.

یکی از علومی که شیخ بهائی نسبت به آن احاطه کامل داشت و استاد فن بود، طب است. شیخ بهائی طب آن زمان را که محورش کتاب های بوعلی سینا، مثل «قانون» و غیر آن بود، از محضر استادان زمان فرا گرفت. نه تنها از استادان اصفهان بهره برد، بلکه از استادان دیگر بلاد نیز استفاده کرده. احاطه شیخ بهائی در طب با ملاحظه نظریه او و شرح بحث کعب در کتاب های «الحبل المتین» و «مشرق الشمسین» به خوبی روشن می شود. مناسبت دارد حکایتی را که بین شیخ بهائی و یکی از استادان طب در اردوگاه شاه عباس مطرح شده را نقل کنیم.

داستان دندان خوک

سید نعمت الله جزائری در «شرح تهذیب الاحکام» آن گاه که بحث به روایت های نجاست همه اجزای سگ می رسد، فرموده: و چون کلام به اینجا منجر شد، اشکالی ندارد که حکایتی را نقل کنم که شیخ بهائی آن را در شرح خود بر «من لا یحضره الفقیه» آورده و مطلب این است که سید مرتضی علم الهدی قائل به عدم نجاست چیزی بود که روح و حیات در آن حلول نمی کند، یعنی همان طور که در مورد مردار «ما لا تحله الحیاه» را پاک می شمارند(1)، در مورد نجس العین نیز همین حکم را می کند و این مطلب خلاف اجماع عالمان است که در مورد سگ و خوک قائل به نجاست همه اجزای آن هستند. اما اجزای حیوان حلال گوشت و پاک «ما لا تحله الحیاه» را پاک می شمارند.

شیخ بهائی فرموده: حکایتی را ذکر کنم که در اندرون من خلجان دارد، و نفس من

ص: 173

1- . منتهی المطلب، 3/198؛ احکام القرآن الجصاص، 1/149؛ بدائع الصنائع، 1/63؛ شرح فتح القدير، 84/1؛ دروس تمهیدیة فی الفقه الاستدلالی، 1/118؛ الفتاوی الواضحه، 313.

می گوید آن را ذکر کنم و آن داستان این است که شاه عباس اول روزی در صیدگاه بود و ناگهان به خوک بسیار بزرگی برخورد که دندان های بلندی داشت. شاه عباس خوک را با شمشیر به دو نیم کرد. آنگاه امر کرد به کندن دندان های او و در آوردن آن: از قضا بر دندان او لفظ جلاله «الله» با خط بسیار روشن و آشکار نوشته بود. در این وقت نزاع و بحث در گرفت و کسانی که در صیدگاه حاضر بودند تعجب کردند، چه اینکه مطلب از غریب ترین امور است: شاه آن را به من نمایاند و گفت چگونه ممکن است این مطلب با نجاست خوک جمع شود؟!

به محضر او عرض کردم: سید مرتضی علم الهدی قائل به طهارت «ما لا تحلّه الحیاه» حتی از نجس العین است، او دندان و استخوان و دیگر اجزایی را که حیات در آن راه ندارد پاک می داند و وجود این خط بر دندان چه بسا کلامش را تأیید می کند، چون دندان از چیزهایی است که حیات در آن نمی دمد.

برخی اطباء در جلسه حاضر بودند، او گفت: شیخ الرئیس ابوعلی سینا در کتاب «قانون» تصریح کرده که برخی استخوان ها حیات دارند و دندان از آن جمله است.

به او گفتم: بعد از اینکه این مطلب را برخی از عالمان ما از امامان علیهم السلام نقل کرده اند که حیات در دندان دمیده نمی شود، کلام ابن سینا رایج نیست، دندان مثل ناخن و مو و شاخ است.

آن طیب سر خود را حرکت داد و گردنش را برگرداند، در حالی که خود را ناراحت گرفت از آنچه نقل کرده بود، در حالی که نظرش بزرگ شمردن ابن سینا در نهایت استعظام بود. من تصمیم گرفتم عظمت و بزرگ شمردن ابن سینا را بشکنم، گفتم: من با ابن سینا در اینجا بحثی دارم و در کلام او مناقشه دارم که راه فراری از آن وجود ندارد و آن این است که ابن سینا خودش کلام خود را نقض کرده است و به ویژه این مطلبی را که از او نقل کرده اید در جای دیگر خلاف آن را گفته است. او در بحث امراض دندان

از کتاب «قانون» گفته که دندان از جمله استخوان‌هایی است که حس دارد، و در بحث تشریح دندان‌ها گفته هیچ استخوانی حس ندارد، مگر دندان، و گویا این عبارت موجب جزئی‌تر است، پس حس برای برخی دندان‌ها ثابت است، و این جمله سالبه کلیه است که حس را از تمام استخوان‌ها نفی می‌کند و آیا این جز تناقض است؟ آن طبیب سرش را انداخت و گفت: به «قانون» مراجعه می‌کنم. گفتم: هزار بار مراجعه کن، لفظ شیخ الرئيس همین است (1). 3.

ص: 175

1- .روضات الجنّات، 7/73.

از شیخ بهائی پژوهش‌های قرآنی نیز باقی مانده است؛ از جمله حاشیه‌ی او بر تفسیر بیضاوی. شیخ بهائی در «کشکول» ترجمه و زندگی‌نامه‌ی او را آورده و فرموده: ناصرالدین بیضاوی، اهل بیضاء از شهرهای ولایت فارس و شیراز است. به تبریز رفت و در آنجا از حاکم خواست تا او را قاضی بیضاء و شیراز کند. موت او در تبریز واقع شده و قبر او در تبریز است. ناصرالدین بیضاوی تألیف‌های زیادی دارد، از جمله: «أنوار التنزیل» در تفسیر قرآن کریم، «المنهاج» که از کتاب‌های اصولی اهل سنت است و شرح‌های گوناگونی همچون «نهایه السؤل» تألیف‌های مصری دارد. شهرت تفسیر او بسیار است. این تفسیر در واقع تلخیص «تفسیر کشاف» محمود بن عمر زمخشری (538 ق) است و از دوره مؤلف کتاب درسی بوده است. به همین علت، حاشیه‌های معروفی بر آن نوشته شده که برخی تا 20 جلد است. حاشیه‌ی شیخ بهائی به وسیله‌ی یکی از دانشجویان دانشگاه رضوی تصحیح شده، ولی هنوز به چاپ نرسیده است.

تفسیر بیضاوی بسیار مورد توجه بوده به گونه‌ای که بسیاری از تفسیرهای دوره‌های بعد، عین تعبیّرات او را آورده‌اند. با مقایسه «تفسیر صافی» تألیف فیض کاشانی

(1091 ق)، «ارشاد العقل السليم» تأليف ابي السعود و «كنز الدقائق» محمد مؤمن مشهدی و تفسير سيّد عبداللّه شبر (1242 ق)، اين تفسيرها به طور دقيق همان عبارات بيضاوی است.

شيخ بهائي تفسيری هم بر سورة حمد به نام «العروه الوثقی» دارد. با مقایسه تفسير «العروه الوثقی» با عبارات بيضاوی دانسته می شود که تعبيرات شيخ بهائي از تفسير بيضاوی گرفته شده است.

حال اين سؤال مطرح است که چرا دانشمندان مطالب کتاب ديگری را گرفته و خیلی از اوقات تصريح نمی کنند؟ به عنوان مثال ابوجعفر محمد بن الحسن طوسی (460 ق) مقدمه ای بر «تبيان» نوشته و در آن علوم قرآنی را تقسیم کرده و یادآور شده است، ولی شکل و شمایل و مطالب اين مقدمه به همان سبک نوشته ثعلبی در مقدمه تفسير «الكشف والبيان» است. ثعلبی از نظر زمان اندکی از شيخ طوسی متقدم است.

علامه حلی کتاب «تذکره الفقهاء» را نوشت. آیت الله واعظزاده خراسانی تعريف می کرد که مرحوم استاد محمد رضا مظفر تصميم داشت در نجف کتاب «تذکره الفقهاء» را تصحيح کند، کتاب های فقهی اهل سنت و جماعت را گردآوری کرد و از مقایسه بين آنها دریافت که عبارات علامه حلی در «تذکره الفقهاء» به طور دقيق در بسیاری از موارد همان تعبيرات دانشمندان عامه است، لذا از تصحيح آن صرف نظر کرد.

اين جانب با مقایسه کتاب «تذکره الفقهاء» با کتاب های مفصل فقهی همچون کتاب «المجموع» ابوزکریا يحيی بن شرف نوای (676 ق)، «المغنی» عبداللّه بن قدامه مقدسی، که کتاب بسیار مفصلي به ویژه در فقه مقارن است و معاصر علامه حلی بوده (م 720 ق) و کتاب «الحاوی» شرح مختصر مزنی در فقه شافعی دریافتیم که

عبارات علامه حلی ناظر به «المجموع» نوای و المغنی ابن قدامه مقدسی است که مذهب صحابه و تابعین و فقیهان پس از آنها را با دلیلشان آورده است.

و نیز استاد واعظزاده تعریف کرد که روزی در منزل آیت الله استاد شهید مطهری بودم، یکی از دوستان کتاب «المشاعر» ملا صدرا را با کتابی از فخر رازی مقابله می کرد و می گفت: عین همان عبارات است.

عبارات «الروضه البهیة» شهید ثانی به ویژه در بخش معاملات همان عبارات محقق کرکی در کتاب «جامع المقاصد» است و در برخی موارد حتی یک واژه فرقی ندارد. همان طور که کتاب «الدرايه» او هم از مقدمه ابن الصلاح متأثر است، و کتاب «منیه المرید» که شباهت فراوانی به کتاب ابن جماعه دارد. در مقدمه «موسوعه جمال عبدالناصر» مطلبی در این باره وجود دارد که قابل توجه است در این کتاب می نویسد عبارات کتاب «تحفه المحتاج شرح منهاج الطالبین»⁽¹⁾ تألیف احمد بن حَجَر هَیْتَمی⁽²⁾ (974 هـ - ق) و «نهایه المحتاج» تألیف ابن حمزه رَمَلی (1004 هـ - ق) که شرح بر همان «منهاج الطالبین» است، بسیار شبیه یکدیگرند، و لذا متهم به سرقت شده اند.⁽³⁾

این بحث دامنه دار است، چه سرّی دارد که عبارت عالمان قبل را برگرفته و حتی در حدّ یک کتاب از آن متأثر بوده اند، اما هیچ گاه تذکر درباره صاحب عبارت 5.

ص: 178

-
- 1- . منهاج الطالبین تألیف ابوزکریا یحیی بن شرف نووی (نوای) متوفای 676 هـ - ق می باشد.
 - 2- . هَیْتَم: به فتح ها، از بلاد مصر، این واژه در معجم البلدان نیامده، و در کتاب هدیه الاحباب (تحقیق غلامحسین انصاری) و الکنی و الالقباب شیخ عباس قمی هَیْتَمی ضبط شده، و همین طور در بسیاری از کتابهای دیگر، ولی صحیح با تا می باشد، البته به گفته سیدمرتضی حسینی زبیدی در تاج العروس، عوام به ثانی نیز می خوانند. هدیه الاحباب، ص 122، الکنی و الالقباب، 262/1؛ تاج العروس، 67/34، چاپ کویت.
 - 3- . موسوعه الفقه الاسلامی، 1/55.

شیخ بهائی در خاتمه کتاب «مفتاح الفلاح» نیز بخشی را اختصاص به تفسیر سوره حمد داده است.

شیخ بهائی نخستین بحث کننده آیات الاحکام در فقه

همان طور که از اسم کتاب «مشرق الشمسین واکسیر السعادتین» بر می آید، یعنی محلّ طلوع دو خورشید قرآن و سنّت، و اکسیر دو سعادت قرآن و سنّت است. نام دیگر آن مجمع دو نور قرآنی و حدیثی و محلّ طلوع دو جرم دیگر یعنی قرآن و سنّت است. تا دوره شیخ بهائی شاید بتوان ادعا کرد که کسی متعرض آیات الاحکام در بحث های فقهی نشد. نوع نوشته هایی که تا دوره شیخ بهائی سامان پذیرفته و متعرض فقه شده در سه وادی بوده که یک وادی را به لحاظ قَلّت و کمی آن نباید ذکر کرد و دو وادی دیگر قابل بحث است:

1 - کتاب های فقهی

2 - کتاب های آیات الاحکام

3 - کتاب های قواعد فقه، مثل «القواعد والفوائد» شهید اول، «نضد القواعد الفقهیه» فاضل مقداد، و «تمهید القواعد» شهید ثانی.

نوع تألیف های اصحاب به دو بخش فقه ربط پیدا می کرد: یکی کتاب های فقهی که از دوره قدیمین نوشته شده است. کتاب های فتوایی مثل «النهایه» و کتاب های مبسوط و مفصل مثل «المبسوط» شیخ طوسی، و یا «مسالك الافهام». دسته دوم کتاب های تفسیر آیات الاحکام بوده، مثل «فقه القرآن» راوندی، «کنز العرفان» فاضل مقداد و «النهایه فی تفسیر الخمسمائه آیه» از عبدالله بن متّوج بحرانی معاصر فاضل مقداد، و مثل «زبدہ البیان» محقق اردبیلی (993 ق).

ص: 179

اما این که فقیهان کتابی در فقه تألیف کنند که متعرض آیات الاحکام نیز شده باشد، این گونه نبوده است، و مرحوم آیت الله آقا حسین بروجردی (1380 ق) که دست به تألیف «جامع احادیث الشیعه» زد، یکی از نقاط ضعف «وسائل الشیعه» را همین مطلب برشمرده است که شیخ حرّ عاملی (1104 ق) در کتاب «وسائل الشیعه» متعرض آیات الاحکام نشده است، ولی در «جامع احادیث الشیعه» که به وسیله ایشان تألیف شد، آیات الاحکام هم آورده شده است و یکی از نقاط قوت «الوافی» تألیف فیض کاشانی (1091 ق) نسبت به «وسائل الشیعه» همین مطلب است.

شیخ بهائی مبتکر این شیوه است. او در آغاز بحث از هر مطلبی در مورد آیات وارده در آن موضوع بحث کرده است. برای مثال در کتاب «مشرق الشمسین» بخش عبادات و کتاب طهارت، وقتی وارد بحث وضو می شود، نخستین مطلبی را که مورد بررسی و تفحص قرار می دهد، درباره تفسیر آیه شریفه ششم مانده است و دوازده درس را در ذیل و تفسیر آن پیگیری می کند. مرحوم شیخ بهائی 32 صفحه درباره مطالب مستفاد از این آیه شریفه بحث می کند. نکته مهمی که شیخ بهائی در این مبحث دارد، اصرار و تأیید قول علامه حلی در معنای «کعب» است.

شیخ بهائی نخستین تألیف کننده رساله جامع فارسی

جامع عباسی نخستین رساله فارسی است که در فقه به وسیله شیخ بهائی تألیف شد. اگرچه شیخ بهائی موفق نشد آن را کامل کند و به وسیله شاگردش نظام الدین ساوجی کامل شد، ولی دوره کامل فقه است که برای فارسی زبانان تألیف شد. تا آن دوره، یعنی تا حدود سال هزاره - ق، رساله عملیه ای که فارسی زبانان بتوانند از آن استفاده کنند. حتی در قرن هشتم که حاکم و والی شیعه خراسان، حاکم سربداران از عالم بزرگ شیعه، یعنی شمس الدین محمد مکی عاملی جزینی خواست تا به خراسان

سفر کند و در راهنمایی و ارشاد آنها دخیل باشد، رساله ای نوشت به نام «اللمعه الدمشقیه» که آن هم به زبان عربی بود، بنا بر آنچه مشهور و معروف است، شهید آن را در مدت یک هفته در زندان دمشق نوشته و همراه او کتابی جز کتاب «المختصر النافع» نبوده است.⁽¹⁾

علّت دیگر آنکه فقیهان و عالمان طراز اول جهان تشیع، عرب بوده اند. پس از شیخ طوسی (460 ق) که خراسانی و فارس است، کسی از فقیهان ظهور نکرد که ایرانی باشد. تمام فقیهان پس از دوره شیخ طوسی عرب بوده اند، یا فقیهان عرب تبار حله بوده اند و یا فقیهان عرب تبار لبنان و جبل عامل. آنها عرب بوده اند و نگاشته های آنها نیز به زبان عربی بوده است.

مخفی نماند که ترجمه هایی از «شرائع الاسلام» و «المختصر النافع» در دسترس است، ولی کار یک کتاب تألیف شده فارسی را نمی کند.

شیخ بهائی یک دوره کامل فقه را به فارسی روان نوشت. این کتاب به نام «جامع عباسی» و به دستور و درخواست شاه عباس نوشته شد و جایگاه خاصی را پیدا کرد. فقیهان هم در دوره های بعد تا اکنون بر آن حاشیه زده اند. نسخه ای از این کتاب در تملک مرحوم پدرم حاجت الاسلام والمسلمین شیخ محمد ربّانی است که با حواشی چهار تن از مراجع بزرگ نجف: آخوند خراسانی (1329 ق)، سید محمد کاظم طباطبائی یزدی صاحب «العروه الوثقی» (1337 ق)، سید اسماعیل صدر و ملا عبداللّه مازندرانی چاپ شده است و به تازگی با مقدمه مرحوم آیت الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی چاپ شده است.

میرداماد نیز در همان دوره، رساله فارسی مختصری که شامل بخش عبادت بود با3.

ص: 181

1- . غایه المراد، 161/1؛ الروضه البهیة، 1/23.

عنوان «شارع النجات» نوشت و در ص 20 همان رساله دربارهٔ مراسیل صدوق نیز بحث کرد و آن را معتبر و در حکم مسانید صحاح می‌شمارد(1). اگرچه این کتاب نیز شهرت یافت، ولی شهرت و جایگاه آن در حدّ کتاب «جامع عباسی» نیست و مثل آن، مورد توجه عالمان قرار نگرفت. جامعیت و کامل بودن کتاب «جامع عباسی» یکی از عوامل مهمی است که این کتاب مورد توجه قرار گرفته است.

فتاوی متفرد شیخ بهائی

حکم سوره بعد از حمد و نظریهٔ متفرد شیخ بهائی

شکی نیست که سوره حمد از واجبات نماز است و با عنوان قرائت به آن اشاره می‌شود. اجماع‌های فراوان در حدّ تواتر بر وجوب آن نقل شده است. نزاع در مورد سوره کامل پس از قرائت سوره حمد در نمازهای واجب است. (2) دلیل آن وجود دو دسته روایات است. همان طور که در نمازهای مستحبی اجماع وجود دارد که سوره واجب نیست، برخی از روایات که دلالت بر وجوب می‌کند صراحت در دلالت دارد، و بیشتر آنها دلالت التزامی دارد که مجموعه آنها را محدث بحرانی (1186 ق) در «الحدائق الناضره»، و آیت الله حکیم (1395 ق) در «مستمسک العروه الوثقی» آورده اند، اما روایات دالّ بر استحباب از نظر دلالت صریح تر و از نظر سند نیز معتبرتر است (3).

بر اساس این روایات دو قول در میان متقدمان و متأخران وجود دارد. عده ای قائل به استحباب شده اند، همچون قدیمین و سلّار و دیلمی. و از متأخران محقق حلّی

ص: 182

1- . شارع النجاه، 20؛ ده رساله (استاد رضا استادی)، 220.

2- . مستمسک العروه الوثقی، 6/147؛ مدارک الاحکام، 3/349؛ جواهر الکلام، 9/335؛ الحدائق الناضره، 8/119.

3- . المقنعه، 16؛ الخلاف، 1/114؛ السرائر، 45.

(675 ق) و علامه حلی (726 ق) در «منتهی المطلب»، و فاضل مقداد سیوری (826 ق) در «التقیح» ادعای اجماع هم نموده (1) و در میان متأخران سید محمد موسوی عاملی در «مدارک الاحکام» نیز بر آن اصرار دارد و پیروان صاحب «مدارک الاحکام» همچون محقق و سید محمد باقر سبزواری (1091 ق) در «کفایه الاحکام» و «ذخیره المعاد»، و علامه فیض کاشانی (1090 ق) در «مفاتیح الشرائع» (2).

سید محمد عاملی فرموده: دلیل هایی که برای وجوب اقامه کرده اند، مثل آیه قرآن و سیره پیامبر، قابل مناقشه است، همان طور که روایت های دال بر وجوب یا ضعف سندی دارد و یا ضعف دلالتی؛ ولی مهم ترین و صریح ترین روایت، حدیث منصور بن حازم است: «قال ابو عبدالله علیه السلام: لا تقرأ فی المكتوبه بأقل من سوره ولا بأكثر» (3).

دیگر روایت ها، دارای دلالت التزامی است و تنها روایت صریح همین روایت است، که آن همه ضعیف السند است. پس دلیلی بر وجوب سوره به طور کامل و وافی وجود ندارد. این روایت اگرچه در «الکافی» و «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار» وارد شده، ولی در طریق آن محمد بن عبدالحمید وجود دارد و دلیلی صریح بر توثیق او وجود ندارد، بلکه در کتاب های رجال راوی مهمل است، بنابر این حدیث ضعیف السند خواهد بود. البته عبارتی در رجال نجاشی وجود دارد که در تفسیر آن هم بحث است:

«محمد بن عبدالحمید بن سالم العطار، أبو جعفر، روی عبدالحمید عن أبي الحسن موسى عليه السلام، وكان ثقة من أصحابنا الكوفيين».

این عبارت نجاشی (4) است که 9.

ص: 183

1- .المعتبر، 1/273؛ منتهی المطلب، 5/54؛ النهایه، 75؛ المراسم، 70.

2- .مدارک الاحکام، 3/347؛ ذخیره المعاد، 268.

3- .الکافی، 3/314؛ تهذیب الاحکام، 2/69؛ مدارک الاحکام، 3/347؛ ذخیره المعاد، 268؛ الاستبصار، 314/1؛ وسائل الشیعه، 4/734.

4- .رجال النجاشی، ص 339.

علامه حلی هم آن را در «خلاصه الرجال» آورده است.⁽¹⁾ این عبارت نجاشی مورد مناقشه واقع شده که ضمیر «کان» به چه کسی بازگشت می کند. آیا به پسر محمد بن عبدالحمید برمی گردد که عنوان است یا به پدر که از موسی بن جعفر علیهما السلام روایت کرده است؟ نجاشی فرموده: «روی عبدالحمید» علامه حلی ضمیر را به خود محمد بن عبدالحمید برگردانده و بر همین اساس او را در «خلاصه الرجال» در بخش راویان معتمد آورده است. شهید ثانی در حاشیه «خلاصه الاقوال»⁽²⁾ فرموده که ضمیر به پدر برمی گردد و این امر باعث شده تا در مورد محمد بن عبدالحمید اختلاف شود⁽³⁾.

سید محمد عاملی نیز در «مدارک الاحکام» همان نظریه شهید ثانی را دارد⁽⁴⁾ و بر همین اساس روایت او در مورد وجوب سوره را ضعیف شمرده و بر این اساس یکی از صریح ترین روایات دال بر وجوب سوره بعد از حمد را، مورد مناقشه قرار داده است، چون در طریق آن محمد بن عبدالحمید وجود دارد و او بنابراین نظریه، توثیق نشده است.

در نقطه مقابل، برخی عالمان رجال و فقیهان اصرار دارند که ضمیر به همان راوی صاحب عنوان برمی گردد و شخصیت مورد نظر در عبارت نجاشی پسر است نه پدر.

محدث بحرانی اصرار دارد که ضمیر در عبارت نجاشی و علامه حلی به محمد بن عبدالحمید برمی گردد نه به پدر؛ زیرا در این عبارت اگر ضمیر به پدر برگردد، اسلوب کلام حفظ نمی شود، او بیان داشته: «وَحِينَئِذٍ فَمَرْجِعُ ضَمِيرٍ (له) هُوَ مَرْجِعُ ضَمِيرٍ (كَانَ) كَمَا لَا يَخْفَى عَلَى الْعَارِفِ بِأَسْلُوبِ الْكَلَامِ مِنَ الْأَعْيَانِ، وَلَا مَعْنَى لِرَجُوعِ الضَّمِيرِ الْأَوَّلِ»⁵.

ص: 184

1- . خلاصه الرجال، ص 154/84؛ منتهی المقال، 87/6.

2- . رسائل الشهيد الثاني، 2/1102.

3- . معجم رجال الحديث، 16/209.

4- . مدارک الاحکام، 350/3؛ المعبر، 173/2؛ النهایه، 75.

إلى الأب والثاني إلى الابن للزوم التفكيك في الضمائر وهو معيب في كلام الفصحاء بل هو من قبيل التعميه والألغاز»⁽¹⁾.

به ویژه که محمد صاحب ترجمه است، لذا مناسبت دارد همه ضمیرها به محمد برگردد، مگر قرینه ای بر خلاف آن باشد و به همین علت علامه حلی در «خلاصه الرجال» طریق صدوق به منصور بن حازم را صحیح شمرده است، با اینکه همین محمد بن عبدالحمید در سلسله طریق وجود دارد⁽²⁾. عدّه ای از فقیهان رجالی همچون میرزا محمد استرآبادی در «منهج المقال»⁽³⁾، علامه مجلسی در «الوجیزه»⁽⁴⁾ و ابوالحسن بحرانی در «بلغه الفقیه» به وثاقت او اعتقاد دارند.

نظیر این عبارت دربارهٔ راوی دیگر نیز وجود دارد که عبارت نجاشی اجمال دارد. او در ترجمه حسن بن علی بن النعمان بیان کرده است: «الحسن بن علی بن النعمان مولی بنی هاشم أبوه علی بن النعمان الأعلم، ثقه، ثبت، له کتاب نوادر، صحیح الحدیث، کثیر الفوائد؛ و...».

سید سند یعنی سید محمد موسوی عاملی صاحب «مدارک الاحکام» در حواشی خود بر «خلاصه الاقوال» فرموده است: برخی از مشایخ ما از این عبارت نجاشی و علامه استفاده توثیق کرده اند، ولی به نظر من عبارت نجاشی دال بر توثیق نیست و در آن توقف دارم، و مصنف (علامه حلی) در کتاب «منتهی المطلب» حدیث او را صحیح شمرده و مثل اینکه برای علامه حلی توثیق او ظاهر است و بعید نیست که از این عبارت هم استفاده شود. صاحب «الحدائق الناضره» می گوید: آنچه که از عالمان⁶.

ص: 185

1- الحدائق الناضره، 8/119.

2- معجم رجال الحدیث، 9/274 و 16/209.

3- تعلیقه منهج المقال، 302.

4- الوجیزه، 234؛ منتهی المقال، 89/6.

رجال رسیده، توثیق حسن بن علی بن نعمان است و کسی در توثیق او تردیدی ندارد؛ به ویژه که صاحب ترجمه حسن بن علی بن نعمان است، پس همه ضمیرها به او برمی گردد(1).

آنچه گفته شد، خلاصه تحریری از ادله طرفین درباره وجوب سوره های بعد از حمد است. تفصیل روایت ها و شیوه دلالت آنها و کیفیت سندشان مطلبی است که باید به کتاب هایی که به آن اشاره شد مراجعه شود. ضمن آنکه تمام فقیهان قائل به استحباب هم مدعی احتیاط شده اند، یعنی قول به وجوب و خواندن سوره را بعد از حمد احتیاط دانسته اند.

شیخ طوسی هم در کتاب «تهذیب الاحکام» روایت های دال بر عدم وجوب را توجیه کرده و به گونه ای بین آنها و روایت های دال بر وجوب جمع کرده است مانند حمل بر تقیه، حمل بر ضرورت و اضطرار، و حمل بر نماز مستحبی.

اینها وجوه سه گانه ای است که برای شیخ طوسی و دیگر فقیهان مطرح شده است(2).

آیت الله حکیم به نکته اصولی اشاره کرده و آن اینکه در این مبحث، نمی توان روایت های استحباب را حمل بر تقیه کرد، چون خلاف قواعد مقرر در باب تعارض است زیرا زمانی حمل بر تقیه می شود که وجهی برای جمع عرفی وجود نداشته باشد و راه جمع عرفی بسته باشد. در مجموع همان طور که ظاهر است بیشتر فقیهان قائل به وجوب شده اند(3).

صاحب جواهر مدعی است عبارت هایی از این فقیهان، به ویژه متقدمان نقل شده(4).

ص: 186

1- . الحدائق الناضرة، 8/120.

2- . تهذیب الاحکام، 2/71؛ الخلاف، 1/335؛ المبسوط، 1/107؛ وسائل الشیعه، 4/734؛ غنائم الایام، 2/498.

3- . مستمسک العروه الوثقی، 6/153؛ غنائم الایام، 2/494.

است، صراحت در مقصود ندارد و قابل توجیه است.

اکنون که تحریر محلّ نزاع شد، یکی از فقیهان قائل به عدم وجوب سوره در نماز، شیخ بهائی است، و این امر یکی از فتوای متفرد او است که درباره آن رساله ای هم نگاشته، ولی بر اساس گزارش کتاب های تراجم و حاشیه «اثنی عشریه» صاحب معالم شیخ بهائی از این رأی خود برگشته است. او در «الحبل المتین» به چند روایت تمسک می کند: «الحادی عشر، ک(1) علی بن رناب عن ابي عبدالله عليه السلام قال: سمعته يقول: فاتحه الكتاب تجوز وحدها في الفريضة. الثاني عشر: الحلبي عن ابي عبدالله عليه السلام قال: إن فاتحه الكتاب تجوز وحدها في الفريضة»، و نیز روایاتی که دلالت بر تبعیض یک سوره بعد از فاتحه کتاب دارد، در پایان بحث فرموده:

آنچه که حدیث اول می گوید که «لا صلاة إلا بفاتحة الكتاب» (2) عالمان ما بر آن اتفاق دارند. در نمازهای واجب و مستحب نیز شرط است. اگرچه علامه حلی در «تذکره الفقهاء» مدعی شده که مستحب است و به اصل تمسک کرده است. در ادامه بحث فرموده: «شیخ طوسی در «النهایه» و ابن جنید و سلاّر و محقق حلی در «المعتبر» اعتقاد به استحباب سوره دارند، و علامه حلی در «منتهی المطلب» نیز به آن تمایل دارد. حدیث یازدهم، دوازدهم، سیزدهم، چهاردهم، پانزدهم، شانزدهم و بلکه حدیث نهم از فصل آینده و احادیث دیگری که سند چندان قوی ندارد، بر مقصود آنها دلالت دارد. ادله وجوب سوره اگرچه معتضد به شهرت است، ولی خالی از ضعف سند یا ضعف در دلالت نیست.

و در پایان بحث و مناقشه در ادله دال بر وجوب سوره می گوید: بدان که احادیث 5.

ص: 187

1- . ک: مخفف کتاب کافی است.

2- . (لا- صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب) صحیح بخاری، 1/192؛ صحیح مسلم، 1/295 ح 394؛ سنن ابن ماجه، 1/273؛ کنز العمال، 7/443؛ سنن ترمذی، 2/25.

دالّ بر استحباب اگرچه از نظر سند صحیح تر و از نظر دلالت واضح تر است، ولی اولی عدم خروج از آن چیزی است که معظم اصحاب بر آن عقیده دارند(1).

البته در اینکه آیا یک سوره کامل باید خوانده شود یا بخشی و بلکه چند آیه از یک سوره مفصل کفایت می کند، فقیهان در این زمینه بحث کرده اند و روایت ها نیز دو دسته اند. روایت های دالّ بر تبعیض را می توان حمل بر تقیّه نمود.

وجوب قصر در اماکن چهارگانه

یکی از فتوهای خاص شیخ بهائی آن است که مسافر در اماکن چهارگانه نماز خود را باید قصر بخواند. در این موضوع رساله ای هم تألیف کرده است. این از مسائل مهمّ فقه است که فرموده اند در مکه، مدینه، حائر حسینی و مسجدالاقصی انسان مسافر مخیر است نماز خود را قصر یا تمام بخواند. برخی فقیهان در این موضوع، رساله خاص تألیف کرده اند. شیخ بهائی هم رساله ای دارد و معتقد است که مسافر باید نمازش را قصر بخواند و حقّ تمام ندارد.

در مسئله قصر و تمام در این چهار موضع، سه قول وجود دارد: مشهور فقیهان، قصر و تمام را جایز شمرده اند. سید مرتضی (436 ق) و محمّد بن احمد بن جنید اسکافی (381 ق) حکم به وجوب اتمام کرده اند(2)، در نقطه مقابل آنها صدوق متفرد در این فتوا شد(3) و حکم به مساوات بین این چهار مکان و سایر مکان ها داده است. صدوق روایات استثنا را به وجوب قصر و جواز امرین مردود و ضعیف دانسته، و به همان عمومات روایات قصر حکم کرده است.

ص: 188

1- . همان، 360.

2- . الرسائل (سید مرتضی)، 3/77.

3- . من لا یحضره الفقیه، 1/283؛ غنائم الاّیام، 2/129؛ منتهی المطلب، 6/365.

شیخ بهائی رساله ای را در اثبات وجوب قصر در این مواضع نوشته است و آنجا را با سایر مکان ها مساوات دانسته است.

محدث بحرانی در «الحدائق الناضره» حدیث ها را مفصل آورده است و آن را بررسی کرده و اخبار وجوب قصر را که شیخ صدوق آن را برگزیده است و شیخ بهائی در تأیید آن رساله ای نوشته، حمل بر تقیه کرده است.

علامه محمد باقر مجلسی (1111 ق) نیز در «بحار الانوار» و مولی عبدالله شوشتری (1021 ق) معاصر شیخ بهائی و محدث کاشانی (1091 ق) در «الوافی» و شیخ حرّ عاملی (1104 ق) در «وسائل الشیعه»⁽¹⁾ روایات قصر را حمل بر تقیه کرده اند⁽²⁾.

معنای کعب

شیخ بهائی در کتاب «مشرق الشمسین» به مناسبت تفسیر آیه وضو و کتاب «الحبل المتین» و نیز «الأربعون حدیثاً» در شرح حدیث چهارم⁽³⁾ به این مسئله پرداخته است. شیخ بهائی در معنای کعب همان نظریه ای را دارد که علامه حلی در کتاب «تذکره الفقهاء» و سایر کتاب های فقهی به آن قائل است. این نظریه را غیر از علامه حلی کسی مطرح نکرده است. پس از او شیخ بهائی آن را پذیرفته و در هر سه کتاب خود درباره آن بحث کرده است. ترجمه دقیق بحث را می توان از کتاب «اربعین» ترجمه خاتون آبادی ملاحظه کرد.

ص: 189

-
- 1- . غنائم الايام، 2/129؛ المعتمر، 2/476؛ مدارک الاحکام، 4/470؛ منتهی المطلب، 6/364؛ الخلاف، 224/1؛ المبسوط، 1/141؛ السرائر، 1/76؛ المهذب، 1/110؛ النهایه، 124.
 - 2- . الحدائق الناضره، 11/455.
 - 3- . اربعین (ترجمه خاتون آبادی)، 114؛ الحبل المتین، 1/876.

بخش دوم

اشاره

ص: 191

علامه سید محمد باقر خوانساری (1313 ق) در کتاب «روضات الجنّات» از شاگرد شیخ بهائی نقل می کند که من در نزد شیخ بهائی بخش هایی از کتاب «الکافی»، «تهذیب الاحکام» و «من لا یحضره الفقیه» را خواندم. این روش تدریس در آن دوره بوده است. بزرگان متون کتاب های حدیثی را بر شاگردان خود می خوانده اند. به همین علت مرحوم خوانساری در زندگی نامه فخرالدین حلّی (771 ق) نقل می کند که پدرم دو بار «تهذیب الاحکام» را بر ما خواند. شیخ بهائی نیز کتاب های حدیثی را تفسیر و شرح کرده و بر شاگردان می خوانده است.

خوانساری از قول همان شاگرد نقل می کند: آنچه ما در روزهای جمعه از استاد خودمان شیخ بهائی استفاده می کردیم بیشتر از آنچه بود که در روزهای درسی از محضر او استفاده می کردیم. (1)

ص: 193

شیخ بهائی روایات کتب اربعه را به حدی بررسی کرده است که مدعی شده در کتاب «من لا یحضره الفقیه» 2050 روایت مرسل وجود دارد.⁽¹⁾ او شرحی بر کتاب «من لا یحضره الفقیه» دارد و در کتاب های خود دربارهٔ مرسلات صدوق بحث کرده است و آن را معتبر شمرده است. در اوائل کتاب «الحبل المتین» بیان می کند: مرسلات صدوق معتبر است، همان طور که مراسیل محمد بن ابی عمیر معتبر هستند⁽²⁾.

همان دوره ای که عدّه ای از رجالیان سخت گیر در وثاقت صدوق تردید کرده اند، شیخ بهائی با ذکر ادله و برهان بر اعتبار روایت های مرسل صدوق تأکید می کند.

مهم ترین کتاب های شیخ بهائی در موضوع فقه الحدیث است. شیخ کتاب «الأربعون» را در شرح چهل حدیث نوشت و به شرح و بسط معنی و مفهوم آنها پرداخت.

او کتاب دیگری را با عنوان «مشرق الشمسین» گرد آورد و در آن به مقایسهٔ روایت ها و بررسی معنی و مفهوم آن پرداخت. این کتاب یک درس خارج فقه را در پیش روی مآقرار می دهد. درس خارج بر اساس همان روایت ها استوار بوده است. روایت ها را می خواندند و آنچه را از آن استفاده می شد به عنوان مسئله بیان می کردند که از این روایت ها چند فرع فقهی استفاده می شود. شیخ بهائی روایات را دسته بندی کرده است و پس از آن به جمع بندی بین آنها یعنی حلّ تعارض و تقدیم و تأخیر برخی روایت ها و بیان قواعدی که از آنها استفاده می شود، می پردازد.

کتاب دیگری که در زمینهٔ فقه الحدیث تألیف کرد، «الحبل المتین» بود که دو جلد آن به چاپ رسیده و همین جلد از قلم مبارک آن جناب تراوش کرده است.

تألیف سه کتاب «مشرق الشمسین»، «الحبل المتین» و «الأربعون حدیثاً» که در 1.

ص: 194

1- . لؤلؤه البحرين، 40؛ الحاشیه علی من لا یحضره الفقیه، 35.

2- . الحبل المتین، 11.

دست ماست، باعث شد تا حرکتی علمی بر روی اخبار شروع شود. البته همان طور که ذکر شد شرح هایی بر کتاب های «کافی» و «تهذیب» و «من لا یحضره الفقیه» داشته، ولی چون هنوز به چاپ نرسیده است، درباره آن قضاوت نمی کنم. نویسندگانی که درباره شیخ بهائی نگاشته اند، درباره آن قضاوت کرده اند.

«انقلاب حدیثی»؛ نقد شیخ بهائی از روش شهید ثانی

یکی از شخصیت های برجسته ای که از روش شهید ثانی و اتباع او انتقاد کرد، شیخ بهائی است. در نیمه اول قرن یازدهم، فقیهان گوناگونی در مقابل حرکت شهید و اتباع او ایستادند و هر کدام به گونه ای آن روش را مورد انتقاد و بررسی قرار دادند. اخباری ها در خط مقدم این حمله های علیه اصولیان بودند. محمد امین استرآبادی (1034 ق) سر دسته اخباریان بود که با عنوان دفاع از اخبار و روایت ها، هجمه عظیم و شدیدی را بر ضد اصولیان شروع کرد. ملا امین استرآبادی 1034 که از پدرزن خود، میرزا محمد بن علی استرآبادی (1028 ق) رجالی معروف متأثر شد، بیشترین حملات را بر ضد اصولیان و مکتب شهید انجام داد. او با تألیف دو کتاب «الفوائد المدنیّه» و «الفوائد المکیّه» تاخت و تازهای شدیدی را انجام داد (1).

در این دوره، اخباریان در عراق و ایران و شهرهای گوناگون در برخورد با اصولیان کار را به جایی رساندند که کتاب های اصولی را با انبر برداشته و آن را نجس می دانستند، و حتی شیخ یوسف بحرانی نقل می کند که به پوشیدن لباس های خاص مبادرت می کردند، به حدی افراط کردند که در دوره های بعد، موجب تنفر خود اخباری ها همچون شیخ یوسف بحرانی (1186 ق) شدند (2).

ص: 195

1- . روضات الجنّات، 1/70.

2- . الحدائق الناضره، 1/24.

اخباریان بدترین انتقادها را از اصولیان داشتند. علامه حلی را تا سرحد کفر تقبیح کردند نقل سخنان برخی اخباریان به وسیله شیخ یوسف بحرانی در «لؤلؤه البحرین» شاهد این ادعاست. (1)

دسته دیگری که از شهید ثانی و پیروان و مکتب او انتقاد کردند، اهل رجال همچون میرزا محمد استرآبادی بود. او در کتاب های تألیف شده در موضوع علم رجال، مبانی شهید و روش او را نقد کرد و تنها بر نصوص رجالیان، اکتفا نکرد، بلکه مدعی بود در مورد توثیق راویان باید علاوه بر نصوص رجالیان از قرائن موجود در بحث ها و کتاب های دیگر هم کمک گرفت. شهید ثانی به دو اصل معتقد بود:

1 - اعتبار روایات فقط از طریق سند می باشد.

2 - توثیق راویان فقط از نصوص رجالی فهمیده می شود.

میرزا محمد استرآبادی با تألیف کتاب «منهج المقال» به نقض قانون دوم روی آورد، و کتاب رجالی را با سبک جدید نوشت و در توثیق راویان از گردآوری قرائن کمک جست و توانست عدّه زیادی از راویان را که وثاقت آنها مشکوک بود و در علم رجال مهمل حساب می شدند، در جرگه موثقان ذکر کند؛ همان روشی که مورد پسند علامه محمد باقر وحید بهبهانی (1205 ق) قرار گرفت و تعلیق خود بر «منهج المقال» را در تحکیم آرای میرزا محمد استرآبادی نوشت.

شیخ بهائی یک شخصیت اصولی بود که به نقد اندیشه ها و مکتب شهید ثانی روی آورد. شیخ بهائی بسیار عالمانه و علمی به نقد آن مکتب پرداخت و آن توجه به خود احادیث بود. آنچه را که شیخ بهائی به عنوان خطر احساس کرده بود، دوری فقیهان از متون روایی بود. توجه بیش از حد به متون اصولی و فقهی و صرف وقت بر 7.

ص: 196

1- . لؤلؤه البحرین، 227.

عبارات مغلق و معما و لغزدار باعث شد تا فقیهان از روایت‌ها دور شده، توجه آنها به مباحث اصولی و حلّ عبارت‌های اصولیان و عبارت‌های فقهی نوشته شده به وسیله فقیهان شیعه و سنی زیاد شود.

شیخ بهائی رساله‌ای دارد درباره عبارت‌هایی از «قواعد الاحکام» که مراد علامه حلی (726 ق) از این عبارت چیست؟

سید محمد جواد موسوی عاملی (1228 ق) در «مفتاح الکرامه» نقل می‌کند که یکی از شارحان «قواعد الاحکام» علامه بیست اشکال بر تعریف علامه حلی در مورد نماز کرده است.

دوره متأخران یعنی از زمان علامه حلی تا دوره شیخ بهائی بیشترین توجهات به متون، تعریف عناوین، جامع و مانع بودن آنها و اشکالات از یکی بر دیگری بوده است. در همین دوره هاست که حاشیه بر متن و حاشیه بر حاشیه قبلی و گاهی تا چهار حاشیه بر یکدیگر نوشته می‌شد.

شیخ بهائی انقلاب حدیثی ایجاد کرد. حرکت شیخ بهائی در توجه حوزه‌های علمی به سمت و سوی حدیث باعث شد تا یک نهضت حدیثی در حوزه‌های علمی شیعه و بین عالمان شیعی و در شهر اصفهان رخ دهد. حرکت و انقلابی که آثار آن تا دو قرن بعد ادامه داشت.

شاگردان شیخ بهائی همه به فقه الحدیث روی آوردند. فقیهانی که پس از شیخ بهائی این راه و نهضت فکری را ادامه دادند عبارت‌اند از:

شیخ محمد عاملی (1030 ق) صاحب «استقصاء الاعتبار فی شرح الاستبصار».

ملا صدرا شیرازی (1050 ق) شارح «اصول کافی».

علامه محمد تقی مجلسی (1070 ق) شارح «من لا یحضره الفقیه» با عنوان «روضه المتقین»، و شرح فارسی دیگر با عنوان «لوامع صاحبقرانی».

ملاً صالح مازندرانی (1086 ق) شرح «اصول کافی».

سیّد نعمت الله جزائری (1112 ق) شرح «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار».

علامه محمد باقر مجلسی (1111 ق) شرح «کافی» با عنوان «مرآة العقول»، و شرح «تهذیب الاحکام» با عنوان «ملاذ الاخيار».

آقا جمال خوانساری (1125) شارح «غرر الحکم و درر الکلم».

مولی محسن فیض کاشانی (1091 ق) صاحب «الوافی»، و شارح روایات جوامع چهارگانه.

این تألیف های ارزشمند در زمینه شرح احادیث همه حاصل تلاش های شیخ بهائی بود. شیخ بهائی به نقد رودررو و انتقاد شدید و افراط و تفریط روی نیاورد. اخباریان به انتقاد روی آوردند، شیخ بهائی به ارائه روش پرداخت. شیخ بهائی با تدریس حدیث از طرفی و شرح نویسی روایت ها از طرف دیگر و نیز تألیف کتاب های حدیثی از دیگر سو باعث رونق بازار حدیث شد.

نقد استدلال به روایت های اهل سنت

شکی نیست که برخی از روایت های منقول از طریق راویان عامّه در کتاب های فقهی امامیه وجود دارد و سر رشته آن هم به کتاب «الانتصار» و «الخلاص» بر می گردد که هر دو فقه مقارن است، مثل روایت «علی الید ما أخذت حتی تؤدی»، و مثل «افتتاح الصلاه الطهور، تحریمها التکبیر وتحلیلها التسلیم»^[1]، و از این دسته روایت هایی که از کتاب های روایی عامّه نقل شد، و به ویژه که علامّه حلی بسیاری از این دست روایت ها را در «منتهی المطلب» مورد تمسک و استشهاد قرار داده است.

ص: 198

1- من لا یحضره الفقیه، 1/23؛ الکافی، 3/69؛ تهذیب الاحکام، 2/317؛ وسائل الشیعه، 4/1004؛ الخلاف، 1/132.

نظریه شیخ بهائی درباره این گونه روایت ها آن است که استدلال و آوردن آنها توسط شیخ طوسی و سید مرتضی به سبب استشهاد و استخراج حکم از آن نیست، بلکه به سبب الزام مخالف و نقد دلیل مخالفین است، بنابراین ما نمی توانیم این گونه روایت ها را مورد استشهاد قرار داده، از آن حکم استخراج کنیم(1).

باید گفت: گونه استفاده سید مرتضی و شیخ طوسی چون ابهام دارد، شیوه کاربرد این روایت ها در کتاب های فقهی آن دو نیز مبهم است، و بنابراین احتمال الزام خصم در آن وجود دارد و احتمال نمی رود که شیخ طوسی و سید مرتضی به روایت هایی تمسک کنند که از نظر آنها حجیت ندارد، اما شیوه علامه حلی روشن است. به نظر می آید علامه حلی از این روایت ها به ویژه در بخش معاملات استفاده و بهره وری کرده است و همین امر باعث شده تا محقق برجسته ملا احمد اردبیلی (993ق) در کتاب «مجمع الفائده والبرهان» همین شیوه را در پیش بگیرد و به روایت هایی که علامه حلی در «منتهی المطلب» مورد استشهاد قرار داده تکیه کند.

اما شیخ بهائی اولین کسی است که در مورد استشهاد روایت های اهل سنت خدشه می کند. او معتقد است که ذکر این گونه روایت ها در کتاب های سید مرتضی و شیخ طوسی به عنوان استشهاد نیست، بلکه از باب الزام خصم است.

امام خمینی قدس سره در کتاب «البیع» در ذیل بحث از حدیث «علی الید ما أخذت حتی تُؤدی»(2) همین نکته را به خوبی مورد توجه قرار داده است.(3)

همان طور که شیخ بهائی از روش های دیگر علامه حلی نیز در فقه انتقاد کرده است. علامه حلی به سبب اینکه کتاب «منتهی المطلب» او فقه مقارن است، 1.

ص: 199

1- . الحبل المتین، 2/473 حاشیه.

2- . عوالی اللآلی، 224/1، و 251/3؛ مستدرک الوسائل، 7/14؛ السنن الکبری، 90/6.

3- . البيع، 372/1.

همان طور که در «مختلف الشیعه» نیز گاهی یافت می شود، در برخی از موارد به قیاس تمسک کرده است، همان طور که در برخی از موارد به استحسان تمسک کرده است و به تعبیر شیخ بهائی به استدلال های عقلی چنگ می زند. این گونه استدلال از باب مماشات است نه از باب پی بردن به حقیقت یک حکم و استوار ساختن آن.

شیخ بهائی در ذیل بحث از توسعه در قضا که بیشتر متأخران به آن اعتقاد دارند بیان داشته است: استدلال کرده علامه حلی در «مختلف الشیعه» برای قول به توسعه به دلایل عدیده نقلیه و عقلیه، ولی آنها و به ویژه دلیل های عقلی او از امور قابل خدشه است و به اندکی تأمل می توان در آن مناقشه کرد(1).

نقد متن روایت ها

نقد شیخ بهائی از روایت های سهوالنبی

روایاتی در کتاب های حدیثی عامه(2) و خاصه(3) نقل شده به این مضمون که پیامبر صلی الله علیه و آله در نماز خود اشتباه کرد و نماز را دو رکعتی تمام کرد. ذوالشمالین گفت: نماز را قصر خواندید، پیامبر از مردم سؤال کرد و دو رکعت دیگر اضافه نمود. در برخی از این روایت ها آمده که پیامبر را خداوند به سهو انداخت، و این رحمت از ناحیه خداوند برای امت است. شیخ صدوق در پایان نقل روایت ها می گوید: عدّه ای از عالمان این حدیث ها را منکر شده اند و مدّعی اند که پیامبر معصوم است. این روایان عدّه ای غالیان و مفوضه اند که باید از آنها بیزاری جست(4). این ادّعی صدوق در مورد

ص: 200

1- . الحبل المتین، 2/81.

2- . الاصابه، 489/1، 2/429.

3- . الکافی، 3/355.

4- . من لایحضره الفقیه، 1/234.

سهوالنبی مورد پذیرش اخباریان آن دوره بوده است، و لذا شیخ صدوق و استادش محمد بن الحسن بن الولید و عده دیگری از عالمان (1) به این امر معتقد بودند.

ولی مجتهدان و اصولیان آن دوره همچون مفید (412 ق) و سید مرتضی (436 ق) و شیخ طوسی (460 ق) به شدت آن را انکار کردند. (2)

شیخ صدوق مدعی شده که اگر خداوند او را توفیق دهد رساله ای در اتمام و اکمال و اثبات این مسئله خواهد نوشت.

شیخ مفید رساله ای با عنوان عدم سهوالنبی نوشت و رأی شیخ صدوق را نقد کرد، و در ابتدای آن نگاشته: «الحمد لله الذی لم یوقه لإتمامه».

آری، شیخ بهائی هم سخن و ادعای صدوق را نقد کرده است؛ در کلامی که از آن بزرگوار نقل شده، فرمود: اگر ما صدوق را به سهو نسبت دهیم آسان تر است که پیامبر را به سهو نسبت دهیم.

ملاً احمد نراقی اگرچه به عصمت پیامبر قائل است، ولی به روایت ها تمسک کرده و تبعیض در مدلول آن قائل شده است.

شیخ بهائی با مبانی کلامی و علمی روایت ها را بررسی می کرد به عنوان مثال در ذیل روایت منقول از کافی: «العدّه، عن أحمد بن محمد، عن الأهوازی، عن فضاله، عن عبدالله بن سنان، عن أبي عبدالله عليه السلام قال: إغْتَسَلَ أَبِي مِنَ الْجَنَابِهِ، فَقِيلَ لَهُ: قَدْ بَقِيَتْ لُمَعَةٌ مِنْ ظَهْرِكَ لَمْ يُصِبْهَا الْمَاءُ، فَقَالَ لَهُ: مَا عَلَيْكَ لَوْ سَكَتَ؟ ثُمَّ مَسَحَ تَلْكَ».

ص: 201

-
- 1- . روضه المتقين، 2/453؛ لوامع صاحبقرانی، 4/299؛ مجمع البيان، 1/355؛ مجمع البحرين، 1/490؛ الأنوار النعمانية، 2/40.
 - 2- . تذکره الفقهاء، 3/309؛ الباب الحادی عشر، 37؛ الالهيات، 188/2؛ الرساله السعديه، 72؛ نهج الحق، 142؛ احقاق الحق، 196/2؛ بحار الانوار، 97/17؛ منتهی المطلب، 280/5؛ ادوار فقه، 342/1؛ مصابيح الانوار، 132/2؛ حق اليقين، 124/1؛ الصحيح من سيره النبي الاعظم، 175/5؛ كشف المراد، 274.

اللَّمْعَةَ بِيَدِهِ»(1)؛ حضرت صادق علیه السلام فرمود: پدرم غسل جنابت کرد، به او گفته شد که: به مقداری از پشت شما آب نرسید، حضرت فرمود: چه بر توست اگر ساکت می شدی، آن گاه آن نقطه را با دست خود شست.

شیخ بهائی می گوید: از این حدیث استفاده می شود که اگر کسی در واجبات طهارت سهو کرد، آگاه کردن او واجب نیست و ظاهر آن است که فرقی بین طهارت و عبادت ها وجود ندارد، و پنهان نباشد که آنچه در ظاهر حدیث وجود دارد، منافات با عصمت ندارد. شاید آن شخص اشتباه کرده باشد و گفتار امام به عنوان تعلیم صادر شده باشد.(2)

شیخ بهائی در کتاب «الحبل المتین» همان نکته را فرموده است و در ذیل آن آورده است که عصمت با سهو و نسیان جمع نمی شود. چه بسا امام علیه السلام آن نکته را به عمد باقی گذاشته تا تعلیم و آگاهی دهد بر اینکه واجب نیست شخص را آگاه نمایند. احتمال دارد گفته شود آن شخص اشتباه کرده است، و خیال کرده آب به آن نقطه از بدن مبارک امام علیه السلام نرسیده و مسح آن فقط به سبب تعلیم و آموزش بوده، و شاید آن نقطه در جانب چپ بوده که ترتیب هم فوت نشده است.(3).

مرحوم علامه خواجویی در «تعلیقهُ مشرق الشمسین» فرموده است: علامه حلی این حدیث را رد کرده چون با شأن امام علیه السلام منافات دارد و سازش ندارد و منصب امامت را بالاتر از آن دانسته که به واجب خلل وارد کند، چه عمدی و چه سهوی.

شیخ بهائی نخستین اعتبار دهنده حدیث موثق

در دوره قدما، حدیث دو قسم بود: صحیح و ضعیف. صحیح حدیثی بود که

ص: 202

1- . وسائل الشیعه، 1/524 و 2/1069.

2- . مشرق الشمسین، 220.

3- . الحبل المتین، 1/192.

مقرون به قرآینی باشد که صدور آن از معصوم علیه السلام را تأیید کند، و ضعیف همراه قرینه ای و یا قرآینی نبود.

شیخ طوسی در مقدمه «استبصار» و نیز کتاب اصولی «العدّه فی أصول الفقه» مجموعه ای از این قراین را ذکر کرده است و مدّعی شده که عالمان به روایت های فطحیه و واقفیه و سکونی و شخصیت هایی مثل آنها که ثقه باشند، عمل کرده اند، اگرچه شیعه دوازده امامی نیستند. (1)

محقق حلی (675ق) در «المعتبر» به شدت با روایت های غیر دوازده امامی مخالفت کرد و آن را ضعیف شمرد و در «المعتبر» تصریح کرد که روایت های فطحیه و واقفیه و راویان عامی همچون سکونی ضعیف است. این روش محقق حلی مورد پذیرش فقیهان واقع شد. (2)

علامه حلی در موارد نادری که راوی از اصحاب اجماع باشد، همچون عبدالله بن بکیر و ابان بن عثمان استثنا قائل شد و بر اساس اجماع کثی که اجماع منقول نیز هست، آن روایت ها را معتبر شمرد. (3)

محقق اردبیلی (992ق) نیز در «مجمع الفائدة والبرهان» در همین موارد خاص از او پیروی کرد و اما فقیهان از دوره بعد از شیخ طوسی تا زمان شیخ بهائی روایت های موثق، یعنی راویان غیر دوازده امامی را مردود شمرد، بارها تصریح کرده اند که ایمان شرط راوی است و وثاقت او تنها کفایت نمی کند، شهید ثانی و پیروان او به ویژه بسیار بر آن تأکید کردند، تا اینکه شیخ بهائی در آثار حدیثی خود آثار فقهی خود و نیز کتاب «الوجیزه» تصریح کرد که ادله حجیت خبر واحد شامل هر سه نوع خبر واحد، یعنی 0.

ص: 203

1- . العده فی اصول الفقه، 154/1.

2- .المعتبر، 19/1، 62، 87، 210.

3- . خلاصه الرجال، 106 و 202؛ مختلف الشیعه، 1/31 و 71؛ معالم الاصول، 200؛ دانش رجال الحدیث، 80.

وی در این جهت افراطهای شهید ثانی و پیروان او را تعدیل کرد و بسیاری از روایت‌هایی را که به وسیله آنها غربال شده و از گردونه حجیت خارج شده بود در محدوده استدلال‌های فقهی داخل کرد، بر این اساس می‌بینیم مکرر به روایت‌های راویان غیر دوازده امامی استناد می‌کند.

شیخ بهائی نخستین ذکر کننده قرائن صدور خبر

شیخ بهائی در اوایل «مشرق الشمسین» تصریح می‌کند (2) که تنويع حدیث از دوره علامه حلی (726 ق) رایج شد و تا دوره علامه حلی، متقدمان حدیث را در دو بخش صحیح داخل دانسته‌اند. شیخ می‌گوید: قرائنی را می‌توان گرد آورد که ما را در احراز صدور خبر کمک کند. شیخ بهائی پس از شیخ طوسی (3) نخستین گردآورنده قرائن است. پس از شیخ بهائی همین قرائن را شیخ حرّ عاملی (1104 ق) در خاتمه «وسائل الشیعه» (4) گرد آورده، و نیز پس از او شیخ یوسف بحرانی (1186 ق) در مقدمه «الحدائق الناصره» (5) آنها را آورده است. عالمان بعد از زمان ما مجموعه این قرائن و بلکه افزون بر آن را گرد آورده و مدعی شده‌اند هرگاه خبری مقرون به یکی یا چند قرینه باشد، صدور آن از معصوم احراز می‌شود و ضرورتی ندارد در مورد اذعان به صدور خبر از معصوم، فقط به دنبال پیدا کردن سند درستی باشیم، بلکه می‌توانیم از دیگر راه‌ها و قرینه‌ها هم به صحت خبر و صدور آن از معصوم علیه السلام پی ببریم.

ص: 204

1- . الوجیزه، 34 (الحبل المتین)؛ مصباح الاصول، 200/3.

2- . مشرق الشمسین، 29.

3- . العده فی اصول الفقه، 154/1.

4- . وسائل الشیعه، 20/60.

5- . الحدائق الناصره، 14/1.

شیخ بهائی در نیمه دوم قرن یازدهم می زیست می کرد. او در سال 1030 ق رحلت کرد و شاگرد پدرش، حسین بن عبدالصمد عاملی (984ق) بود و پدرش از شاگردان و ملازمان شهید ثانی، زین الدین جبعی عاملی (911-965ق) بود. پدر شیخ بهائی همان کسی است که در سفر مکه ملازم شهید ثانی بوده و کرامتی را از شهید ثانی نقل می کند که وی در راه مکه در یک منطقه گفت: در اینجا یکی از بزرگان شهید می شود، و بعدها در بازگشت از مکه چنان شد.

شیخ بهائی درست در دوره ای به ارشدیت علمی شیعه رسید که نوع فقیهان از شهید ثانی پیروی می کردند. شهید ثانی بر تحکیم مکتب وثوق سندی کوشیده بود. او با تألیف کتاب های سه گانه در علم درایه و نیز ذکر مبانی رجالی و حدیثی خود در «مسالك الافهام» و «الروضه البهیة» میزان و اعتبار در مورد روایت ها را همان سند دانسته است. او تکیه بر سند نمود و از طرفی بر توثیقات رجالی تأکید کرد. محوریت بحث های شهید بر سندشناسی و راویان سند بود و هر قرینه دیگری را که از سند بیرون

باشد، کنار می زد. این روش مورد قبول شاگردان و فقیهان پس از شهید واقع شد. تأکید بر حجیت حدیث صحیح و تشکیک در حجیت حدیث حسن، و نقد و ردّ حدیث موثق از مبانی علمی شهید در مورد اسناد و حجیت روایت هاست.

پیروان شهید همچون شیخ حسن عاملی (1011 ق) بر همین اساس کتاب «منتقى الجمان فى الأحادیث الصحاح والحسان» را تألیف کرد و در «معالم الدین» به غربال روایت ها پرداخت و فقه را بر اساس روایت های صحیح و بلکه صحیح اعلانی پی ریزی کرد. در همین دوره، سید محمد عاملی (1009) نوه دختری شهید ثانی کتاب «مدارک الاحکام» و «نهایه المرام» را نوشت. نگارش این دو کتاب با قلمی سلیس و استدلال محکم و استناد به روایت های صحیح و معتبر باعث شد تا فقه در راهی ویژه سیر کند.

مخفی نماند که این دو از شاگردان اردبیلی (993 ق) بودند. اردبیلی اگرچه خود دارای مکتبی خاص بود، ولی به شدت از شهید ثانی متأثر بوده است. او در کتاب «مجمع الفائده والبرهان» بیشترین تأثرها را از شهید ثانی پذیرفته است و بر آرای رجالی و حدیثی شهید ثانی تکیه دارد. به همین علت بود که اردبیلی علاوه بر نقد روایت ها و تحقیق در فتواها و فقه، آرای متفرد خاص را بیان کرد. شاید بعد از دوره قدیمین، یعنی حسن بن ابی عقیل عمّانی و محمد بن احمد بن جنید اسکافی (381 ق) فقیهیی که در تفرد فتوا شهره آفاق شد، و کمر شهرت فقیهان متقدم و متأخر را شکست، همین محقق اردبیلی بود.

اردبیلی توانست با تربیت فقیهانی بزرگ همچون «عاملین» یعنی شیخ حسن و سید محمد موسوی عاملی، فقه را بر اساس روایت ها استوار سازد و خود را به شدت از محدوده شهرت بین فقیهان دور نگه دارد، خود را ابناء دلیل بنخواند و بر هر چه دلیل در نزد آنها باشد تکیه کند، و از پیروی شهرت بین فقیهان دور شود.

در همین دوره فقیه ناموری همچون ملا عبدالله تستری (1021 ق) شارح «قواعد الاحکام» و نظریه پرداز مهم علم رجال ظهور کرد، او نیز در علم رجال بسیار سخت گیر بود و به ویژه بر آرای ابن غضائری تکیه کرد و آنها را جمع آوری نمود.

مخفی نماند که شهید ثانی نیز در کتاب «مسالک الافهام» بر آرای ابن غضائری تکیه کرده است. رجالیان سخت گیر دیگری همچون شیخ عبدالنبی جزائری صاحب «الحاوی» در همین دوره ظهور کردند. همان کسی که فقیهان او را همچون ابن غضائری در میان قدما دانسته اند.

سید مصطفی تفرشی صاحب «نقد الرجال» نه تنها مدعی پیروی از قدما در نصوص رجالی بود، بلکه خود را نقاد نصوص رجالی شمرد و کتاب «نقد الرجال» را بر همین اساس تألیف کرد. در همین دوره بود که در وثاقت شخصیت هایی همچون شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی (381 ق) تشکیک شد و برخی از همین فقیهان مدعی شدند که پس از دوره علامه حلی، مجتهد و صاحب نظری ظهور نکرده و فقیهان نوعاً از پیروان علامه حلی بوده اند.

شیخ بهائی در چنین دوره ای ظهور کرد، و توانست با محکم کردن پایه های مکتب وثوق صدوری در واقع مکتب شیخ طوسی را محکم کند و آن را جانی دیگر بخشد. شیخ بهائی مدعی شد در مورد حجیت روایت ها و توثیق راویان ضرورت ندارد که فقط بر طبق سند حرکت کرد، بلکه می توان به صدور روایت از معصوم از غیر طریق سند پی برد. شیخ بهائی از این روش تکیه بر سند که باعث می شد بسیاری حدیث ها را کنار زنیم رنج می برد. او در حجیت خبر موثق تردیدی نکرد و مدعی شد که ادله حجیت خبر واحد بسیار وسیع تر است از آنکه بزرگان فقیهان از دوره محقق حلی تا دوره اتباع شهید ثانی بیان کرده اند.

شیخ بهائی مدعی شد که هدف، صدور روایت از معصوم علیه السلام است و مهم آن

است که ما به صدور روایت از معصوم پی ببریم، و یکی از راه‌های احراز این صدور از طریق سند است، و تنها راه این نیست.

شیخ بهائی نخستین فقیهی بود که به گردآوری قرائن اهمّیت داد. او در کتاب «مشرق الشمسین» بخشی از بحث را به این مطلب اختصاص داده است.

عدم شرطیت تعدّد مزگی

یکی از نکته‌هایی که شیخ حسن عاملی (1011 ق) و سیّد محمّد موسوی عاملی (1009 ق) در بحث‌های رجالی بر آن اصرار دارند، تعدّد مزگی است. آنها معتقدند که توثیق راوی باید به وسیله دو رجالی ثابت شود؛ زیرا آن دو بزرگوار تزکیه را از باب شهادت حجت می‌دانند و بر همین اساس در مورد توثیق نیز تعدّد شرط است تا حکم شهادت را داشته باشد.

مرحوم شیخ حسن عاملی در مقدمه «منتقى الجمان» و «معالم الاصول» درباره این مسئله بحث کرده اند⁽¹⁾ و بر همین اساس است که کتاب «منتقى الجمان فى الأحادیث الصحاح والحسان» را نوشت و سه قسم حدیث را گرد آورد: «صحی» رمز برای احادیثی است که سلسله سند آن را راویان تشکیل می‌دهند که هر راوی را دو نفر رجالی توثیق کرده است، و «صحیح» برای همان اصطلاح معروف است، و «حسن» هم همین طور.

سیّد محمّد موسوی عاملی (1009 ق) در «مدارک الاحکام» و «نهایه المرام» بر همین روش سیر کرده است.

شیخ بهائی در مقدمه «مشرق الشمسین» این بحث را مطرح کرده است. مراد شیخ بهائی از «بعض المعاصرین» همان صاحب معالم است که بارها در طی کتاب خود از

ص: 208

1- . منتقى الجمان، 1/14؛ معالم الاصول، 204.

او با همین عنوان یاد کرده است. در کرک نوح جنوب لبنان منطقه جبل عامل، اجتماعی بین صاحب معالم و شیخ بهائی در سال 983 ق رخ داد که صاحب معالم دست نوشته ای هم از شیخ بهائی گرفت.

شیخ بهائی فرمود: بیشتر عالمان شیعه معتقدند که در تزکیه و توثیق راوی یک نفر کفایت می کند و احتیاج ندارد تزکیه از ناحیه دو نفر باشد، همان طور که در شهادت دو نفر لازم است، ولی عده کمی از فقیهان خلاف آن را معتقدند و در تزکیه، شهادت دو نفر عادل را شرط کرده اند و بر اعتقاد خود به دو وجه استدلال کرده اند:

1 - آنچه علامه حلی در کتاب های اصولی خود ذکر کرده و حاصل آن این است روایت به خبر واحد ثابت می شود، و شرط آن روایت تزکیه و توثیق راوی است، و شرط چیزی بیشتر بر اصل آن نیست. به عبارت دیگر، اشتراط عدالت در کسی که راوی را تزکیه می کند فرع اشتراط عدالت در خود راوی است و وقتی که در خود روایت عدالت شرط نباشد، در مزگی و معدّل آن به طور قطع ثابت نیست، پس چگونه در فرع بیشتر از اصل احتیاط می شود؟

اگر کسی بگوید: بازگشت این استدلال به قیاس است پس نمی تواند به عنوان حجّت بر ما باشد.

در جواب می گویم: این یک برهان و قیاس به طریق اولویت است و قیاس اولویت در نزد ما امامیه حجّت است.

اگر بگویی: خصم شما حق دارد بگوید چگونه مرا ملزم می کنی به آنچه که ذکر کردید از زیادی فرع بر اصل و خلاصه آنکه من شرط می کنم در روایت چیزی را که شما شرط نمی کنید و آن شهادت دو رجالی عادل به عدالت راوی آن روایت است و اکتفا نمی کنم به شهادت عدل واحد.

در جواب می گویم: قبول نکردن تزکیه یک رجالی عادل واحد، که او را در عدل توثیق

کرده اند و اکتفا کردن خصم در روایت به یک راوی الزام می کند بر او آنچه را که ذکر کردم.

به عبارت واضح تر: قول راوی که می گوید معصوم علیه السلام چنین فرمود، شکی نیست که خبر است. و همین طور است گفتار مزگی که می گوید: «فَلانُ ثَقَّةٌ» نیز خبر است، پس اکتفا در خبر اول به مخبر واحد و شرط تعدد کردن او در دوم موجب زیادی احتیاط در فرع می شود بر احتیاط در اصل. امکان دارد در عدم زیادی شرط بر اصل مناقشه شود به اینکه علامه حلی بنا را گذاشته در کتاب «ارشاد الاذهان» بر ثبوت هلال رمضان با شهادت عدل واحد، با اینکه مطلق تزکیه شاهد در نزد او حاصل نمی شود، مگر با دو عدل. همین طور شهادت زن در ریع وصیت قبول است با اینکه عدالت آن ثابت نمی شود مگر به دو عدل.

و شاید مراد علامه حلی در اینکه فرع بر خود اصل نباید اضافه داشته باشد مگر آنچه که با دلیل خارج شود و صورت مذکور ثبوت هلال و ریع وصیت از این قبیل است، ولی در ما نحن فیه دلیلی بر آن وجود ندارد.

و نکته دیگر آنکه: آیه نَبأ یعنی (إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا) (1) همان طور که بر حجیت روایت عدل واحد دلالت دارد، بر تزکیه یک نفر عدل واحد نیز دلالت دارد. پس به عدل واحد در تمام موارد اکتفا می شود، مگر در موردی که با نص خارج شده باشد و این مطلب درباره مورد ما حاصل شده است.

و استدلال شده بر اشتراط تعدد در تزکیه راوی به دو مطلب: یکی آنکه اخبار به عدالت راوی شهادت است، پس ناچار باید دو عدل شهادت دهند.

و جواب آن این است که اولاً صغری را منع می کنیم چه اینکه قول تزکیه رجالی بینه نیست یعنی از باب شهادت نیست. آیا این گونه نیست که تزکیه راوی مثل بیشتر خبر 6.

ص: 210

دادن هاست. تزکیه مثل شهادت نیست، مثل روایت و نقل اجماع است، مثل تفسیر مترجم قاضی است، و مثل اخبار مقلد دیگر به فتوای مجتهد است، و مثل قول دکتر به ضرر زدن روزه برای مریض است، و مثل اخبار اجیر حج در واقع ساختن آن است، و مثل اعلام مأموم به امام است که در آنچه شک کرده از نظر تعداد رکعات و غیر آن صحیح نیست، و مثل اخبار عدلی است که آشنا به قبله است و برای جاهل به علامت های قبله خبر می دهد. نظیر این موارد، مثال ها و موردهای دیگر در فقه وجود دارد که می توان به یک نفر در آن اکتفا کرد.

و ثانیاً منع می کنیم کلیت کبری را و دلیل بر منع کبری قبول شهادت یک نفر در بعضی مواد، بلکه شهادت یک زن نزد عالمان ماست.

دومین دلیلی که شخصیت هایی همچون صاحب معالم و موسوی عاملی برای تعدد مزگی اقامه کرده اند، آن است که شرط نزد عدالت راوی عالمان، اقتضای وقف قبول روایت او را بر حصول علم به آن می کند، و اخبار عدل واحد موجب علم نمی شود.

شیخ بهائی می گوید: جواب آن این است اگر علم قطعی اراده کرده ای، معلوم است که بحث در علم قطعی نیست و اگر علم شرعی را اراده کردی، حکم تو به حصول آن علم از روایت عدل واحد و عدم حصول آن از تزکیه عدل واحد نوعی زورگویی است. چگونه ادعا می کند که گمان حاصل می شود از اخبار عدل واحد به اینکه این گفتار قول معصوم علیه السلام است؟ یا فعل معصوم قوی تر است از گمان حاصل از اخبار واحد به اینکه فلان راوی امامی المذهب است یا واقعی است یا عادل یا فاسق است؟

در پایان بحث، شیخ بهائی فرموده: برخی از فاضلان دوره عصر ما یعنی شیخ حسن عاملی اصرار دارد بر اشتراط وجود دو عدل در مزگی نظر به اینکه تزکیه شهادت است و کسی از اصحاب با او موافقت نکرده، بر تعدیل کسی که او را کشی تنها و یا شیخ طوسی و یا نجاشی یا علامه حلی هر یک او را به تنهایی تعدیل کرده باشد، و

حدیث صحیح را در نهایت تحقیق منحصر کرده در موردی که دو مزگی و رجالی راوی را تعدیل و تزکیه و توثیق نمایند، و لازم می آید در جرح راویان هم بر یک رجالی تکیه نکنند و همین حرف را در مورد جرح هم بگویند. ولی صاحب معالم دلیل متقن عقلی و نقلی نیاورده تا بر آن اعتماد شود(1).

تعارض جرح و تعدیل

تعارض جرح و تعدیل(2)

مشهور شده که وقتی جرح و تعدیل تعارض کردند، جرح مقدم می شود. این کلام مجملی است که نمی توان آن را بر اطلاق آن حمل کرد. بلکه باید درباره تعارض جرح و تعدیل قائل به تفصیل شد و آن اینکه تعارض بر دو نوع است:

اول اینکه امکان جمع در بین دو کلام معدّل و جارح وجود دارد، مثل قول مفید درباره محمد بن سنان که فرمود او ثقة است، و مثل قول شیخ طوسی که فرمود او ضعیف است، پس جرح در این صورت مقدم است؛ زیرا شیخ طوسی ممکن است بر چیزی مطلع شده باشد که مفید بر آن مطلع نشده، و قول عالمان و فقیهان که می گویند جرح مقدم است، دو معنی دارد: اول آنکه هنگام حصول تعارض حکم به ضعف راوی می شود و دوم آنکه به سبب شک در امر او توقّف در شأنش می شود چه اینکه توقّف در روایت راوی در حقیقت جرح برای راوی است.

دوم آنکه امکان جمع بین این دو جرح و تعدیل وجود ندارد، مثل قول جارح که می گوید: آن شخص فلانی را در اول این ماه کُشت، و قول معدّل که می گوید: او را در آخر ماه زنده دیدم. مثل این نوع تعارض در کتاب های جرح و تعدیل زیاد اتفاق افتاده است. همچون قول ابن غضائری درباره داود رقی که گفته فاسدالمذهب است و به او

ص: 212

1- . مشرق الشمسین، 47.

2- . الفصول الغریبه، 302؛ قوانین الاصول، 475؛ مفاتیح الاصول، 397؛ الفوائد الرجالیه، 346/1.

توجه نمی شود، ولی دیگران درباره او گفته اند که ثقه است. حضرت صادق علیه السلام درباره او فرموده: «أَنْزَلُوهُ مِنِّي مَنزِلَةَ الْمُقَدِّدِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ»⁽¹⁾، و علامه حلی در «خلاصه الرجال» ترجیح داده مدح کشی را نسبت به داود رقعی، به همین روایت که نقل شد و موافق است با روایت صدوق، بر طعن نجاشی که فرمود: «ضعیف جداً»، و بر طعن ابن غضائری، به آن دلیلی که گفتیم، لذا مدح را بر قادح مقدم داشته است.

پس در مثل این گونه موارد نمی توان گفت به طور مطلق جرح بر تعدیل مقدم است، بلکه واجب است که ترجیح به خاطر زیادی عدد و یا شدت و ضبط زیادی تفتیش و تفحص از احوال راویان و غیر آن از مرجحات باشد. این قانون را عالمان اصول شیعه و اهل سنت مدعی شده اند و گمان من آن است که در بخش اول هم به طور مطلق نمی توان جرح را مقدم داشت، بلکه باید ترجیح با برخی از این امور باشد. علامه حلی همین روش را دارد و در مواردی از «خلاصه الرجال» آن را رد کرده است، برای مثال در ترجمه ابراهیم بن سلیمان، تعدیل شیخ و نجاشی را بر جرح ابن غضائری ترجیح داده است و همین طور در ترجمه اسماعیل بن مهران، ولی علامه حلی در کتاب «نهایه الأصول» این کار را نکرده، بلکه به طور مطلق جرح را بر تعدیل مقدم داشته است⁽²⁾.

ملاک در اعتبار راوی

بحث علمی در میان فقیهان و رجالیان وجود دارد که برخی از راویان هنگام شنیدن حدیث از امام علیه السلام، در سنّ بلوغ نبوده اند یا در آن زمان که حدیث را از امام علیه السلام شنیده اند غیر امامی یا شخص فاسقی بوده اند، ولی حدیث را زمانی ادا کرده اند که یقین و یا ظنّ غالب حاصل شده که جامع شرایط بوده اند.

ص: 213

1- . خلاصه الرجال، 67.

2- . مشرق الشمسین، 54.

شیخ بهائی می فرماید: در این صورت حدیث قبول است چون ملاک زمان ادا می باشد نه زمان تحمّل، اما اگر ثابت شود که راوی در یک دوره غیر امامی، یا فاسق بوده، آن گاه توبه کرده است و علم نداشتیم که آیا حدیث در زمان فسق و قبل از توبه واقع شده است یا در زمان بعد از توبه، در این صورت چون ابهام وجود دارد، تا برای ما معلوم نشود که حدیث او بعد از توبه بوده است، مورد قبول نیست.

اگر کسی اشکال کند که بسیاری از راویان مثل علی بن اسباط و حسین بن بشّار و غیر آنها اول از غیر امامیه بوده اند، ولی بعدها توبه کرده اند و اصحاب بر حدیث های آنها اعتماد دارند، بدون اینکه فرقی قائل باشند بین آنها و راویان ثقه امامیه که همیشه بر حق بوده اند و با توجه به اینکه تاریخ روایت از آنها هم مضبوط نیست تا بدانیم بعد از رجوع بوده یا قبل از آن، بلکه برخی از راویان مرده اند بر همان مذهب فاسدی که داشته اند، در حالی که بسیار هم در مذهب خود سخت و مُصرّ بوده اند و نقل نشده که از اعتقاد خود برگشته باشند، ولی اصحاب بر آنها اعتماد می کنند و حدیث های آنها را قبول می کنند، همانطور که احادیث علی بن محمد بن رباح را قبول کردند و گفتند روایت های او صحیح و معتمد است «صحیح الروایه، ثبت، معتمد علی ما یرویه»، و همان طور که محقق حلی (675 ق) در «المعتبر» روایت علی بن ابی حمزه از امام صادق علیه السلام را پذیرفته، و تعلیل آورده پذیرش روایت او را به اینکه تغیر او در زمان امام کاظم علیه السلام بوده قدحی در ماقبل آن زمان ندارد، و همان طور که علامه حلی در کتاب «منتهی المطلب» حکم کرده به صحّت حدیث اسحاق بن جریر، و این سه نفر از رئیسان واقفیه هستند.

می گویم: استفاد از کتاب های عالمان ما که در باب سیر و جرح و تعدیل تألیف شده، آن است که اصحاب ما امامیه رضی الله عنهم، اجتناب آنها از کسانی که اول بر حق بوده اند و مذهب امامیه را داشته اند، ولی بعد، امامت بعضی ائمه را انکار

کرده اند، این پرهیز در نهایت مراتب بوده و از مجالست و سخن گفتن با آنها پرهیز داشته اند تا چه رسد به اخذ حدیث از آنها، بلکه در بسیاری از موارد اظهار عداوت کرده اند، و اظهار دشمنی و طرد آنها از اظهار دشمنی با اهل سنت بیشتر بوده است. اصحاب، ما با اهل سنت برخورد داشته و با آنها مجالست داشته اند و از آنها نقل حدیث کرده اند و چه بسا به سبب ترس از آنها اظهار می کرده اند که از عامه اند، چون حاکمان جور از آنها بوده اند، ولی برخورد با این بدبخت های منحرف برای اصحاب امامیه ما ضرورتی نداشته است به ویژه با واقفیه چون امامیه در نهایت اجتناب از آنها بوده و خود را از آنها دور نگه داشته اند تا حدی که آنها را با عنوان سگ های تر تلقی کرده اند، و ائمه ما علیهم السلام همیشه شیعیان خود را از مخالطه و مجالست با آنها منع می کرده اند آنها را به نفرین در نمازشان امر می کردند، و آنها را کفار مشرک زندیق معرفی کرده اند، و بدتر از ناصبی ها دانسته اند، و فرموده اند: هر کسی که با آنها مجالست و رفت و آمد کند از آنها خواهد بود.

کتاب های اصحاب ما از این دسته روایت ها پر است، همان طور که از بررسی کتاب کشتی به دست می آید. پس آن گاه که عالمان و به ویژه متأخران از آنها بر روایتی که یکی از اصحاب ما از این راویان روایت کرده اند، تکیه کرده اند و قائل به صحّت آن شده اند، با توجه به اینکه علم داشته اند که حال آن راوی چگونه است، پس قبول روایات آنان و قول به صحّت آن توسط عالمان، لابد مبتنی بر یک وجه صحیح است که قدح به آن راه پیدا نکند، مثل اینکه راوی، حدیث را قبل از عدول از حق شنیده است یا بعد از توبه او بوده است، و زمانی که به حق رجوع کرده، یا نقل حدیث همانا واقع شده از اصلی که آن را قبل از وقف تألیف کرده، یا از کتابی نقل کرده که آن کتاب را بعد از وقف تألیف کرده، ولی آن کتاب را از مشایخ اصحاب گرفته که اعتماد بر آن جائز و روا بوده است، مثل کتاب های علی بن الحسن طاطری، چه اینکه او اگرچه از

واقفیه بوده، و عناد با امامیه داشته، ولی شیخ طوسی در «الفهرست»⁽¹⁾ شهادت داده که روایت های کتاب های خود را از راویان مورد اعتماد و راویانی که بر روایت آنها تکیه می شود روایت کرده است و غیر از این وجوه، نیز می توان برای نقل اصحاب از آنها و حمل روایت آنها بر صحیح را پیدا کرد.

و اگر محقق حلی (675ق) در «المعتبر» حدیث علی بن ابی حمزه را پذیرفته با توجه به شدت تعصب او در مذهب فاسدی که داشته، مبتنی بر همین مطلب است که روایت را از اصل خود او روایت می کند، و تعلیل محقق حلی هم ناظر به همین جهت است؛ چه اینکه علی بن الحسن طاطری از اصحاب اصول است.

همین طور است قول علامه حلی به صحت روایت اسحاق بن جریر از حضرت صادق علیه السلام، چه اینکه او نیز ثقه و از اصحاب اصول است و تألیف اصول و مصنفات توسط راویان قبل از زمان وقف بوده است؛ زیرا او در زمان امام صادق علیه السلام می زیسته، و به ما از مشایخ رسیده - قدس الله ارواحهم - از دأب و عادت اصحاب اصول این بوده که وقتی حدیثی را از یکی از امامان علیهم السلام می شنیده اند آن را در اصول خود ضبط می کردند تا خدای نکرده نسبت به بعضی یا همه آن به مرور روزگار و گذشت ماه ها و سال ها نسیان عارض نشود⁽²⁾.

اعتبار روایت های مشایخ اجازه

شیخ اجازه کسی است که شأن و موقعیتش بالاتر از یک راوی است. او یک محدث و استاد و مدرّس حدیث است. صحیح را از غیر صحیح شناسایی می کند و سند صحیح را از غیر آن جدا می کند. راویان ثقه را از غیر ثقه می شناسد، او استاد

ص: 216

1- . الفهرست، 92.

2- . مشرق الشمسین، 56-63. الرعايه، 292؛ مسالك الافهام، 23/2؛ مدارك الاحكام، 84/6؛ حاشیه مجمع الفائدة والبرهان، 662؛ الرواشح السماويه، 104؛ الفوند الرجالیه، 25/3؛ دانش رجال الحدیث، 262.

حدیث شناسی است و شاگرد تربیت می کند. حالا آیا مشایخ اجازه احتیاج به توثیق خاص از ناحیه رجالیان دارند یا خیر؟

بیشتر فقیهان معتقدند که مشایخ اجازه احتیاج به توثیق ندارند.

ص: 217

یحیی العطار از مشایخ صدوق است و واسطه بین صدوق و سعد بن عبدالله است، مثل الحسین بن الحسن بن الولید که واسطه بین او و بین حسین بن سعید است. شیخ طوسی او را در کتاب «رجال» یک بار در اصحاب حضرت عسکری علیه السلام ذکر کرده، و بار دیگر او را در کسانی که از معصوم علیه السلام روایت نکرده اند، و هیچ گونه نصّی بر توثیق او وارد نشده است و بر توثیق او واقف نشده مگر در ترجمه محمد بن اُورمه. حق آن است که عبارت شیخ طوسی در آنجا هم دالّ بر توثیق نیست، چون عبارت شیخ طوسی این گونه است: «محمد بن اُورمه ضعیف، روی عنه الحسین بن الحسن بن ابان وهو ثقة»، وضمیر «هو» یجوز عوده الی محمد» (1)، و مراد آن باشد که «ابن ابان» از او روایت کرده در وقتی که او ثقة بوده، یعنی قبل از اینکه توسط قمی ها عیوبی به او نسبت داده شود، ولی بعد از تتبع روشن می شود که آنچه را شیخ طوسی از حسین بن الحسن بن ابان روایت کرده، از کتاب های حسین بن سعید است، و اما خود این راوی دارای کتاب نیست، و از محمد بن اُورمه اگرچه روایت کرده ولی بسیار کم است.

مثل ابوالحسین علی بن ابی جید چه اینکه شیخ طوسی بسیار از او روایت می کند، به ویژه در «الاستبصار»، و سند شیخ طوسی بهتر از سند مفید است، چون ابو الحسین از محمد بن الحسن بن الولید بدون واسطه روایت می کند و او از مشایخ نجاشی است.

با امثال اینها گمان به حسن حال مشایخ اصحاب و عدالت آنها حاصل می شود، و شمردم حدیث آنها را در «الحبل المتین» و در این کتاب «مشرق الشمسین» در جمله صحیح، به خاطر هم سویی با مشایخ متأخران ما، و امید دارم از خداوند که اعتقاد ما درباره آنها مطابق با واقع باشد (2).3.

ص: 218

1- . جامع الرواه، 2/78.

2- . مشرق الشمسین، 79-83.

شیخ بهائی در حاشیه «مشرق الشمسین» نوشته است: بین من و شهید اول 786 پنج واسطه است، و بین من و علامه حلی هفت واسطه است، و بین من و محقق حلی هشت واسطه است، و بین من و شیخ طوسی دوازده واسطه است، و بین من و صدوق سیزده واسطه است، و بین من و کلینی چهارده واسطه است (1).

شیخ بهائی در سال (1030 ق) درگذشته، و شهید اول در سال 786 ق، پس دقیقاً بین شیخ بهائی و شهید اول 5 طبقه 50 ساله است. علامه حلی در سال 726 ق درگذشته و محقق حلی در 675 ق و شیخ طوسی در 460 ق و صدوق در 381 ق و کلینی در 328 ق، یعنی کمابیش بین سال درگذشت شیخ بهائی و کلینی هفتصد سال فاصله است جز اندی که سه سال باشد، یعنی چهارده طبقه پنجاه ساله فاصله است.

مرحوم آیت الله بروجردی همین طبقات عالمان را از عصر خود یعنی (1380 ق تا زمان شیخ طوسی 24 طبقه دانسته و از زمان شیخ طوسی تا رسول خدا را 12 طبقه

ص: 219

دانسته. آیت الله بروجردی طبقات راویان را از عصر رسول خدا صلی الله علیه و آله محاسبه کرده و در این روش از شیخ طوسی متأثر بوده است، ولی مرحوم شیخ بهائی مشایخ خود را برشمرده و طبقات را مشخص کرده است.

شاگرد شیخ بهائی یعنی ملا محمد تقی مجلسی 1070 هم در کتاب «روضه المتقین» طبقات را بر اساس مشایخ خود تا شیخ طوسی و رسول خدا صلی الله علیه و آله محاسبه کرده است.

آیت الله بروجردی به روش مجلسی که آن را از شیخ بهائی گرفته است، اشاره کرده، و مدعی شده که از رسول خدا صلی الله علیه و آله شروع شود مناسب تر خواهد بود و هر پنجاه سال را کمابیش یک طبقه حساب کرده است. موسوعه رجال آیت الله بروجردی بر اساس طبقه شناسی است، ولی کتاب های دیگری هم بر اساس طبقات تألیف شده است.

در سیصد ساله اخیر، کتاب هایی بر اساس شناخت طبقات راویان تألیف شده است: «جامع الرواه»، «طرائف المقال»، «مرتب أسانید الکتب الأربعة»، «معجم رجال الحدیث». او می گوید: این روش را قدمای ریزی کرده اند، ولی متأخران نیز از آن پیروی نموده اند. اساس بحث عالمان رجال در طول تاریخ علم رجال بر کلمات عالمان جرح و تعدیل بود، به ویژه که از کتاب های اصلی علم رجال طوسی و کشّی و غضائری پیروی کرده اند. این روش که بر اساس نصوص رجالیان باشد، روش خوبی است، ولی طریقه اتم و اکمل و احسن نیست؛ چه اینکه در بسیاری از سندها تحریف و تصحیف وجود دارد و بلکه برخی راویان تقدیم و تأخیر شده و سند نظم اصلی خود را از دست داده است. بر این اساس نمی توان تنها از کتاب هایی کمک خواست که راویان را بر اساس ترتیب حروف الفبا، یعنی اسامی راویان ذکر کرده اند و به توثیق و جرح پرداخته اند، و توجه به طبقه راوی و عصر، و زمان، و مشایخ و شاگردان او نداشته اند.

مرحوم شهید ثانی در کتاب «الرعايه» می گوید: هر کسی که حدیث های معلّل

خواسته باشد، به کتاب «تهذیب الاحکام» مراجعه کند.⁽¹⁾

شیخ یوسف بحرانی (1186 ق) در «الحدائق الناضره» بارها یاد کرده که کمتر حدیثی را در کتاب «تهذیب الاحکام» می توان دید که در سند آن تصحیف یا تحریف یا تقدیم و تأخیر صورت نگرفته باشد. شیخ یوسف بحرانی این ادعا را کرده که اولاً خود اخباری بوده است، و ثانیاً از اکابر محدثان و حدیث شناسان است. فقیهان پژوهش های او را در حدیث سرلوحه مطالعات خود قرار دادند. بیشتر فقیهان در سیصد سئله اخیر کتاب «الحدائق الناضره» را مد نظر داشته اند و اگر بحرانی گفته حدیثی در این موضوع نیست، سخن او را حجت دانسته اند، همان طور که مرحوم آیت الله خوئی بارها تعبیر می کند، اگر حدیثی در این موضوع می بود بحرانی آن را ذکر می کرد.

خلاصه، شیخ یوسف بحرانی این ادعا را کرده و مرحوم آیت الله خوئی در مقدمه «معجم رجال الحدیث» و کتاب های فقهی بارها فرموده اگرچه در سخن بحرانی مبالغه وجود دارد، ولی حقیقت است. پس برای شناخت این تصحیفات و تحریفات و تقدّم و تأخیرها، کتاب های رجالی متداول کافی نبود، به ویژه که نام های بسیاری از راویان مشترک بین چند نفر است و عنوان به راوی ثقه و ضعیف صادق است.

قبل از شیخ بهائی کسی در زمینه شناخت عناوین مشترک کاری نکرده، به همین سبب احساس شد که باید راویان مشترک و عناوین مشترک را شناسایی کرد، لذا شاخه ای جدید در علم رجال پدید آمد و آن شاخه طبقه شناسی راویان است.

شیخ بهائی در مقدمه «مشرق الشمسین» نخستین قوانین را برای شناخت راوی مشترک بیان کرد و قواعد آن را نیز گفت. عالمان رجال، محمد بن علی اردبیلی).

ص: 221

1- . الرعايه، 97 (بوستان کتاب).

صاحب «جامع الرواه» را در این زمینه موقّ دانسته اند. او متن اصلی کتاب رجال خود را «ملخص المقال (الوسيط)»، کتاب میرزا محمد بن علی استرآبادی (1028 ق) قرار داد و محور نوشته او این کتاب بود. توضیحات، تفسیرها، تحلیل ها و تقدیم و تأخیرهایی در کتاب انجام داد که چشم آیت الله بروجردی را گرفته بود و بسیار مورد توجه آن مرحوم بود.

این کتاب، در بخش پایانی هر عنوان از راویان را طبقه شناسی کرد و برخی از موارد سندها را ذکر نمود، برای مثال در فلان سند استادش فلان راوی و شاگردش فلان راوی است، و بر این اساس که تتبع در سندهای روایت ها بود، بخشی از استادان و مشایخ او و بخشی از شاگردان او را مشخص نمود که در امر شناخت ارسال خفی بسیار کمک می کرد، همان طور که در شناخت تقدیم و تأخیرها و تصحیف ها کمک کرد. او به مقایسه بین سندهای روایت های پرداخت. این روش جدید به متون روایت ها مراجعه می کرد و مقدار تضلع و کارآمدی و فهم و درک راوی را نسبت به متن روایت ها و نیز مقدار نقل روایت های او از نظر زیادی و کمی و ملاحظه طبقات و شاگردان باعث می شد تا اطمینان به سند روایت از نظر سقط و حذف و تقدیم و تأخیر و تصحیف در آن حاصل شود.

می گویند: مرحوم آیت الله بروجردی به کتاب «جامع الرواه» توجه تام داشت، آن هم از همین جهت بررسی مشایخ و شاگردان راوی، بنابر این تصمیم داشت کتاب رجالی را بنویسد ولی صرف نظر کرد و دستور چاپ کتاب «جامع الرواه» را صادر کرد.

کتاب دیگری که در این زمینه زحمت کشیده، «طرائف المقال فی معرفه طبقات الرجال» تألیف محمد شفیع موسوی تفرشی است. او از همان روش شیخ بهائی و شاگردش محمد تقی مجلسی شروع کرد و استادان خود را طبقه اول قرار داد، آن گاه استادان خود را طبقه دوم قرار داد تا به عصر پیامبر صلی الله علیه و آله رسید و همه آن

مرحوم آیت الله بروجردی این روش را به کمال رساند و سندهای کتب اربعه را بر اساس آن تصحیح و ترتیب کرد. موسوعه رجالی آیت الله بروجردی به وسیله بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، زیر نظر یکی از شاگردان آیت الله بروجردی یعنی آیت الله استاد واعظزاده چاپ شده، اما به تازگی به وسیله بیت مرحوم آیت الله حاج آقا حسین بروجردی در قم تجدید چاپ و به تعبیر استاد دریاب نجفی به سی و نه جلد خواهد رسید.

بلی، آیت الله بروجردی بسیار تقطن داشت که طبقه شناسی راویان چقدر مورد اهمیت است و به همین جهت در فقه هم به سراغ آن رفته و راویان و سند را از این جهت بررسی کرده است. مرحوم آیت الله خوئی در فقه و معجم رجال الحدیث این روش را ادامه داد و به بررسی سندهای روایت ها از این جنبه ها پرداخت و در پایان هر جلد کتاب «معجم رجال الحدیث» فصلی را با عنوان تفصیل مشایخ رواه قرار داد.

آری، یکی از دلیل هایی که درس آیت الله خوئی توجه ویژه طلاب و دانش پژوهان و فاضلان را به خود جلب کرد همین اهمیت به جنبه های سندی روایت ها و بررسی طبقات آن بود، با این روش بسیاری از تصحیف ها و تحریف ها و تقدیم و تأخیرها و عنوان های مشترک را شناسایی کرد.

مرحوم شیخ بهائی طبقه شناسی را در مقدمات «مشرق الشمسین» و نیز در اندرون این کتاب مورد توجه قرار داد. او در زیر عنوان «الاشتراک والتمیز» فرموده: بدان که گاهی از برخی راویان تعبیر می شود به اسمی که مشترک است، و موجب پدید آمدن اشتباه بر برخی مردم می شود، ولی کثرت ممارست در سند روایت ها حقیقت را آشکارا.

ص: 223

می‌کند. از جمله این موارد آن جایی است که «العبّاس» واقع شده در سلسله سند و «محمد بن علی بن محبوب» از او روایت می‌کند و این اسم «العبّاس» به طور مطلق و بدون قید می‌آید و موجب اشتباه می‌شود، ولی این عنوان «عبّاس بن معروف» است که ثقه است.

و نمونه دیگر «حمّاد» است که «حسین بن سعید» از او روایت می‌کند. این «حمّاد»، «حمّاد بن عیسی» است و از این گونه موارد لفظ «علاء» مطلق است که از «محمد بن مسلم» روایت می‌کند، و گاهی هم «العلاء عن محمد» گفته می‌شود بدون آنکه مقید به «ابن مسلم» باشد. مراد «ابن العلاء»، «علاء بن رزین» است که ثقه است.

و از این جمله «احمد بن محمد» است که مشترک بین جماعتی است که بیش از سی نفر هستند، ولی بیشتر آنها از نظر اطلاق و تکرار در سندهای روایت ها چهار نفر هستند که همه ثقه اند: احمد بن محمد بن الحسن بن الولید، احمد بن محمد بن عیسی اشعری، احمد بن محمد بن خالد برقی، احمد بن محمد بن ابی نصر بنظی (217ق)، و دو راوی در وسط سند، و راوی اخیر در آخر سند است که بیشترین اشتباه در مورد همان دو راوی وسطی است، یعنی احمد بن محمد بن عیسی و احمد بن محمد بن خالد برقی، ولی بقیه آن ها بیشتر وقت ها با قید می‌آیند. نظر در کسانی که از آنها روایت می‌کند و کسانی که اینها از آنها روایت می‌کنند بر کشف مراد، و راوی مقصود کمک می‌کند. (1)

از جمله راویان و عنوان های مشترک «ابن سنان» است که مشتبه می‌شود و مشترک است، و در سلسله سندها به طور مطلق می‌آید و فصل و وجه مشخص وجود ندارد در سند که آیا مراد «عبدالله» (2) است که ثقه است یا مراد «محمد بن سنان» (3) است که ثقه و

ص: 224

1- . الراعیه، 169 (بوستان کتاب).

2- . منتهی المقال، 188/4؛ رجال نجاشی، 214/558؛ خلاصه الرجال، 15/104؛ الفهرست، 101/433.

3- . نقد الرجال، 222/4؛ رجال نجاشی، 328/888؛ الارشاد، 248/2؛ معجم رجال الحدیث، 138/16 و 186/22.

نیست. ولی می توان در برخی موارد به دست آورد که مراد «عبدالله بن سنان» است و چند وجه برای این مطلب وجود دارد از جمله: عبدالله بن سنان از امام صادق علیه السلام روایت می کند و روایت او هم بدون واسطه است، ولی محمد بن سنان از حضرت صادق علیه السلام با واسطه روایت می کند. (1)

نکته دیگر آنکه عبدالله بن سنان گاهی از حضرت صادق علیه السلام به واسطه عمر بن یزید یا ابو حمزه یا حفص الاعور روایت می کند، ولی محمد از امام صادق علیه السلام با واسطه هیچ یک از اینها روایت نمی کند.

از جمله نکات دیگر این است که ابن سنان که از او نصر بن سوید یا عبدالله بن مغیره یا عبدالرحمن بن ابی نجران یا احمد بن محمد بن ابی نصر یا فضاله یا عبدالله بن جبلة روایت می کند به یقین او همان عبدالله بن سنان است نه محمد بن سنان، و ابن سنان که از او ایوب بن نوح یا موسی بن القاسم یا احمد بن محمد بن عیسی یا علی بن حکم روایت کند، محمد بن سنان است نه عبدالله بن سنان، و زیادی تتبع و ممارست در سندهای روایت ها موجب رفع اشتباهات می شود. (2)

همان طور که ملاحظه می شود، شیخ بهائی عنوان مشترک را باعث سرگردانی فقیه می داند و معتقد است که کتاب های رجالی تألیف شده بر اساس نام ها و عنوان های راویان نمی تواند متکفل این قضیه باشد و اشکال را رفع کند، بنابر این ضرورت دارد در مورد نام های مشترک عنوان شناسی شود و این کار از چند راه حاصل می شود: نام مشترک را می توان با امام مروی عنه شناسایی کرد، برای مثال اگر در سند «عن ابن 4.

ص: 225

1- . منتهی المقال، 188/4؛ رجال نجاشی، ص 214/558؛ خلاصه الرجال، ص 15/104؛ الفهرست، ص 101/433.

2- . مشرق الشمسین، 92-94.

سنان عن أبي عبدالله عليه السلام) باشد مراد عبدالله بن سنان است، ولی اگر امام صادق علیه السلام نباشد، محمد است. پس مهم ترین دلیل وقانون برای شناخت نام مشترک، مشایخ و شاگردان راوی است.

رد پای شناخت طبقات راویان در کتاب های شیخ حسن عاملی (1011 ق) فقیه معاصر شیخ بهائی نیز وجود دارد، همان فقیهی که شیخ بهائی از او با عنوان «بعض الفضلاء المعاصرين» یاد می کند، و در برخی اوقات سخنان او را نقد می کند که یکی از مواردی که شیخ بهائی سخنان او را نقد کرده در مورد همین ابن سنان است.

شیخ بهائی در «مشرق الشمسین» حدیثی را از «تهذیب الاحکام» آورده است: «وبالسند عن محمد بن أحمد بن یحیی، عن أحمد بن محمد، عن البرقی، عن عبدالله بن سنان، عن إسماعیل بن جابر قال: سألت أبا عبدالله عليه السلام عن الماء الذي لا يُنَجِّسُهُ شيء؟ قال: کر. قال: وما الكر؟ قال: ثلاثة أشبارٍ في ثلاثة أشبارٍ». کلمه «بالسند عن محمد بن أحمد بن یحیی» اشاره به روایت قبل دارد که شیخ بهائی این گونه آورده: «یب الثلاثة، عن محمد بن یحیی»، و مراد از «الثلاثة» در صدر سند شیخ طوسی که به طور کامل آن را آورده این گونه است: «53-114 - ما أخبرني الشيخ أيده الله تعالى، عن أحمد بن محمد بن الحسن، عن أبيه، عن محمد بن یحیی، عن محمد بن أحمد بن یحیی، عن أيوب بن نوح، عن صفوان، عن إسماعیل بن جابر (1). و «الثلاثة» در حدیث سابق که از «الکافی» نقل شده به گونه دیگری یعنی آخر سند مراد است: «کا: عن علی بن إبراهيم، عن أبيه ومحمد بن إسماعیل، عن الفضل بن شاذان جميعاً، عن الثلاثة» (2). و مراد از «الثلاثة» در حدیث شماره 3 از همان باب «کافی» این گونه است: «علی بن إبراهيم، عن أبيه ومحمد بن إسماعیل عن الفضل بن شاذان جميعاً، عن حماد بن 2.

ص: 226

1- . تهذیب الاحکام، 1/41.

2- . الکافی، 3/2.

عیسی، عن حریر، عن زراره قال...». پس مراد از «ثلاثه» در عبارت شیخ بهائی روشن شد.

شیخ بهائی بعد از نقل حدیث فوق فرموده:

«بیان: شیخ طوسی این روایت را در «تهذیب الاحکام» با سند دیگری نقل کرده که ضعیف است و سیزده حدیث قبل از این حدیث آورده اینگونه: «الثلاثه، عن سعد بن عبدالله، عن أحمد بن محمد، عن محمد بن خالد، عن محمد بن سنان، عن إسماعیل بن جابر قال: سألت، إلی آخره، وضعفه ظاهر...».

«الثلاثه در حدیث سابق 101-40 ما أخبرنی به الشیخ أیده الله، عن أحمد بن محمد، عن أبیه، عن سعد بن عبدالله...»⁽¹⁾.

پس از آن توضیح داده است بر صحت سند این حدیث عالمان ما از زمان علامه حلی (726 ق) اتفاق دارند و کسی در سند آن طعنه نزده است.

تا اینکه نوبت به برخی از فاضلان معاصر ما رسید و آنها حکم کردند به خطای علامه حلی و پیروان او در حکم به صحت این حدیث و گمان کردند که ملاحظه طبقات راویان در تقدم و تأخر اقتضا می کند که ابن سنان واسطه بین برقی و اسماعیل بن جابر، محمد بن سنان باشد نه عبدالله بن سنان، و تبدیل کردن شیخ الطائفه «ابن سنان» را به عبدالله بن سنان در سند این حدیث، اشتباه فاحش و روشنی است؛ زیرا برقی و محمد بن سنان در یک طبقه واقع شده اند، هر دو از اصحاب حضرت رضا علیه السلام می باشند، ولی عبدالله بن سنان از طبقه برقی نیست؛ چون عبدالله از اصحاب حضرت صادق علیه السلام است، پس روایت برقی از عبدالله بن سنان بدون واسطه مورد انکار است و صحیح نیست. نیز وجود واسطه در این روایت بین ابن سنان و حضرت 7.

ص: 227

صادق علیه السلام دلالت دارد که مراد از عنوان «ابن سنان» محمّد بن سنان است نه عبدالله بن سنان، زیرا زمان محمّد متأخر از زمان عبدالله است و بین آن دو فاصله زیادی است؛ چه اینکه عبدالله بن سنان از اصحاب حضرت صادق علیه السلام است، پس محمّد بن سنان نمی تواند مستقیم از حضرت صادق علیه السلام روایت کند، بلکه باید بی گمان واسطه باشد، ولی عبدالله بن سنان از اصحاب حضرت صادق علیه السلام است و ظاهر آن است که از حضرت صادق علیه السلام مستقیم حدیث می کند نه با واسطه.

این حاصل مطلب و کلام برخی فاضلان معاصر ما، صاحب «معالم الدین» است. گمان من آن است که خطا در این مقام از اصحاب معالم و دیگران همچون سید محمّد موسوی عاملی (1011 ق) است. عبارتی را که شیخ بهائی اشاره دارد، شیخ حسن عاملی در «منتقى الجمان»⁽¹⁾ این گونه آورده است:

«صحر: محمّد بن الحسن، عن محمّد بن النعمان، عن أحمد بن محمّد بن الحسن، عن أبيه، عن محمّد بن يحيى، عن محمّد بن أحمد بن يحيى، عن أيوب بن نوح، عن صفوان - يعني ابن يحيى - عن إسماعيل بن جابر قال: قلت لأبي عبدالله عليه السلام: الماء الذي لا ينجسه شيء؟ قال: ذراعان عمقه في ذراع وشبر سعته.»⁽²⁾

وروی بهذا الإسناد عن محمّد بن أحمد بن يحيى، عن أحمد بن محمّد، عن البرقي، عن عبدالله بن سنان، عن إسماعيل بن جابر قال: سألت أبا عبدالله عليه السلام عن الماء الذي لا ينجسه شيء؟ قال: كثر. قلت: وما الكثر؟ قال: ثلاثة أشبار في ثلاثة أشبار.»⁽³⁾

آن گاه شیخ حسن عاملی درباره سند آن بیان داشته است: 1.

ص: 228

1- . منتقى الجمان، 1/51.

2- . تهذيب الاحكام، 114/1؛ المقنع، 10؛ وسائل الشيعه، 164/1 آل البيت.

3- . أمالي الصدوق، 514؛ وسائل الشيعه، 165/1 آل البيت، الكافي، 3/3؛ تهذيب الاحكام، 41/1 و 115 و ص 37/101.

«وهذا الحديث نصّ جمهور المتأخرين من الأصحاب على صحّته وليس بصحيح؛ لأنّ الشيخ رواه في موضع من «التهذيب» وفي «الاستبصار» كما نقلناه، ورواه في موضع آخر من «التهذيب» عن الشيخ المفيد، عن أحمد بن محمد، عن أبيه، عن سعد بن عبدالله، عن أحمد بن محمد، عن محمد بن خالد، عن محمد بن سنان، عن إسماعيل بن جابر، فأبدل عبدالله بمحمد، والراويان قبل وبعد متّحداً كما ترى، فاحتمال روايتهما معاً له منتف قطعاً لاختلافهما في الطبقة، وقد ذكر في فوائد المقدمه أنّ الذي يقتضيه حكم الممارسه تعين كونه محمّداً. وفي «الكافي» رواه عن محمّد بن يحيى، عن أحمد بن محمد، عن البرقي، عن ابن سنان، والظاهر أنّ هذا صورته ما وقع في روايه البرقي له والتعيين من تصرّف الراويين عنه فأخطأ فيه المخطئ وأصاب المصيب»(1).

ونيز سيّد محمّد موسوي عاملي در «مدارك الاحكام» فرموده: «نعم يمكن المناقشه فيها من حيث السند بأنّ الشيخ رواهما في التهذيب(2) بطريقتين في أحدهما عبدالله بن سنان وفي الآخر محمّد بن سنان، والراوي عنهما واحد وهو محمّد بن خالد البرقي، والذي يظهر من كتب الرجال وتتبع الأحاديث أنّ ابن سنان الواقع في طريق الروايه واحد وهو محمّد(3) وأنّ ذكر عبدالله وهم فتكون الروايه ضعيفه لنصّ الشيخ والنجاشي على تضعيفه(4) مع أنّ في محمّد بن خالد توقفاً، فإنّ النجاشي قال: إنّ كان ضعيفاً في الحديث(5)، وإن كان الأقرب قبول قوله لنصّ الشيخ رحمه الله(6) على تعديله وعدم صراحه كلام6.

ص: 229

- 1- . منتقى الجمان، 1/51.
- 2- . تهذيب الاحكام، 41/1 و 115 و ص 101/37؛ الاستبصار، 10/1 و 13؛ الكافي، 7/3؛ وسائل الشيعه، 118/1.
- 3- . معجم رجال الحديث، 53/16؛ منتقى الجمان، 51/1.
- 4- . رجال شيخ، 386؛ فهرست، 143؛ رجال نجاشي، ص 424/1140 و 888/328.
- 5- . رجال نجاشي، ص 335/898.
- 6- . رجال شيخ، 386.

شیخ بهائی در جواب این بزرگان فرموده است: به گمانم اینها دچار اشتباه شده اند نه علامه حلی و پیروان او و نه اینکه اشتباهی از شیخ الطائفه باشد، چه اینکه برخی اگرچه زمان امام صادق علیه السلام را درک نکرده اند، ولی برخی اصحاب او را درک کرده اند و از آن اصحاب بدون واسطه نقل کرده اند. آیا نگاه نمی کنی به روایت برقی از داود بن ابی یزید عطار حدیث «من قتل أسداً فی الحرم» را و نیز برقی که از ثعلبه بن میمون روایت می کند استمناء با دست را، و نیز از زرعه روایت می کند حدیث اسیر در باب نماز خوف را. اینها همه از اصحاب حضرت صادق علیه السلام هستند، پس چگونه می توان انکار کرد روایت برقی از اصحاب حضرت صادق علیه السلام را بدون واسطه و انکار کرد حدیث او را از عبدالله بن سنان. نیز شیخ طوسی برقی را از اصحاب حضرت کاظم علیه السلام شمرده است، و این مطلب دلالت دارد که ابن سنان محمد است؛ زیرا اگر یافت نشود بین عبدالله نیز و بین امام علیه السلام واسطه ای در هیچ یک از اسناد، ولی گاهی یافت می شود بین محمد و امام علیه السلام مثل واسطه شدن عمر بن یزید در دعای آخر از نافله مغرب، و واسطه شدن حفص اعور در تکبیرات افتتاح، و گاهی یک نفر واسطه می شود بین محمد بن سنان، عبدالله بن سنان و امام علیه السلام مثل اسحاق بن عمار، چه اینکه او واسطه می شود بین محمد بن سنان و امام علیه السلام، در سجده شکر و همو واسطه شده بین عبدالله بن سنان و بین امام علیه السلام در طواف وداع، و واسطه شدن اسماعیل بن جابر بین محمد و امام علیه السلام در دو سند برخی حدیث ها که در آن بحث می کنیم.

عجب از این قوم است که بر آن بزرگان اعتراض می کنند و اینها انکار می کنند ملاقات برقی را با عبدالله بن سنان، ولی انکار نمی کنند ملاقات محمد بن سنان را با 0.

ص: 230

اسماعیل بن جابر با اینکه آنچه را که گمان کرده اند که علت عدم ملاقات باشد، مشترک بین محمد بن سنان و عبدالله بن سنان است و انصاف آن است که ملاقات برقی با عبدالله بن سنان قابل انکار نیست بعد از ملاحظه آنچه را که انکار کردیم.

نیز باید دانست که محمد بن سنان خازن هارون الرشید بوده (1) و برقی از اصحاب حضرت کاظم علیه السلام می باشد، و مسعودی رحمه الله ذکر کرده که بین وفات موسی بن جعفر علیهما السلام و وفات هارون الرشید ده سال فاصله شده است، (2) پس روایت برقی از امام موسی بن جعفر علیه السلام با ملاحظه روایان مانعی ندارد، همان طور که برقی از داود و ثعلبه و زرعه نیز روایت کرده است، و وقتی که روا باشد که حسین بن سعید از امام موسی بن جعفر علیه السلام روایت کند، با اینکه او از کسانی است که امام هادی علیه السلام را ملاقات کرده با حدیث قنوت وتر و غیر آن، پس چرا روا نباشد روایت کسی که او از اصحاب امام کاظم علیه السلام است از امام علیه السلام بدون واسطه، و با توجه به آنچه گفتیم روشن شد طعنی بر شیخ الطائفه و علامه حلی و پیروان آنها وجود ندارد در آنچه ذکر کرده اند (3).

فلسفه پیدایش عنوان مشترک در روایت ها

مرحوم شیخ حسن عاملی (1011 ق) در مقدمه «منتقى الجمال» درباره این نکته بحث کرده که چه چیزی باعث می شود عنوان مشترک پیدا شود، و یک عنوان قابل تطبیق بر چند راوی باشد، مثل اینکه سؤال شود چه چیزی باعث شده در روایت ها اضممار پدید آید؟

ص: 231

1- . معجم رجال الحديث، 138/16 و 151 و 186/22؛ نقد الرجال، 223/4؛ رجال نجاشی، ص 338/888.

2- . مروج الذهب، 216/4.

3- . مشرق الشمسين، 389، الحاشیه علی من لا یحضره الفقیه، ص 35.

او می گوید: اسمای مطلقى در سلسله اسناد روایت ها وجود دارد که مشترک بین ثقه و غیر ثقه است و منافات دارد در ظاهر امر با صحّت سند حدیث. فلسفه پیدا شدن این معضل و مشکل علمى آن است که کتاب های اخبار که متقدّمان تألیف کرده اند، مصنّفان آنها اخبار را که حاوی مطالب گوناگونى است در یک باب با سند واحدی آورده اند. آنها سند حدیث را در صدر باب آورده است، آن گاه در حدیث های بعدی سند را تکرار نکرده اند، بلکه بر همان سند اول اکتفا نموده اند، و چون مؤلّفان و مصنّفان دوره دوم این روایت ها را از آن اصول و کتاب های اولی منتقل به کتاب دیگر و مفصّل تری کردند که کتاب های دوره دوم از نظر ترتیب هم با کتاب های دوره اول فرق می کرد، اخبار و روایت ها بر اساس موضوع های باب بندی شده و در باب های گوناگون قرار داده شد، و غافل شده مؤلّف دوم که ناقل حدیث ها از باب اول به دیگر باب ها بوده است، از اینکه اشتباه حاصل خواهد شد و خود به خود ارتباط بین این دو حدیث قطع شده و در نتیجه اجمال پدید آمده است در حالی لازم بود که محلّ تفصیل ذکر شود و در هر جا مناسب آن باب قرینه آورده شود. عده ای از متأخران در این مسئله دچار اشتباه شده اند و راه شناخت آن، جستجو و تفحص در سندها و روایت ها در ضمن باب های گوناگون است، چون در برخی از موارد سندها مفصّل ذکر شده و در نتیجه صورت نخستین آن شناخته می شود و طرق در اصل یک گونه بود، ولی اختلاف بر آن عارض شده و موجب تردّد و شک شده است. باید کتاب های رجالی همچون «الفهرست» شیخ طوسى، کتاب نجاشى و مشیخه صدوق، و شناخت طبقات راویان در این گونه موارد فقیه را کمک کند و نباید غفلت کرد و متقدّمان را متهم کرد به اینکه در آن تعمّد داشته و خدای نکرده به عمد این کار را کرده اند (1).5.

ص: 232

با بررسی آثار به جای مانده از شیخ بهائی دانسته می‌شود که آن بزرگوار در سه رشته علوم حدیث فعالیت ویژه ای داشته و تألیفات قابل اعتنائی در این موضوع ها و علوم حدیث از خود برجای گذاشته است. او در رشته فقه الحدیث بیشترین فعالیت را داشته و کتاب هایش در زمینه فقه الحدیث است. شیخ بهائی در کتاب های «الأربعون حدیثاً»، شرح دعای هلال ماه رمضان، «مشرق الشمسین»، «الحبل المتین»، و بلکه شرح ها و حاشیه های «تهذیب الاحکام»، و «من لا یحضره الفقیه» و «اصول کافی» همین سبک را داشته و به شرح حدیث ها پرداخته است. حاشیه های بسیار لطیف و موجز که بر کتاب های حدیثی زده حکایت از توجه او به فقه الحدیث دارد. همان طور که پیشتر نقل شد، توجه او به شرح حدیث ها و تدریس کتاب های حدیث، باعث شد تا او توجه عالمان و شاگردان خود را به فقه الحدیث جلب کند.

دومین شاخه حدیثی که شیخ بهائی به آن توجه داشته، رجال الحدیث بوده است. حاشیه بر «خلاصه الرجال» شیخ بهائی و نیز رساله های گوناگون در علم رجال و به ویژه مشجره ای که از شیخ بهائی در باب شناخت طبقات راویان وجود دارد. حاصل همان

تدریس او بوده است.

سومین شاخه، علم درایه الحدیث است. کتاب های «الدرايه والرعايه» و «غنيه القاصدين» شهید ثانی نخستین کتاب های مؤلف شیعی در علم درایه الحدیث است. پس از شهید ثانی، زین الدین جبعی عاملی (911-965 ق)، پدر شیخ بهائی یعنی حسین بن عبدالصمد عاملی (994 ق) صاحب «وصول الاخیار»، دومین مؤلف در علم درایه است. کتاب وی از کتاب های مشهور در علم درایه الحدیث است. شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی شاگرد شهید ثانی و ملازم او در سفر و حضر بود.

پس از این دو بزرگوار، شیخ بهائی سومین فقیه شیعه است که دست به تألیف کتاب در موضوع علم درایه الحدیث زده، و کتاب «الوجیزه» را به عنوان مقدمه بر کتاب «الحبل المتین فی احکام الدین» تألیف کرده است. «الوجیزه» دوره ای از علم درایه الحدیث و بسیار موجز و متین است. شرح های گوناگونی دارد که مهم ترین شرح آن تألیف علامه آیت الله سید حسن صدر (1354 ق) است، این کتاب به نام «نهایه الدرايه» معروف است. شرح دیگری از شیخ عباس قمی (1359 ق) معاصر سید حسن صدر دارد که به وسیله استاد حجّت الاسلام والمسلمین علی اکبر الهی خراسانی تصحیح، ولی هنوز به چاپ نرسیده است.

فقه الحدیث

شیخ بهائی را باید مبتکر و فعال در زمینه فقه الحدیث نامید. در همین دوره بود که توجه عالمان اصفهان به حدیث و شرح آن برانگیخته شد و بسیاری از عالمان از جمله شاگرد شیخ بهائی یعنی علامه محمد تقی مجلسی (1070 ق) معروف به مجلسی اول، به شرح «من لا یحضره الفقیه» پرداخت. پس از شیخ بهائی، اصفهان تا دو قرن مرکز شرح و تفسیر حدیث بود.

ص: 234

دیگر شاگرد شیخ بهائی که به شرح حدیث روی آورد، ملا محمد محسن فیض کاشانی بود که به شرح روایت های چهار کتاب اصول جوامع حدیثی شیعه یعنی «کافی» و «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار» و «من لا یحضره الفقیه» روی آورد. وی آن ها را در «الوافی» گرد آورد و به شرح آنها پرداخت. کتاب او با عنوان «الوافی» در 28 جلد به چاپ رسیده است.

از دیگر شارحان حدیث در همین دوره، ملا صدرای شیرازی (1050 ق) معاصر شیخ بهائی و بلکه تأثیرپذیر از او در امر فقه الحدیث است که شرح بر «اصول کافی» را شروع کرد، ولی موفق به شرح آن نشد. البته در همان دوره شیخ بهائی باید از فخرالدین ثانی، یعنی شیخ محمد عاملی نوه پسر شیخ شهید ثانی، فرزند شیخ حسن عاملی (1030 ق) نام برد که به شرح «الاستبصار» روی آورد. هفت جلد آن به سامان رسیده که به وسیله مؤسسه آل البیت به چاپ رسیده است.

از دیگر شارحان حدیث در حوزه اصفهان، مرحوم ملا صالح مازندرانی (1086 ق) داماد مجلسی اول است. ملا صالح همان شارح «معالم الأصول» است. کتاب «شرح اصول کافی» او در 12 جلد به چاپ رسیده است. می گوید: او قصد داشت تا شرح بخش فروع کافی را هم بنویسد، ولی بعضی از کج سلیقه ها به او گفتند شاید شما به مرحله اجتهاد نرسیده باشید و برای شما امکان شرح این بخش نباشد، بنابر این از شرح آن صرف نظر کرد.

علامه محمد باقر مجلسی (1111 ق) پرچم دار شرح حدیث در حوزه اصفهان شد. او در بخش پایانی هر باب «بحار الانوار» به شرح حدیث ها پرداخت و نیز دو کتاب «مرآة العقول» در 28 جلد و «ملاذ الاخیار» در 16 جلد را به عنوان شرح و حاشیه بر «الکافی» و «تهذیب الاحکام» نوشت. پس از علامه مجلسی، آقا جمال خوانساری (1125 ق) فرزند حاج آقا حسین خوانساری (1098 ق) به شرح «غرر الحکم و درر الکلم» پرداخت. شرح

او در یازده جلد به چاپ رسیده است.

به نظر می آید پس از درگذشت آقا جمال خوانساری، نه در اصفهان و نه در غیر اصفهان کسی توجه به فقه الحدیث و شرح احادیث ننمود و تنها در گوشه و کنار، رساله های جزئی در شرح یک حدیث و دو حدیث نوشته شد، ولی متون حدیثی مورد غفلت واقع شد.

در پنجاه سال اخیر چند شرح بر «نهج البلاغه» نوشته شده که قابل توجه است، ولی حدیث های فقهی فراموش شده است. شرح «نهج البلاغه» میرزا حبیب الله خوئی و علامه جعفری و علامه شوشتری، آیت الله مکارم شیرازی، علامه محمد جواد مغنیه، شروح معروف نهج البلاغه اند.

علم اصول از دوره شیخ انصاری وارد مرحله جدیدی شد، برخی مطالب پالایش و برخی مطالب افزوده شد، اما در 50، 60 سال اخیر اصول به طور غیر منتظره ای متورم شد، و فقیهان را از دیگر کارهایی همچون توجه مستقیم به حدیث ها باز داشته است. در سال های اخیر طلاب علوم دینی و استادان وقت خود را صرف فهم مطالب اصولی مدرسه های معروف نجف و آخوند و شیخ می کنند.

عامل دیگری که از حدیث غفلت شده، عوض شدن شیوه درسی در حوزه های علمیه است. فخرالدین حلی در احوال خود می گوید: من دو بار «تهذیب الاحکام» را نزد پدرم علامه حلی خواندم.

شیخ بهائی بسیاری از کتاب های حدیثی را نیز تدریس کرده است. شاگردش نقل می کند: من کتاب «اصول کافی»، «تهذیب الاحکام» و «من لا یحضره الفقیه» را در نزد شیخ بهائی خواندم و آنها حدیث ها را یکی یکی می خوانده و احکام مستفاد از آن را استخراج می کرده اند نه اینکه حکم را از خارج بخوانند و به حدیث های دال آن اشاره کنند.

ص: 236

یکی از مسائل بسیار ارزشمند و مهمی که در علم حدیث، به ویژه در فرهنگ شیعی جایگاه مهمی داشته و دانشمندان فقه و حدیث به آن بها داده اند، مسئله اجازه و استجازه بوده است که حکایت از صداقت و راستی و امانت داری در نقل حدیث بوده است. دانشمندان اسلامی از دوران رسول خدا صلی الله علیه و آله در نقل حدیث و همین طور در دوران اهل بیت علیهم السلام کوشیده اند تا حدیث را به گونه درست به نسل بعد منتقل کنند. عالمان تلاش کرده اند تا امانت داری خود را در این راه به اثبات برسانند و به همین سبب تلاش کرده اند واضعان و جاعلان حدیث را کنار بزنند، از هر راوی روایت نقل نکنند و به شدت در نقل حدیث وسواس به خرج دهند. آنها برای قبول حدیث از ناقل و راوی شرایط بسیار سختی را روا داشته اند، و از عالمانی که در نقل حدیث بی پروا بوده اند، انتقاد کرده اند.

جمله هایی همچون: «یروی عن الضعفاء»، «يعتمد المراسیل»، «لا یبالی عمّن أخذ»⁽¹⁾ که در متون رجالی یافت می شود، اشاره به همین نکته دارد که دانشمندان و محدثان امین اسلام از برخی عالمان حدیث و محدثان و راویان انتقاد داشته، آنها را در نقل حدیث سهل انگار حساب کرده اند. آنها علم جرح و تعدیل را برای شناخت راویان ضعیف و ضاع، جعّال، مدّلس، و کذاب وضع کردند، و دین ضرورت را احساس کردند که در نقل حدیث باید اول به شناسایی راویان آن اقدام کنند. به همین علت علم رجال الحدیث روزه روز شد کرد و فربه شد و دانشمندان شیعه و اهل سنت در علم رجال موسوعه های بزرگ و فریبهی را تألیف کردند.

علاوه بر همه اینها، در مورد متن شناسی راویان نیز دقت داشته اند و کلمه «ثَبَّتْ» در

ص: 237

1- . نهایی الدرایه، 436؛ دانش درایه الحدیث، 278؛ رجال نجاشی، ص 76/182، الفوائد الرجالیه، 331/1؛ نقد الرجال، 155/1؛ منتهی المقال، 319/1.

کتاب های رجالی اشاره به همین مطلب دارد، یعنی صرف دروغ گو بودن و ما صادق بودن راوی کفایت نمی کند، بلکه شرایط دیگری هم باید جمع شود و آن ضابط بودن راوی است. علاوه بر کلمه «ثبت»، «متقن» نیز اشاره به همین حقیقت دارد. بنابراین برخی از دانشمندان در مورد توثیق راوی نه تنها از نصوص رجالی بهره می برند، بلکه متن روایت های او نیز می تواند وثاقت او را تأیید کند.

مرحوم علامه سید محمد مهدی بحر العلوم (1212 ق) در «الفوائد الرجالیّه» در توثیق اسماعیل بن ابی زیاد سکونی می گوید: متن روایت های او که از ائمتان خاصّ برخوردار است، و با روایت های مشهور و معروف مطابقت داد دلالت بر وثاقت او دارد. (1)

دانشمندان فقه و حدیث برای احراز امانت داری راویان و محدّثان بسیار حوصله به خرج داده، وسواس داشته، و بلکه در بسیاری از موارد شاگردان خود را امتحان کرده، افراد غیر امین را از اطراف خود دور کرده اند. به همین علّت درباره برخی محدّثان این کلمه در کتاب های رجال وارد شده که: «روی عن الثقات ورووا عنه» (2)؛ این جمله نه تنها می رساند که مشایخ این راوی ثقه بوده، بلکه می رساند که شاگردان او هم ثقه بوده اند و جز به افراد ثقه و محدّثان و راویان شناخته شده و مورد اعتماد حدیث نگفته است.

اما کار به همین مقدار ختم نمی شود. عالمان برای دقت بیشتر، تا شخصی را از حیث نقل حدیث و بلکه فهم و درک آن لایق نمی دانستند، به او اجازه نقل حدیث نمی دادند و اگر حدیثی غیر معتبر و یا غیر مضبوط نقل می کرد، عذر او را می خواستند. به همین دلیل، فقیهان به روایت های معاویه بن عمّار وقتی متفرّد در آن باشد عمل نمی کنند چون می گویند او در ضبط روایت ها خیلی دقیق و عارف نبوده است. همین 9.

ص: 238

1- . الفوائد الرجالیه، 347/1.

2- . منتهی المقال 235/2؛ رجال نجاشی 304/119.

امر باعث شد تا تحمّل حدیث به شیوه اجازة، و اجازة روایت و استجازة در میان عالمان رایج گردد. کم کم این مقوله بسیار فربه و پر دامنه شد و سلسله اجازات را پدید آورد که خود بخشی از فرهنگ اسلامی است.

شهید ثانی در «الرعاية» نوشته است: «الإجازة قسم من أنحاء تحمّل الحدیث وهی فی الأصل مصدر أجاز وأصلها إجازة وهی مأخوذة من جواز الماء الذی یستقاه المال من الماشیه والحرث، وقیل الإجازة إذن وتسویغ وهو المعروف»⁽¹⁾.

دانشمندان اسلامی در مورد نقل حدیث آن قدر حسّاس بوده اند که برای چگونگی تحمّل حدیث گونه هایی را ذکر کرده و دقت می کرده اند که حدیث را چگونه نقل می کند. آنها برای گونه های نقل حدیثی مراتبی را لحاظ کرده اند که در کتاب های علم درایه الحدیث، عنوان «انحاء تحمّل حدیث» دارند.

جلال الدین عبدالرحمن سیوطی (911ق) در «تدریب الراوی شرح تقریب النواوی» و در «ألفیه الحدیث»، همین مبحث را مورد توجه قرار داده است. در دیگر کتاب های علم درایت هم بخشی را به آن اختصاص داده اند. در «المزهر» نیز بابی را درباره چگونگی نقل لغت و دریافت لغت از استاد قرار داده و همین گونه های تحمّل را درباره نقل لغت نیز بحث کرده اند.⁽²⁾

شیخ بهائی در کتاب «الوجیزه» انحاء تحمّل حدیث را چنین بیان کرده است:

اولها: السماع من الشیخ؛ وهو أعلاها، فیقول المتحمّل: سمعت فلاناً أو حدّثنا. أو أخبرنا أو تّبأنا.

الثانی: القراءه علیه ویسمی العرض وشرطه حفظ الشیخ أو کون الأصل المصحّح بیده أو بید ثقه، (وفی حکم القراءه علیه السماع حال قراءه الغیر فیقول: قرئ علیه وأنا).⁶

ص: 239

1- . الرعاية، 258، کتابخانه آیت الله مرعشی و ص 137 بوستان کتاب (وئسقاء) به صیغه ثلاثی مجرد.

2- . المزهر، 144/1؛ تدریب الراوی، 8/2؛ بن مایه های قرآنی ادب عربی، 256.

الثالث: الإجازة، والأكثر على قبولها، ويجوز مشافهه وكتابه ولغير المميّز وهي إمّا لمعيّن بمعين أو بغيره أو لغيره به أو بغيره، وأول هذه الأربعة أعلاها بل منع بعضهم ما عداها، ويقول: أجازني روايه كذا أو إحدى تلك العبارات مقيدة بـ «إجازة» على قول.

الرابع: المناولة بأن يناوله الشيخ أصله ويقول: هذا سماعى مقتصراً عليه من دون «أجزتك» ونحوه، وفيها خلاف وقبولها غير بعيد مع قيام القرينه على قصد الإجازة، فيقول: حدّثنا مناولةً وما أشبه ذلك، أمّا المقتترنه بها لفظاً فهي أعلى أنواعها.

الخامس: الكتابه بأن يكتب له مرويه بخطه أو يأمر بها له فيقول: كتّبت إليّ أو حدّثنا مكاتبه على قول.

السادس: الإعلام بأن يُعلّمه أنّ هذا مرويه مقتصراً عليه من دون مناولة ولا إجازة، والكلام في هذا وسابقه كالمناولة فيقول أعلمنا ونحوه.

السابع: الوجدان بأن يجد المرويّ مكتوباً من غير اتصال - على أحد الأنحاء السابقة - بكتابه فيقول: وجدت بخط فلان أو في كتاب أخبرني فلان أنّه خطّ فلان وفي العمل بها قولان، أمّا الروايه فلا (2).

همان طور كه معلوم شد، نخستين معنای اجازة و استعمال آن در انحای تحمّل حدیث است؛ زیرا وقتی راوی حدیثی را از استاد خود و راوی قبل می شنود، چند گونه می تواند باشد و یا نقل هر حدیثی می تواند به یکی از این گونه ها اتفاق افتد: شنیدن از 2.

ص: 240

1- . عبارت داخل پرانتز در متن نهایی الدراییه که شرح الوجیزه است، موجود است ولی در الوجیزه مقدمه الحبل المتین موجود نیست؛ نهایی الدراییه، ص 450؛ الحبل المتین، ص 26.

2- . الحبل المتین، 1/27؛ نهایی الدراییه، 446؛ زبده الاصول، 96؛ مقباس الهدایه، 3/65؛ بحار الانوار، 166/2؛ مرآه العقول، 1/177؛ اصول الحدیث (سبحانی)، 225؛ جامع الاصول، 1/38؛ الذریعه، 555/2.

استاد چه به گونهٔ املا باشد که استاد بر شاگردان خود درس بگوید و حدیث را بنویسد، و یا اینکه فقط حدیث را نقل کند و در مقام املا نباشد و راوی آن را شنیده و خود نوشته، یا نوشته و برای دیگران نقل کرده است. اگر استاد در مقام املا باشد و شاگردان بنویسند، نتیجهٔ آن کتابی همچون «امالی صدوق»، «امالی مفید» و «امالی شیخ طوسی» می شود که استاد متن حدیث ها را بیان کرده و شاگردان همان قرائت استاد را بدون زیاد و کم نوشته اند، پس امالی همان متن تهیه شده به وسیلهٔ استاد است که به شاگردان گفته شده است.

وجه دوم از تحمّل حدیث، سماع از استاد و شیخ است. استاد در این صورت حدیث را گفته و شاگردان شنیده اند که نوع عباراتی که در کتاب های حدیث با جملهٔ «حدّثنا، أنبأنا، وأخبرنا» وجود دارد اشاره به همین نوع از تحمّل حدیث است، چه به صیغهٔ جمع آورده شود و یا مفرد «أخبرنی، حدّثنی، أنبأنی».

مخفی نباشد که پدر مصتّف، یعنی حسین بن عبدالصمد در کتاب «وصول الأخبار إلى أصول الأخبار»⁽¹⁾ بیان داشته است که فرقی ندارد که در مقام حدیث گفتن با لفظ «حدّثنا وأخبرنا وأنبأنا» باشد، یا با الفاظی همچون «سمعتہ یقول، یا قال لنا، یا ذکر لنا» باشد. در صدر اول و متقدّمان بین این الفاظ فرقی نگذاشته اند. اما در دوره های بعد هر جا گفته می شود «أخبرنا» منظور از طریق قرائت بر استاد است، و هر جا گفته می شود «تّبأنا وأنبأنا» یعنی از طریق اجازه می باشد.

طریقهٔ سوم قرائت بر استاد است. شرط آن حافظ بودن شیخ است که روایت ها را از حافظهٔ خود بخواند و یا اصل و کتاب مصحّح در دست او باشد. از «قرأت و سمعت»، یا جملهٔ «أخبرنا یا حدّثنا» که مقید به قراءهٔ علینا باشد، همین مطلب استفاده می شود.²

ص: 241

و اگر کس دیگری بر شیخ قرائت کند و او گوش کند نیز همین حکم را دارد.

گونه چهارم اجازه است و ادّعی اجماع بر عمل به حدیثی که به گونه اجازه نقل شده است، یعنی استاد اجازه می دهد به شاگردش که روایت های کتاب او را نقل کند. اجازه، گونه هایی دارد که مصنّف به آنها اشاره کرده است:

به شخص معینی کتاب های معینی را اجازه دهد، مثل اینکه می گوید: «اجازه دادم فلان کتاب خودم یا کتب اربعه را».

یا به شخص معین اجازه می دهد، ولی معین می کند: «اجازه دادم فلان کتاب خودم یا کتب اربعه را».

یا به شخص معین اجازه می دهد، ولی معین نمی کند: «اجازه دادم به تو تمام کتاب ها و نوشته های خودم را».

و گاهی اجازه به غیر معین ولی متعلّق آن معلوم است، برای مثال: «اجازه دادم به همه شاگردان خود نقل کتاب خود را».

یا اجازه به غیر معین و متعلّق آن نیز معین نیست: «أجزت كلّ جمیع مسموعاتی».

مرحله نخست عالی ترین مراحل اجازه است. مرحوم شهید ثانی در «الدرایه» فرموده: از استادش سید تاج الدین ابن معین طلب کرده اجازه برای خودش و فرزندان و جمیع مسلمانان از کسانی که جزئی از حیات استاد را درک کرده، نقل تمام مرویات او را، و استاد نیز اجازه داده است (1).

مرحوم پدر مصنّف برخی صورت های غیر اول را و عباراتی که بر این بخش دلالت دارد صحیح شمرده: «أجازنی روایه کذا»، یا هر جمله ای را بیاورد، ولی مقید به لفظ اجازه باشد. 7.

ص: 242

گونه چهارم از نقل حدیث «مناوله» است که استاد کتاب اصلی را به شاگرد می دهد و می گوید از آن نقل کن. در کتاب «کافی» روایتی وجود دارد که به قول والد مصنف - حسین بن عبدالصمد عاملی - این بخش را تأیید می کند: «عن أحمد بن عمر بن الحلال قال: قلت للرضا عليه السلام: الرجل من أصحابنا يُعطيني الكتابَ ولا يقولُ إزوه عني، يجوز لي أن أزويه عنه؟ قال: فقال عليه السلام: إذا عَلِمْتَ أنَّ الكتابَ له فَازوه عنه»⁽¹⁾؛ راوی گفت: یکی از اصحاب ما کتابی را به من بدهد ولی نگوید: از آن روایت کن، آیا صحیح است از او روایت کنم؟ حضرت فرمود: وقتی که در انتساب کتاب به او علم داری آن را نقل کن.

حسین بن عبدالصمد می گوید: اگر این روایت صحیح باشد، اشکالی در این بخش باقی نمی ماند⁽²⁾.

الفاظ مناوله «حدَّثنا مناوله»، و گاهی استاد کتاب را به شاگرد می دهد و می گوید: «هذا سماعي» که از آن با عنوان «عرض المناوله» تعبیر می شود.

طریقه پنجم کتاب است که استاد برای شاگرد مروی خود را بنویسد یا امر کند ثقه ای را که حدیث او را برای دیگری بنویسد. برخی امامان علیهم السلام حدیث ها را نوشته و برای اصحاب فرستاده اند به مکاتب های امامان علیهم السلام که حجّت است و شاهی بر حجّیت این نوع است.

طریق ششم: فقط به شاگردش می گوید این حدیث های من است، ولی مناوله و اجازه وجود ندارد.

طریق هفتم «وجاده» است، که شهید ثانی می گوید: از لغات مؤلّده است. در آن حالت راوی کتابی را دیده و حدیث های آن را نقل می کند؛ برای مثال کتاب «کافی» را⁰.

ص: 243

1- . الكافي، 1/52.

2- . وصول الاخير، 140.

در کتابخانه می بیند و از آن حدیث نقل و با لفظ «وجدت» به آن اشاره می کند. بیشتر بزرگان عمل به این حدیث را روا می شمارند و حدیثی هم در «اصول کافی» وجود دارد که آن را تأیید می کند.

طریق هشتم: وصیت است، که مؤلف کتاب های خود را به فرزند یا شاگردانش وصیت می کند.

امام صادق علیه السلام به عبید بن زراره فرمود: «فإن متَّ فأورث كتبك بعدك». پدر مصنف، این گونه نقل حدیث را نوعی تعلیق دانسته است (1).

آنچه نقل شد، گونه تحمل حدیث بود که اجازه نیز در ضمن آن وجود داشت. اما اجازه معنای دومی دارد که شهید ثانی فرمود: «الإجازة إذن وتسويغ وهو معروف». این اجازه همان معنای متداول بین عالمان پس از دوره غیبت صغری است.

مرحوم آقابزرگ تهرانی در «الذریعه» بیان داشته است: «هو الكلام الصادر عن المجيز المشتمل على إنشائه الإذن في رواية الحديث عنه بعد إخباره إجمالاً بمروياته ويطلق شايحاً على كتابه هذا الإذن المشتمله على ذكر الكتب والمصنفات التي صدر الإذن في روايتها عن المجيز إجمالاً أو تفصيلاً، وعلى ذكر المشايخ الذين صدر للمجيز الإذن في الرواية عنهم، وكذلك ذكر مشايخ كل واحد من هؤلاء المشايخ طبقه بعد طبقه إلى أن تنتهي الأسانيد إلى المعصومين» (2).

اجازه به این معنی، آن است که مؤلف کتاب های خود یا کتاب هایی که دیگران تألیف کرده اند را به شاگردان اجازه می دهد. به اجازه دهنده مجیز گویند، و به شخصی که به او اجازه می دهد مجاز له گفته می شود. اگر شخص مجاز از مجیز طلب اجازه کند به او مستجیز یعنی طلب کننده اجازه می گویند، این اجازه گاهی مختصر و 1.

ص: 244

1- وصول الاخير، 143؛ نهايه الدرايه، 472.

2- الذريعه، 1/131.

در حدّ چند سطری است که مؤلّف و مجیز می نویسد که به فلانی اجازه دادم، اما گاهی در حدّ یک رساله است مثل اجازه نامه علامه حلّی به بنوزهره که در حدّ یک جلد است، و علامه حلّی در آن همه طرق خود را به صاحبان کتاب های روایی و غیر آن از شیعه و اهل سنت نقل می کند.

پس اجازه در مرحله اول فقط همان اجازه مجیز به شاگرد و مستجیز است،⁽¹⁾ اما در مراحل بعدی این اجازه گسترش یافته و مجیز طرق خود به صاحبان کتاب ها را هم ذکر می کند، یعنی من از استادم اجازه خواستم و او کتاب های خود و دیگران را به من اجازه داد به این واسطه ها «صاحبان کتاب ها» طریق می گویند، برای مثال علامه حلّی طرق خود را به شیخ طوسی، کلینی، صدوق، بخاری، مسلم و دیگر بزرگان اهل سنت نقل می کند. این گونه اجازه نامه درصدد شمارش و معرفی برخی واسطه ها و برخی کتاب ها نیز برمی آید. اجازه نامه علامه حلّی به بنوزهره حاوی مطالبی همچون مؤلّفان، عالمان و استادان و حلقه های اتصال بین او و صاحبان کتاب ها را معرفی کرده، و بیان کننده عالمان طراز اول فقه و حدیث و رجال و دیگر علوم است، این گونه اجازه نامه یک منبع مهم برای به دست آوردن تاریخ آن دوره است.

شهید اول محمد بن مکی عاملی (786 ق) می گوید: عصر جمعه ای بود، بر استادم فخرالدین حلّی (771 ق) وارد شدم، و استادم فخرالدین به من اجازه اجتهاد و روایی داد.

شهید ثانی نیز به برخی از شاگردان خود اجازه داده از جمله به شیخ حسین بن عبدالصمد عاملی پدر شیخ بهائی که شاگرد برجسته او بوده است.

از جمله شخصیت هایی که اجازه نامه مفصّلی برای فرزندان خود نوشت شیخ².

ص: 245

1- . اصول علم الرجال، 148؛ مقباس الهدایه، 219/2؛ الفوائد الرجالیه، 19/2.

یوسف بحرانی (1186 ق) بود. او اجازه نامه خود را با عنوان «لؤلؤه البحرين» تألیف کرده و از مشایخ خود طبقه طبقه یاد کرده و به مؤلفان اصلی، صاحبان جوامع اربعه، یعنی شیخ طوسی و کلینی و صدوق رسانده است. طرق او به علامه حلی، و از علامه حلی با چند واسطه به شیخ طوسی می‌رسد، او گاهی به یک عالم و مؤلف چند طریق دارد که پس از بیان طریق اول، رمز «ح» که در نزد محدثان اشاره به «حیلوله» دارد، طریق دیگری را ذکر کرده است. «حیلوله» در لغت مصدر «حیل» است، یعنی طریق قبلی عوض شده و به طریق دیگر منتقل شده باشد. شیخ یوسف بحرانی طرق خود به بخاری و مسلم و دیگر کتاب‌های اهل سنت را ذکر کرده است که از طریق شیخ بهائی است.

شخصیت دیگری که در این راه کوشش فراوان ارزشمندی در جمع آوری اجازه نامه‌ها داشته، مرحوم علامه محمد باقر مجلسی (1111 ق) بوده است که در اواخر «بحار الانوار» اجازه‌های بزرگان عالمان به شاگردان آنها را گرد آورده است. پنج جلد آخر «بحار الانوار» از چاپ صد و ده جلدی مربوط به اجازه است. اجازه شیخ بهائی به شاگردان او و اجازه‌های استادان او به شیخ بهائی در آنجا ذکر شده است.

شخصیتی که در نیم قرن اخیر اجازه‌های فراوانی را به مستجیزان داده است، مرحوم آقابزرگ تهرانی صاحب «الذریعه الی تصانیف الشیعه» است. علامه محمد محسن تهرانی به بسیاری از دانشمندان معاصر اجازه روایی داده که استاد محمد رضا حکیمی در کتاب آقابزرگ تهرانی نام بسیاری از آنها را آورده است و مؤلفان و مستجیزان همه، اجازه نامه‌های آقابزرگ را در کتاب‌های خود آورده‌اند.⁽¹⁾

از جمله شخصیت‌هایی که به بحث اجازه در عصر حاضر اهمیت داده است،⁷.

ص: 246

1- . شیخ آقابزرگ (محمد رضا حکیمی)، 17.

مرحوم آیت الله سید شهاب الدین مرعشی نجفی، عالم نسابه است. او به بسیاری از عالمان معاصر اجازه روایی داده است. همان طور که خودش از عالمان بسیاری استجازه خواسته و آنها به ایشان اجازه داده اند. مرحوم علامه آیت الله مرعشی از عالمان شیعه و سنی، فرق گوناگون، مذاهب مختلف شافعیه، مالکیه، حنبلیه، حنفیه، زیدیه، اجازه نامه هایی دارد، و کتاب های آنها را که از عالمان طراز اول عصر حاضر هستند اجازه کرده است. مجموعه این اجازه ها در کتابی با عنوان «المسلسلات» به چاپ رسیده است. نخستین اجازه نامه (1) این کتاب و بلکه مفصل ترین آنها، اجازه نامه مرحوم آیت الله حاج شیخ محمد باقر آیتی گزاری (1353 ق) است، (2) وی از شاگردان ممتاز و برجسته میرزا حسن شیرازی (1312 ق) است و از عالمان و مجتهدان طراز اول در عصر خود محسوب می شود. مرحوم علامه سید محسن امین در «أعیان الشیعه» او را از مجتهدان نجف شمرده که در برخی فتاوی متفرد است. او از نجف به بیرجند مهاجرت کرده و در آنجا به مفتی الفریقین معروف شد.

آیت الله آیتی اجازه نامه خود را در بیرجند نوشته و در پایان آن فرموده که آن را به سید شهاب الدین مرعشی نجفی بدهند. این اجازه نامه بسیار مفصل، همه طرق مصنف را دارد (3). مرحوم آیت الله مرعشی در آن رساله اجازه نامه درباره برخی عالمان و کتاب های آنها تذکری فرموده که خود یک کتاب علمی است. از نکته هایی که در رساله یاد می کند اشاره به مسئله «تدیج» در نقل حدیث است، می گوید: علامه محمد باقر مجلسی در اصفهان با شیخ حرّ عاملی (1104 ق) ملاقات کرد، آن گاه که شیخ حرّ

ص: 247

1- . المسلسلات، 32/1.

2- . فرهنگ نامه امثال و واژگان گزاری، 256؛ گنجینه دانشمندان، 263/3؛ الفوائد الرضویه، 418/2؛ اعیان الشیعه، 181/9.

3- . اجازه نامه فوق را در کتاب مناہج الفقهاء فی علم الرجال ودورها فی الفقه آورده ایم.

عاملی به سفر حج مشرف می شد، هر یک به دیگری اجازه روایی داده اند و به این عمل «تدبیج» می گویند، چون هر یک خود را در دیباجه دیگری قرار داده است. (1)

بر اساس همین طلب و نکته ها، مرسوم شده است که مؤلفان و عالمان به ویژه در ابتدای کتاب های حدیثی طرق خود را به صاحب کتاب و یا حدیث نقل می کنند. شیخ بهائی در اول کتاب «الأربعون حدیثاً» حدیث اول را که نقل می کند، طرق خود به کلینی را می نویسد. شیخ یوسف بحرانی طریق خود به «صحيح بخاری» را از جانب شیخ بهائی آورده است، او فرموده:

«وأما صحيح البخاری فنرويہ بالإسناد عن شيخنا البهائي قدس الله روحه، عن مهدي بن محمد بن محمد بن أبي اللطف المقدسي، عن أبيه محمد بن محمد، عن شيخه كمال الدين محمد بن الشرف المقدسي، عن أبي الفتح محمد بن أبي بكر، عن أبي الحسين محمد المراغي، عن أبي عبدالله محمد بن إسماعيل القرشيدي، عن السيد أبي عبدالله محمد بن سيف الدين فليح بن كيكلدي العلائي، عن قاضي القضاة أبي عبدالله محمد بن مسلم بن محمد بن مالك الحنبلي، عن أبي عبدالله محمد بن عبدالرحيم بن عبدالواحد المقدسي، عن أبي طاهر محمد بن عبدالواحد البزاز، عن محمد بن أحمد بن حمدان، عن محمد بن اليتيم، عن محمد بن يوسف الفربري، عن محمد بن إسماعيل البخاري بكتابه المذكور وجميع مصنفاته».

صاحب «لؤلؤه البحرين» مرحوم شیخ یوسف بحرانی فرموده: این سند از اسانید عجیب و غریب است، بدان سبب که عالمان این سند همه از محمدین هستند. (2) یادآور می شوم مؤسسه تراث شیعه به احیای اجازات بزرگان دست یازیده، و در این 4.

ص: 248

1- . مقباس الهدایه، 300/1؛ الرعايه، 350؛ تدریب الراوی، 246/2؛ فتح المغیث، 140/3؛ دانش درایه الحدیث، 156.

2- . اعیان الشیعه، 9/243؛ لؤلؤه البحرين، 434.

راستا کتاب «الروضه البهیه فی الاجازه الشفیعیّه» تألیف سید محمد شفیع الموسوی الجابلقی البروجردی (1280 هـ - ق) را به طبع رسانده است.

عدم ضرورت به نصّ رجالی در توثیق راوی

شیخ بهائی در تألیف های خود نوشته که در برخی اوقات از من سؤال کردند که صدوق بالاتر است یا زکریّا بن آدم؟ شیخ می گوید: در جواب گفتم که زکریّا بن آدم قَمّی باید بر صدوق برتری داشته باشد، زیرا که صدوق را عالمان رجال توثیق نکرده اند، ولی زکریّا بن آدم (1) را در کتاب های علم رجال توثیق کرده اند و جلالت او را و قرب او را در نزد امامان علیهم السلام بیان کرده اند و نوشته اند که زکریّا بن آدم با حضرت رضا علیه السلام هم کجاوه بوده است و به مگّه رفته اند، و این نیز جلالت و عظمت او را می رساند. پس مدّتی گذشت شبی از شب ها صدوق رضی الله عنه را در خواب دیدم و بر او سلام کردم و دیدم از من اعراض نمود، پس از مکالمه و سخن گفتن عرض کردم که: سبب اعراض شما از من چیست؟ او در جواب گفت: به چه جهت و از کجا بر شما معلوم شد که زکریّا بن آدم بر من برتری دارد؟ شیخ بهائی از خواب بیدار شد.

مرحوم میرزا محمّد تنکابنی در پایان سخن می گوید که: صدوق را عالمان رجال توثیق نکرده اند، ولی این سکوت آنها از توثیق دلیل بر تأمل عالمان رجال در توثیق او ندارد؛ زیرا بیشتر عالمان رجال متقدّم، مشایخ اجازه را توثیق نکرده و بنا بر توثیق آنها نداشته اند. به ویژه کسانی که شهرت داشته اند برای مثال علی بن ابراهیم قَمّی (329 ق) استاد محمّد بن یعقوب کلینی از مشایخ اجازه اوست و علی بن ابراهیم اجازه دارد از پدرش ابراهیم بن هاشم، و ابراهیم بن هاشم به وسیله عالمان رجال توثیق نشده است، و بنابراین طبقه سالفه (عالمان و فقیهان قبل ما) روایت هایی را که در

ص: 249

1- . رجال نجاشی، ص 174/458؛ منتهی المقال، 3/259؛ اختیار معرفه الرجال، 594؛ خلاصه الرجال، 75.

سلسلهٔ سند آن ابراهیم بن هاشم واقع شده، حسنه نامیده اند، ولی اقوی وفاقاً لمحققی متأخری المتأخرین خبر او صحیح است، به دلیل آنکه ابراهیم بن هاشم از مشایخ اجازه است و به همین مقدار در توثیق او کافی است. پسرش علی بن ابراهیم بر او اعتماد کرده و نیز کلینی از مشایخ ثلاثه در «کافی» بر او اعتماد داشته و بسیار روایت از او نقل کرده است. علاوه بر آن ابراهیم بن هاشم معتمد قمی ها بوده است و همین مقدار در توثیق او کفایت می کند؛ زیرا که اهل قم در نهایت احتیاط روایت ها را درک کرده اند، به گونه ای که اگر راوی از راویان غیر ثقه و یا مهممل و مجهول و یا مراسیل نقل می کرد، با او برخورد می کردند و او را از قم بیرون می کردند، و کسی که از روایت های او غلو استشمام می شد او را طرد کرده و بلکه از قم بیرون کرده اند.

همچنین صدوق از مشایخ اجازه و مورد اعتماد قمی ها و بلکه مسلمانان است. او از مشایخ ثلاثه است که یک عنوان کتاب از چهار کتاب اصلی روایت تألیف اوست، و شیخ مفید از شاگردان اوست و به ادعای خویش با دعای امام زمان علیه السلام به دنیا آمده است (1). زیادی روایت ها و تألیف های او آماره و نشانهٔ وثوق و تعدیل است. عدّه ای از فقیهان و رجالیان معتقدند که ترصدی صدوق نشانهٔ وثاقت آن راوی است، یعنی اگر صدوق دربارهٔ شخصی بگوید «رضی الله عنه» این خود نشانهٔ وثاقت او حساب می شود. صدوق مورد ریب نیست، ما در منظومهٔ درایه و شرح و جیزهٔ شیخ بهائی، و حواشی شرح درایهٔ شهید این مطلب را مفصّل بیان کرده ایم (2).

در توضیح این نکته می گوئیم که دربارهٔ ابراهیم بن هاشم در بحث های آینده سخن خواهیم گفت (3).

ص: 250

-
- 1- . الغیبه، ص 188؛ تنقیح المقال، 154/3.
 - 2- . قصص العلماء، 247.
 - 3- . معجم رجال الحدیث، 316/1؛ تنقیح المقال، 39/1؛ قاموس الرجال، 333/1؛ رجال نجاشی، 18/16؛ نقد الرجال، 95/1؛ خلاصه الرجال، ص 4/9.

اما ماجرای توثیق صدوق این است که در قرن یازدهم، سه طیف از عالمان ظهور و بروز کردند: عدّه ای در مباحث رجالی و سندشناسی بسیار سخت گیر بوده اند همچون ملا عبداللّه شوشتری 1021 و شیخ عبدالنبی جزائری و سیّد مصطفی تفرشی، و بلکه غیر اینها. این عالمان بسیار بر نصوص رجالی مقید بوده و از محقق حلی (675 ق) و شهید ثانی خط و مشی خود را گرفته اند و اگر عالمان رجالی نسبت به یک راوی سکوت داشته و لفظ «ثقه» به کار نبرده بودند او را از دایره وثاقت خارج کرده اند.

در نقطه مقابل عدّه ای از اخباریان ظهور کردند که در رأس آنها ملا امین استرآبادی (1) است. اینان بسیار به رجالیان تاخته و علم رجال و اصول و تنويع حدیث را نفی کرده اند.

شیخ بهائی رحمه الله حلقه اتصال بین این دو گروه بود، او فقهی معتدل بود؛ نه همچون اخباری ها حمله و هجمه بر فقه و اصول و رجال داشت، و نه همچون اصولیان آن دوره در رجال و روایان و روایت ها سخت می گرفت.

در این دوره درباره صدوق بحث در گرفت که آیا ثقه است یا خیر؟ و این بحث به شیخ بهائی هم سرایت کرد. عدّه ای مدعی شدند که صدوق چون از ناحیه رجالیان با لفظ «ثقه» توثیق نشده نمی توان او را در زمره ثقات قرار داد، بلکه باید او را در زمره حسان و روایان ممدوح بدانیم.

همین مطلبی را که تنکابنی به صورت خواب روایت کرده در «منتهی المقال» تألیف ابوعلی محمد بن اسماعیل حائری (1216 ق) به طور مستند و مستقیم به شیخ بهائی نسبت داده شده است، او می گوید: در تعلیقه علامه محمد باقر بهبهانی (1205 ق) بر کتاب «منهج المقال» میرزا محمد استرآبادی (1028 ق) آمده که محقق بحرانی در حاشیه «بلغه المحدثین» (ص 362) نقل کرده است که مشایخ ما از شیخ بهائی درباره تعدیل و توثیق صدوق سؤال کردند، او صدوق را توثیق و تعدیل کرد و 1.

ص: 251

فرمود: قدیم از این مطلب سؤال شدم که زکریّا بن آدم و محمّد بن علی بن بابویه کدام یک افضل و برتر است؟ در جواب گفتم: زکریّا بن آدم، چون اخبار در مدح او بسیار وارد شده است. شیخ صدوق را در خواب دیدم که مرا معاتبه کرد و فرمود: از کجا بر تو روشن شد که زکریّا بن آدم بر من برتر است و از من روی گرداند.

در حاشیه دیگری از شیخ بهائی نقل شده که فرمود: برخی مشایخ ما در وثاقت صدوق⁽¹⁾ توقّف کرده اند و این امر غریبی است، با اینکه او رئیس المحدثین است و در عبارات اصحاب از او به صدوق تعبیر می شود و او مولود به دعای امام است. در توقیع به «فقیه» توصیف شده است و علامه حلی در کتاب «مختلف الشیعه» تصریح به تعدیل و توثیق او نموده است، و ندیدم کسی در روایات «من لا یحضره الفقیه»، وقتی صحیح السند باشد، توقّف کند، بلکه دیدم عدّه ای از اصحاب را که روایات مراسیل او را توصیف به صحّت می کنند و می گویند: مراسیل صدوق کمتر از مراسیل محمّد بن ابی عمیر نیست، از جمله علامه حلی در «مختلف الشیعه»، و شهید در «شرح ارشاد الاذهان»، و سید محقق داماد در «الرواشح السماویّه».

و ابوعلی حائری (1216) در خاتمه بحث گفته است: شیخ سلیمان بحرانی بحث مفصّلی را در «الفوائد النجفیّه» درباره او دارد و کسی در عدالت او بحث ندارد، فقط در وثاقت او بنا بر اصطلاح عالمان رجال بحث وجود دارد⁽²⁾. ما در همین کتاب درباره مراسیل صدوق بحث کردیم و شاید مناقشه عدّه ای از عالمان در وثاقت صدوق از باب رأی او درباره سهوالنبی بوده است. 7.

ص: 252

-
- 1- ر. ک: زندگی نامه صدوق: قصص العلماء، 503؛ منتهی المقال، 305/7؛ رجال نجاشی، ص 261/648؛ خلاصه الرجال، ص 94/20؛ الفهرست، ص 93/393؛ الفوائد الرجالیه، 300/3؛ خاتمه مستدرک الوسائل، 6/7.
 - 2- منتهی المقال 6/120؛ روضه المتّقین، 14/16؛ تعلیقه منهج المقال/ 307.

اشاره

با توجه به فهرست کتاب های شیخ بهائی دانسته می شود که مهم ترین کتاب های او در موضوع فقه الحدیث است. او درس و بحث خود را بر محور حدیث ها قرار داده و به بررسی سند آن، شرح واژگان و احکام مستفاد از آن پرداخته است. این شیوه درس و بحث بر اساس روایت ها تا عصر شیخ اعظم انصاری مرسوم بوده است. شیخ بهائی کتاب های گوناگونی را در فقه الحدیث و بررسی و شرح روایت ها دارد.

الحبل المتین

آنچه مؤلف موفق شده در این کتاب به آن بپردازد به اندازه دو جلد است که به وسیله بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی چاپ شده است و مقدمه ای با عنوان الوجیزه دارد که درباره آن سخن خواهیم گفت. شیخ بهائی دو مقدمه در این کتاب دارد: یکی قبل از ورود به بحث یعنی قبل از الوجیزه و دیگری بعد از الوجیزه. او در مقدمه دوم چند عبارت زیبا را آورده که هدف و غایت کتاب را توضیح می دهد:

«هذا الكتاب بذلت فيه جُهدی وجعلته تذکرهً لأولی الألباب من بعدی، ینطوی علی عیون الأحادیث الواردة فی الأحکام العملیة، ویحتوی علی خلاصه ما رواه

أصحابنا رضی اللہ عنہم بالأسانید المعتره عن العتره النبویّه کنز مذخور بصحاح الأحادیث وحسانها، وبحر مسجور بلؤلؤ الأخبار ومرجانها، موشحه أحادیثه بتفسیر المبانی وتقریر المعانی وتبیین النکات وتوضیح المغلقات واستکشاف الدلائل واستنباط المسائل إلى غیر ذلك ممّا انجر إليه الکلام فی بعض الأوقات» (1).

هدف شیخ بهائی از تألیف کتاب

شیخ بهائی هدف خود را از تألیف کتاب چنین برمی شمارد:

- 1 - بیان احادیث صحاح و حسان، و خودبه خود در کنار آن گاهی به احادیث ضعیف نیز اشاره و حدیث های صحیح و حسن را بیان می کند. شیخ بهائی در پاورقی و حاشیه آورده است که: آنچه را ما در این کتاب صحیح نامیدیم، یا آن را موثق شمردیم، یا حسن دانستیم؛ چیزی است که گمان ما با تفحص و کوشش به آن منجر شده است، و شاید دیگران در مورد سند حدیث به چیزی برسند که ما به آن نرسیدیم. خداوند نگهدارنده و عطاکننده توفیق و عصمت است.
- 2 - دومین مطلبی که شیخ بهائی در این کتاب دنبال کرده، ذکر مبانی، استخراج قواعد و کلیات فقه است. مبناهایی که گاهی می توان فروع فراوانی را از آن استخراج کرد.
- 3 - تقریر معانی و شرح و بسط آن و استخراج معنای روشن و واضح از آن.
- 4 - بیان نکاتی که در حدیث وجود دارد. نکاتی که چه بسا از دلالت مطابقی آن استفاده نشود، ولی از دلالت التزامی و مجموع روایت ها و یا صدر و ذیل روایت استفاده شود.
- 5 - گره ها و مشکلاتی که در حدیث ها وجود دارد بیان می شود، و این بخش

ص: 254

عظیمی از فقه الحدیث است که با عنوان «مشکل الحدیث» معروف است. اولاً این گونه ابهام ها در حدیث ها و فرازهای آن گاهی از نقل به معنی سرچشمه می گیرد زیرا راوی حدیث به همان الفاظ امام علیه السلام نقل نکرده است (1)، بنابراین فقیه و خواننده در فهم آن دچار نگرانی و سوءفهم می شود، مثل آنچه در حدیث معایش عباد در «تحف العقول» رخ داده است.

ثانیاً ممکن است از سوءضبط راوی باشد، چه اینکه برخی راویان، چون عرب اصیل نبوده اند نتوانسته اند الفاظ را دقیق ضبط کنند، مثل آنچه دربارهٔ عمّار ساباطی نقل شده است که روایت های او اضطراب دارد و شیخ طوسی بیان داشته که به متفردات او عمل نمی شود.

سومین عامل پیدایش گره و تعقید در روایت ها، تقطیع آنهاست که به وسیلهٔ اصحاب امامان و در دورهٔ صدر آغاز غیبت کبری به وسیلهٔ مشایخ ثلاثه رخ داده است.

6 - ششمین هدفی که شیخ بهائی از تألیف کتاب دارد، استخراج دلیل برای فتاوی است. به عنوان مثال در نخستین صحبت از کتاب «فی فضل الصلاه والحث علیها» حدیث پنجم از زراره است: «الخامس: زراره عن أبي جعفر عليه السلام، قال: بينا رسول الله صلى الله عليه وآله جالس في المسجد إذ دخل رجل فقام فصلى فلم يتم ركوعه ولا سجوده، فقال صلى الله عليه وآله: نقر كنقر الغراب، لئن مات هذا وهكذا صلواته ليموتنّ علي غير ديني» (2). شیخ پس از شرح مفردات و جمله های آن، در آخر بحث بیان کرده است:

مراد از تمام نکردن رکوع و سجود ترک طمأنینه در رکوع و سجود است همان طور که 9.

ص: 255

1- . استاد دکتر پاکتچی کتابی با عنوان فقه الحدیث مباحث نقل به معنی دارد، پژوهشگر می تواند مراجعه کند.

2- . الحبل المتین، 1/47؛ وسائل الشیعه، 3/268؛ تهذیب الاحکام، 2/239.

قول پیامبر به آن اشعار دارد: «نقرُ كنقر الغراب»⁽¹⁾ و «نقر»، گرفتن دانه توسط پرنده با منقار است.⁽²⁾ در این حدیث دلالت واضیح وجود دارد بر وجوب طمأنینه در ركوع و سجود، و عجب از بعضی اصحاب مثل محقق حلی در «المعتبر»⁽³⁾ و شهید در «ذکر الشیعه»⁽⁴⁾ است که چگونه بر وجوب طمأنینه در ركوع و سجود به حدیث اعرابی⁽⁵⁾ استدلال کرده اند. این روایت ضعیف السند است، چون از طریق اهل سنت نقل شده است، و نیز به روایت حماد و زرارہ تمسک کرده اند، در حالی که این دو روایت دلالت بر وجوب ندارد، ولی به این حدیث معتبر السند و ظاهر الدلاله تمسک نکرده اند⁽⁶⁾.

7 - هفتمین غرض شیخ در ذیل روایت ها استخراج فروعی است که از هر روایت و یا مجموعه روایت ها ممکن است که میسور باشد و به همین دلیل اسم آن را «الحبل المتین فی احکام احکام الدین» نامیده است. پیکره این کتاب بر چهار منهج و بخش بوده است: بخش اول در عبادت ها، بخش دوم در عقود، بخش سوم در ایقاعات، و بخش چهارم در احکام (سیاسات) بوده است. شیخ بهائی خود از عدم معرفت و جایگاه فقه الحدیث نگران بوده، و از اهمیّت ندادن به این مباحث گله داشته است، بنابر این در مقابل آن می نویسد: «وهذا الكتاب إنما يعرف قدره من تأمل أصول أصحابنا - قدس الله أرواحهم - بعین بصیره، وسبر أغوار تلك الكتب بید غیر 1.

ص: 256

-
- 1- . الكافي، 268/3؛ تهذيب الاحكام، 239-948/2؛ المحاسن، 79؛ وسائل الشیعه، 20/3.
 - 2- . الحبل المتین، 51؛ نقر الطائر الحبه: التقطها، وفي الحدیث نهی عن نقره الغراب یرید تخفیف السجود، معجم مجمع البحرين، 1296.
 - 3- . المعتبر، 196/2.
 - 4- . ذکر الشیعه، 366/3.
 - 5- . مسند احمد، 437/2؛ السنن الكبرى، 376/2؛ سنن ابن ماجه، 336/1.
 - 6- . الحبل المتین، 1/51.

قصیره، أفنی فی فنّ الجرح والتعدیل برهه من عمره، وصرّف فی ردّ الفروع إلى الأصول شرطاً من أيام دهره»(1).

یعنی: کسی به ارزش کتاب «الحبل المتین» واقف می شود که چند نکته را لحاظ کند:

یکم: اصول اصحاب یعنی همان کتاب های حدیثی را غور کند تا دریابد که چه فرقی بین تبویب مؤلفان دیگر و شیخ بهائی در این کتاب وجود دارد.

دوم: خواهد فهمید که ترتیب منطقی بین روایت ها در کتاب های اصحاب وجود ندارد، ولی در این کتاب لحاظ شده است.

سوم: باید کسی درباره این کتاب قضاوت کند و ارزش علمی آن را درک کند که مدّتی از عمر خود را به دانش جرح و تعدیل و راوی شناسی اختصاص داده باشد و از فنّ رجال خبردار باشد، در این صورت خواهد فهمید که چگونه سند روایت ها را بررسی و حدیث صحیح، حسن، موثّق را بیان کرده، و ارسال خفی و پنهان در سندها را ذکر کند، راویان مجهول و مهمّل را اشاره کند و تقدّم و تأخیرهایی که در سند وجود دارد و به وسیله شیخ اشاره شده است.

چهارم: مهم ترین هدف این کتاب فقه الحدیث است و در واقع ردّ فروع بسیار به اصول و قواعد اولی احادیث. این کتاب اگرچه در ظاهر به عنوان فقه الحدیث تألیف شده، ولی در واقع تخریج فروع بر قواعد کلیّ مستفاد از روایت هاست و بنابر این بیشتر راویانی را مدّ نظر قرار داده است که از آنها قواعد کلیّ استفاده می شود. 1.

ص: 257

1 - جستجوی شیخ بهائی در کتاب های حدیثی

او در ذیل و حاشیه حدیث اول می گوید: «صحیح ابان بن تغلب درباره فضل نماز»؛ ما درباره هر حدیث به یک طریق اکتفا نکرده ایم، بلکه همه طرقی را که آن حدیث را نقل کرده اند بررسی کرده ایم، یعنی به نقل حدیث در «کافی» بسنده نکرده، بلکه سایر طرق را هم بررسی کرده، و علاوه بر جوامع چهارگانه حدیثی معروف از دیگر کتاب های حدیثی مثل «علل الشرائع»، «أمالی» و غیر آنها نیز بهره برده ایم. برای مثال حدیث اول را شیخ طوسی با طریق خود از یونس نقل کرده و نیز کلینی آن را با دو طریق نقل کرده که یک طریق آن چون محمد بن عیسی بن عمید در سلسله سند آن است، مورد بحث و مناقشه و مذاکره است، ولی طریق دوم شیخ کلینی بسیار واضح و صریح و صحیح است و تمام راویان آن ثقة هستند.

2 - نام گذاری حدیث بر اساس بهترین طریق

او فرموده: «أنا التزمت في هذا الكتاب أن أسمى الحديث باسم أجود ما وصل إليّ من طرق الشيء وأوردها أصحاب الأصول رضي الله عنهم في أصولهم ولم أقتصر على ما في الأصول الأربعة المشهوره أعني «الكافي» و «الفقيه» و «التهذيب» و «الاستبصار» جامداً عليها بل أستقصى النظر في غيرها من كتب الحديث مثل «علل الشرائع والخصال والأمالي» وغيرها، وأستخرج منها كلّ حديث يمكن أن يستنبط منه شيء من الأحكام وأشير في تضاعيف الكلام إلى الكتاب المستخرج منه بعد بذل الجهد في التفحص عن حال الرجال بقدر الإمكان»⁽¹⁾.

ص: 258

1- . الحبل المتين، 1/46 پاورقی.

سومین نکته ای که شیخ بهائی در مورد حدیث ها تذکر و بلکه بررسی کرده است، منزلت و جایگاه حدیث از نظر علم درایه الحدیث است. از آنجا که شیخ بهائی سومین فقیه شیعه پس از شهید ثانی زین الدین جبعی عاملی (911-965 ق) صاحب «الدرايه والرعايه»، و پدرش حسین بن عبدالصمد عاملی (984 ق) صاحب «وصول الاخیار» است، شیخ بهائی نیز همین راه را ادامه داد و کتاب «الوجیزه» را تألیف کرده است. شیخ حدیث منزلت و جایگاه آن را بیان کرده است، ولی باید توجه داشت که بهترین طریق و شیوه نقل را برگزیده است، لذا هر طریقی که از سایر طرق برتر بوده آن را نقل و مورد توجه قرار داده است.

4- شیخ بهائی در نقل حدیث ها به بررسی راویان آن یکان یکان نپرداخته و سند را نقل نکرده، ولی نتیجه و حاصل آن را در این کتاب با اصطلاح علم درایه تذکر داده است؛ بنابراین هر جا می گوید: «صحیح من صحاح»، راویان آن را بررسی کرده که همه دوازده امامی و ثقه هستند. در واقع شیخ بهائی در عنوان صحیح و حسن و موثق بر پژوهش های دیگران تکیه نکرده و یا به صرف اینکه در کتاب های فقهی حدیثی صحیح شمرده شده است، صحیح ندانسته است. همین طور است حسن و موثق، چه اینکه این مطلب روش خیلی از فقیهان است که به صرف اینکه در کتاب های دیگر، حدیثی صحیح و حسن و موثق نامیده شده است اکتفا می کنند. محقق اردبیلی (993 ق) فقیه قبل از شیخ بهائی در کتاب «مجمع الفانده والبرهان» بر پژوهش ها و نام گذاری علامه حلی در «منتهی المطلب» تکیه فراوان دارد.

مشرق الشمسین واکسیر السعادتین

این کتاب را به عبارتی می توان دنباله همان «الحبل المتین فی احکام احکام

الدین» نامید؛ بدین معنی که روش آن همان شرح روایت‌ها است، ولی در این کتاب فرق‌هایی هم با «الحبل المتین» وجود دارد. نام دیگر کتاب «مجمع النورین و مطلع النیرین» است، چون درباره کتاب و سنت بحث کرده است. این کتاب یک جلد است و ویژگی‌های خاص دارد که می‌توان به آنها اشاره کرد:

1 - مقدمه‌ای در علم درایه الحدیث و مسائلی مربوط به حدیث دارد، همان‌طور که در مقدمه «الحبل المتین»، «الوجیز» را نوشته است. این مقدمه هفتاد و چهار صفحه است و در آن مطالب گوناگونی را ذکر کرده است و خود کتابچه مستقلی است.

2 - کتاب «مشرق الشمسین» را مؤلف پس از کتاب «الحبل المتین» تألیف کرده، چون در موارد بسیاری مطلب و شرح آن را به کتاب «الحبل المتین» حواله داده است، مثل ص 255 و 286 «مشرق الشمسین»، البتّه مخفی‌نماند که در حواشی «الحبل المتین» به «مشرق الشمسین» نیز حواله داده مثل ج 1 ص 86؛ ولی این مطلب گویای آن است که شیخ بهائی حواشی «الحبل المتین» را پس از تألیف «مشرق الشمسین» نوشته و یا دست‌کم برخی حواشی را در بازنگری اضافه کرده است.

3 - در این کتاب حدود چهارصد حدیث را آورده و درباره سند و واژگان و شرح معنی در حدّ نیاز بحث کرده است.

4 - آنچه در این کتاب ذکر کرده، روایت‌های صحیح بوده و کمتر روایت‌های حسن را آورده است.

5 - شیخ بهائی در «الحبل المتین» و «مشرق الشمسین» در مورد سندشناسی همان روش متأخران یعنی تنويع حدیث را در پیش گرفته است.

6 - شیخ بهائی را نخستین فقیهی باید دانست که به حدیث موثق عمل کرده است، به همین دلیل در «الحبل المتین» روایت‌های موثق را نیز آورده است، در حالی که تا دوره شیخ بهائی حدیث موثق مورد طرد فقیهان و در جرگه حدیث‌های ضعیف ذکر می‌شد.

پس از دوره شیخ طوسی (460 ق) حدیث موثق از ناحیه فقیهان شیعه طرد شد. از محقق حلی (675 ق) تا محقق اردبیلی (993 ق) حدیث موثق را ضعیف می‌شمردند. برخی موارد همچون حدیث عبدالله بن بکیر و ابان چون از اصحاب اجماع بودند، مورد استشهاد فقیهانی چون علامه حلی، شهید اول، محقق اردبیلی نه غیر آنها قرار گرفت.

7 - شیخ بهائی این کتاب را به درخواست عدّه ای از شاگردان خود نوشته و حدیث های صحاح کتب اربعه شیعه را گزینش کرده است، یعنی حدیث هایی که می‌تواند مصدر فتوی باشد. خود او در مقدمه آن نگاشته: عدّه ای از فاضلان و برادران ایمانی از من درخواست کردند که اصلی را تألیف کنم که خلاصه جوامع چهارگانه حدیثی یعنی «کافی» و «فقیه» و «تهذیب الاحکام» و «استبصار» را داشته باشد و در این خلاصه، حدیث های صحیح را که در احکام شرع از امامان اهل بیت علیهم السلام رسیده ذکر کنم. یک قانون و منبع باشد برای متدین های امامیه و دستورنامه ای باشد برای مجتهدان که اهل استنباط احکام اند و سعی کردم که حدیث های صحاح را حتماً آورده و چیزی را فرو نگذارم.

8 - این کتاب محشّا به حواشی مرحوم علامه فقیه نامور امامیه، فیلسوف برجسته و رجالی نامور محمد اسماعیل خواجهائی مازندرانی (1173 ق) است.

زندگی نامه محمد اسماعیل خواجهائی

«خواجو» محله ای در اصفهان است و پل خواجو در کنار زاینده رود، در همان جاست. در زمان خواجهائی این منطقه خارج از اصفهان بوده و او به سبب فتنه محمود افغان به آنجا پناه برده است. در علم و کمال علامه خواجهائی همین بس که در تحقیق و دقت او را به نهایت کمال ستوده اند و حواشی او بر کتاب های شیخ بهائی بهترین شاهد آن است و نیازی به ذکر و تعریف و تمجید عالمان نیست.

ذهن و قَاد و حافظه قوی او شهرت دارد. می گویند سی بار شفای بوعلی سینا را یا مطالعه کرده یا تدریس و یا آن را قرائت کرده است. چند صفحه از نسخه ای از شفا ساقط شده بود که از حفظ آن را نوشت، پس از مقابله، اختلافی اندک در یک حرف و دو حرف داشت. وی نهایت احتیاط را می کرد و هیچ اقبالی به دنیا نداشت، زاهد و متورّع بود. نادر شاه افشار بسیار از او حساب می برد و در میان عالمان فقط به او توجه داشت و سخن او را می پذیرفت و امر او را امتثال می کرد. بیشتر کتاب های او به صورت رساله و تعلیقه است، و استادان و شاگردان او خیلی مشخص نیست چون زمان او زمان پرآشوبی بوده، خیلی از نکات قابل توجه در زندگی او روشن نیست. ملا مهدی نراقی (1209 ق) از شاگردان اوست.

بسیاری از آثار او به وسیله استاد سید مهدی رجائی تصحیح و چاپ شده، و مرکزی با عنوان مرکز إحياء تراث العلامة الخواجهی در قم وجود دارد. او بر بسیاری از آثار شیخ بهائی حاشیه دارد همچون حاشیه «مشرق الشمسین»، حاشیه «الرساله الصومیه»، حاشیه بر «مفتاح الفلاح»، استاد سید مهدی رجائی هم خود را صرف تصحیح آثار آن مرحوم نموده است (1).

مشرب رجالی خواجهی

باید توجه داشت که خواجهی بر خلاف شیخ بهائی در علم رجال همانند سید محمد موسوی عاملی و بلکه شهید ثانی است. او در علم رجال و سند روایت ها و

ص: 262

1- . رک: زندگی نامه خواجهی، مقدمه تعلیقه الرساله الصومیه، به قلم سید مهدی خواجهی و مقدمه الفوائد الرجالیه، به قلم ایشان؛ الکنی واللقاب، 2/179؛ ریحانه الادب، 2/105؛ نجوم السماء، 2690؛ خاتمه مستدرک الوسائل، 2/107؛ اعیان الشیعه، 3/402؛ کشف الاستار، 1/132؛ مرآه الکتب، 1/46؛ معجم المؤلفین، 1/192؛ روضات الجنّات، 1/114؛ تتمیم امل الآمل، 76.

راویان بسیار سخت گیر است. او در پاورقی های کتاب «مشرق الشمسین»، اندیشه ها و نظریات خود را بر خلاف مؤلف بیان می کند، ضمن آنکه علامه سید محمد باقر موسوی خوانساری (1313 ق) در «روضات الجنات» زندگی نامه شیخ طوسی از او نقل می کند که در توثیقات شیخ طوسی تشکیک کرده و مدعی است که نمی توان بر کتاب ها و نظریات رجالی شیخ طوسی اعتنا و اعتماد کرد، چون شیخ طوسی در علم رجال سخنان گوناگون و آرای متفاوت دارد.⁽¹⁾

محقق خواجهی درباره ابراهیم بن هاشم⁽²⁾ معتقد است که ثقة است، و نباید روایت او را حسن نامید، بلکه باید آن را صحیح نامید. او ضمن رساله ای این مطلب را بیان کرده که در کتاب «الفوائد الرجالیة» به چاپ رسیده است و نیز در حاشیه «مشرق الشمسین» به صراحت می گوید: این سند اگرچه بر قول مشهور بین عالمان حسن است و وجه آن «ابوعلی ابراهیم بن هاشم» است، بنا بر آنچه که علامه حلی در «منتهی المطلب»⁽³⁾ تصریح کرده و نیز شهید ثانی در شرح «شرائع الاسلام»⁽⁴⁾ حدیث او را صحیح نامیده⁽⁵⁾ و فاضل اردبیلی هم در «آیات الاحکام»⁽⁶⁾ حدیث او را صحیح شمرده، و سید7.

ص: 263

-
- 1- . روضات الجنات، 206/1.
 - 2- . تنقیح المقال، 39/1؛ قاموس الرجال، 333/1؛ رجال نجاشی، ص 16/18؛ نقد الرجال، 95/1؛ خلاصه الرجال، ص 4/9؛ معجم رجال الحدیث، 317/1؛ فلاح السائل، 158؛ مسالک الأفهام، 44/6؛ مشرق الشمسین، 259.
 - 3- . منتهی المطلب، 602/2، طبع سنگی؛ منتهی المقال، 217/1.
 - 4- . مسالک الأفهام، 275/1؛ زبده البیان، 217.
 - 5- . مخفی نباشد که شهید ثانی در حاشیه «مسالک الأفهام» بر شهید اول و علامه حلی خرده گرفته است که چرا حدیث ابراهیم بن هاشم را صحیح دانسته اند در حالی که حدیث او را باید حسن نامید. مسالک الأفهام، 6/44.
 - 6- . زبده البیان، 217.

محقق داماد در «الرواشح السماویة» تصریح به آن کرده است، این بزرگان ابراهیم بن هاشم را توثیق کرده اند و ما در کتاب رجال مفصل درباره آن بحث کرده ایم(1).

علامه خواجه‌نوی در حاشیه «الرساله الصومیة» نیز فرموده: «وأبوعلی فی الطریق وإن کان حسناً علی المشهور إلا أنه صحیح علی ما تقرّر عندنا وفصلناه فی بعض رسائلنا»(2).

شیخ بهائی در «مفتاح الفلاح» می گوید: «رُوی بطریق حسن»، خواجه‌نوی می گوید: «بل بطریق صحیح».

شیخ بهائی اصرار دارد که محمد بن اسماعیل که در صدر سند کتاب «الکافی» واقع می شود، همان محمد بن اسماعیل برمکی است؛ نه ابن بزیع و نه نیشابوری، در حالی که علامه خواجه‌نوی اصرار دارد مراد محمد بن اسماعیل نیشابوری است(3).

مرحوم علامه خواجه‌نوی در حاشیه «الرساله الصومیة» هم موضوع را بررسی کرده و ادعای علامه حلی، شیخ بهائی و ملا عبدالله تستری 1021 هـ - ق را نقد کرده است(4).

شیخ بهائی مراسیل اصحاب اجماع، محمد بن ابی عمیر را معتبر می شمارد(5) در حالی که خواجه‌نوی اصرار دارد که مراسیل به یقین ضعیف است.

نقطه دیگری از نقدهای خواجه‌نوی بر ادعای شیخ بهائی در امر تنويع است که در دو کتاب «حاشیه مشرق الشمسین» و «الفوائد الرجالیة» به آن پرداخته است. شیخ بهائی در «مشرق الشمسین» گفته است که: تنويع حدیث به وسیله علامه حلی بود، و او 9.

ص: 264

1- . مشرق الشمسین، 275 (حاشیه).

2- . التعليقه علی الرساله الصومیة، 43؛ التعليقه علی مفتاح الفلاح، 140.

3- . مشرق الشمسین، 74.

4- . التعليقه علی الرساله الصومیة، 53.

5- . مشرق الشمسین، 449.

حدیث را پس از آنکه در میان قداما به دو قسم تقسیم شده بود، به چهار قسم تقسیم کرد، و صحیح و حسن و موثق و ضعیف را با تعریف های خاص مطرح کرد. علامه خواجهی معتقد است که این تقسیم در میان قداما هم بوده، بلکه در روایت ها هم اثر آن یافت می شود.

شیخ بهائی شهرت را ارزشمند می داند، در حالی که خواجهی برای شهرت ارزشی قائل نیست و به شهرت هیچ بها نمی دهد.

شیخ بهائی در کتاب «مفتاح الفلاح» فرموده: ثقه الاسلام کلینی در «الکافی»، و رئیس المحدثین در «الفقیه»، و شیخ الطائفه در «تهذیب الاحکام» از عبدالرحمن بن کثیر هاشمی از حضرت صادق علیه السلام روایت کرده که حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام روزی با پسرش محمد بن الحنفیه نشستند، به او فرمود: محمد جان، ظرفی از آب بیاور تا برای نماز وضو گیرم، محمد ظرف آب را آورد، حضرت وضو گرفتند و دعاهای خاص را خواندند که معروف و مشهور است.

علامه خواجهی در تعلیقه خود درباره عبدالرحمن بن کثیر هاشمی می گوید: عبدالرحمن ضعیف است و وضع حدیث می کرد، و شیخ بهائی در «الأربعین» در الحاشیه فرموده: این روایت اگرچه در طریق عبدالرحمن بن کثیر وجود دارد و او ضعیف است، ولی ضعف آن به وسیله شهرت بین اصحاب جبران می شود، و از کسانی که قائل به شهرت وی شده، شیخ شهید ما در کتاب «ذکری الشیعه» است. علاوه بر آن حدیث در مستحبات وارد شده است و ضعف مانع از عمل به آن نیست (1).

مرحوم علامه محمد بن اسماعیل خواجهی در ذیل آن نگاشته که در حرف شیخی.

ص: 265

بهائی مناقشه است و فرموده: شهرت مؤثر در جبران ضعف سند نیست زیرا این شهرت زمانی ضعف سند را جبران می کند که قبل از شیخ طوسی وجود داشته باشد، در حالی که این گونه نیست، کسانی که قبل از شیخ طوسی بوده اند یا از خبر واحد به طور مطلق منع می کرده اند، مثل سید مرتضی علم الهدی و بیشتر فقیهان، بنا بر آنچه جماعتی نقل کرده اند و عده ای نیز حدیث ها را گردآوری کرده اند، بدون اینکه توجه به صحیح بودن آنچه صحیح است و رد آنچه باید رد شود داشته باشند. پس عمل به خبر ضعیف قبل از زمان شیخ طوسی به گونه ای که جبران ضعف سند را نماید، وجود نداشته است و چون شیخ طوسی به اخبار ضعیف در کتاب های فقهی خود عمل کرد، بعد از او بیشتر فقیهان از او پیروی کردند. متأخران نیز بعد از او آمدند گمان کردند که عمل به آن حدیث مشهور است و آن شهرت را جابر ضعف سند قرار دادند. مثل این شهرت کفایت در جبران کفایت نمی کند، همان طور که برخی محققان تصریح کرده اند (شهید ثانی). (1) بلی بیشتر فقیهان عمل به خبر ضعیف را در مستحبات جایز می شمارند، چون تساهل در ادله سنن می کنند و چون از رسول خدا صلی الله علیه و آله وارد شده که هر کسی از خداوند به او فضیلتی برسد و به آن اخذ کند و عمل نماید خداوند جزای آن را خواهد داد، اگرچه در واقع آن گونه نباشد (2).

برای این مسئله نظایر بسیار وجود دارد و این سخن نیز زمانی درست است که ضعف به حدّ وضع نرسد. اصحاب ما تصریح کرده اند که هاشمی وضع حدیث می کرده و پسر برادر او علی بن الحسّان که راوی او نیز است، ضعیف و غالی است. پس احتمال اینکه این حدیث موضوع باشد قوی است؛ زیرا دو طریق دارد و هر دو به 1.

ص: 266

1- . الرعايه: التعليقه على مفتاح الفلاح، 95.

2- . كنز العمال، 15/791.

نکته هایی از مقدمه مشرق الشمسین

1 - تنويع حديث به چهار قسم، از ابتکارات متأخران «علامه حلی» است. قدما حديث را به دو قسم صحيح و ضعيف تقسيم کرده اند.

2 - قرائنی که باعث اطمینان به صدور حديث از معصوم می شود را ذکر کرده است.

3 - حديث صحيح تعريف خاص دارد، ولی گاهی نیز متأخران به همان سبک قدما عمل می کنند، مثل اینکه مراسيل محمد بن ابی عمير و اصحاب اجماع و یا روايت های عبدالله بن بکیر فطحی را صحيح شمرده اند. در یکی از این موارد شيخ بهائی حديث حسن بن محبوب عن غير واحد را در بحث رده صحيح نامیده، در حالی که مرسل است(2).

توضیح: عبارت شهيد ثانی در کتاب الحدود از «مسالك الافهام» این گونه است: «لصحيحه الحسن بن محبوب عن غير واحد من أصحابنا، عن أبي جعفر وأبي عبدالله عليهما السلام، وفي المرتد يستتاب؛ فإن تاب وإلا قُتل، والمرأه إذا ارتدت استُتبت؛ فإن تاب ورجعت وإلا حُلِّدت السجن وضُيِّقَ عليها في حبسها»(3).

به نظر می آید در این مورد سخن شيخ بهائی که فرموده: شهيد ثانی این حديث را صحيح شمرده، به اصطلاح صحيح نیست و اندکی احتیاج به توضیح دارد. منظور شيخ بهائی آن است که این حديث مرسل است و در عین حال، شهيد ثانی آن را صحيح شمرده است، شاید سبب صحيح شمردن، این نکته ای که شيخ بهائی ذکر

ص: 267

1- . التعليقه على مفتاح الفلاح، 96.

2- . مسالك الأفهام، 2/451 چاپ سنگی و 15/25 چاپ جدید.

3- . الكافي، 7/256؛ تهذيب الاحكام، 10/137؛ الاستبصار، 4/253؛ وسائل الشيعه، 18/45.

کرده نباشد، بلکه دلیل دیگری دارد که در خود کتاب «مشرق الشمسین» به آن تذکر داده است و آن اینکه در این حدیث حسن بن محبوب من غیر واحد نقل کرده و «عن غیر واحد» یا «عن رهط» یا «عن عدّه» فرق دارد با «عن رجل، عمّن ذکره عن بعض أصحابنا، عن بعض». بخش دوم به طور قطع مرسل شمرده می شود، و اگر بر آن اصطلاح صحیح گفته شود، خلاف خواهد بود. حال سؤال این است که چگونه شهید ثانی که خود در پابندی به این اصطلاح ها زبانزد و از علامه حلی مبتکر این اصطلاح ها سختگیرتر است، این حدیث را صحیح اطلاق کند در حالی که مرسل است؟ در کتاب «الرعايه» هم انتقاد می کند که عالمان اصطلاح ها را مراعات نکرده اند و بر مراسیل محمد بن ابی عمیر صحیح اطلاق کرده اند.

به نظر می رسد علت اطلاق شهید بر حدیث حسن بن محبوب این باشد. اطلاق لفظ صحیح جهت دیگری دارد و آن فرق بین دو نوع از ارسال هاست. وقتی که در سلسله سند «عن رهط»، «عن غیر واحد» وجود دارد، در واقع راوی از چند نفر روایت می کند و به طور قطع از خبر واحد بالاتر است و در میان آنها به یقین راوی ثقة وجود دارد.

خود شیخ بهائی در کتاب «مشرق الشمسین» ص 191 بیان داشته است: «یب: وبالسنند عن أحمد بن محمد بن عیسی وابن أبان، عن الأهوازی، عن ابن أبي عمیر، عن رهط سمعوه يقول: إنَّ التَّبَسُّمَ فِي الصَّلَاةِ لَا يَنْقُضُ الصَّلَاةَ وَلَا يَنْقُضُ الْوُضُوءَ، إِنَّمَا يَقْطَعُ الضَّحْكَ الَّذِي فِيهِ الْقَهْقَهةُ(1)... وما في سند هذا الحديث من توسط الرهط غير مضر؛ لأنَّ الراوي عنهم ابن أبي عمير».

البته شیخ بهائی علت صحیح بودن آن را ابن ابی عمیر دانسته است. این جانب با 4.

ص: 268

تتبع در آثار شهید به ویژه «مسالك الافهام» در بحث عدّه قرشیه (1)، این مطلب را یافتیم که شهید بر مرسل ابن ابی عمیر صحیح اطلاق کرده بود، و الا در حدّ توان موردی یافت نشد که مرسل محمد بن ابی عمیر و غیر او را صحیح شمرده و به آن عمل کرده باشد. اما در این مورد حدیث (2) حسن بن محبوب در بحث ارتداد جهت آن همان «رهط» است نه چیزی دیگری (3).

مرحوم سیّد محمد موسوی عاملی (1009 ق) که از پیروان شهید ثانی است و در سند و رجال و روایان سخت گیری او شهره آفاق است، در کتاب «مدارک الاحکام» فرموده: «وَيُجَابُ بِأَنَّهَا مَعَارِضُهُ بِمَا رَوَاهُ ابْنُ أَبِي عَمِيرٍ فِي الصَّحِيحِ عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ، قَالَ: «لَيْسَ فِي الذِّي مِنْ شَهْوَةٍ وَلَا مِنَ الْإِنْعَازِ وَلَا مِنَ الْقَبْلَةِ وَلَا مِنْ مَسِّ الْفَرْجِ وَلَا مِنَ الْمَضَاجِعِ وَضَوْءٍ» وَلَا يَضُرُّ إِرسَالَهَا؛ لِأَنَّ فِي قَوْلِهِ «عَنْ غَيْرِ وَاحِدٍ مِنْ أَصْحَابِهِ» إِشْعَارًا بِاسْتِفَاضَةِ ذَلِكَ عِنْدَهُ» (4).

مرحوم آیت الله خوئی بحث بسیار جالبی در این زمینه دارد که شرح عبارت سیّد محمد موسوی عاملی است. او در فقه خود به طور مفصّل این مطلب را بحث کرده است (5).

4 - کفایت تعدیل راوی به وسیله یک رجالی، یعنی تعدیل راوی از باب شهادت نیست، به آن گونه که سیّد محمد موسوی عاملی و شیخ حسن عاملی معتقدند که در 9.

ص: 269

1- . مسالك الافهام، 238/9؛ الكافي، 107/3؛ وسائل الشيعه، 581/2.

2- . الكافي، 256/7؛ تهذيب الاحكام، ج 10، ص 137/543؛ الاستبصار، ج 4، ص 253/959؛ وسائل الشيعه، 550/18؛ مسالك الافهام، 25/15.

3- . بررسی اعتبار احادیث مرسل، 85؛ مبانی منهاج الصالحین، 430/2؛ نهایه المرام، 181/1.

4- . تهذيب الاحكام، 1/19 ح 47؛ الاستبصار، 1/93 ح 300؛ وسائل الشيعه، 1/191؛ مدارک الاحکام، 152/1.

5- . موسوعه الامام الخوئی، 12/149.

نتیجه تعدد شرط، بلکه از باب اخبار ثقه است که یک نصّ رجالی کفایت می کند.

5- تعارض جرح و تعدیل: شیخ بهائی قاعده تقدیم جرح بر تعدیل به طور مطلق را نمی پذیرد.

6- بحث مفصلی درباره محمد بن اسماعیل دارد که در صدر سند بسیاری از روایت ها کافی واقع شده است. شیخ بهائی در اینجا ثابت می کند که مراد محمد بن اسماعیل برمکی است نه ابن بزیع به آن گونه که محقق اردبیلی در یک مورد از «مجمع الفائده والبرهان» تصریح کرده و ابن داوود هم اشکال خود را بر کلینی در «کافی» مطرح کرده، و نه محمد بن اسماعیل نیشابوری است، به آن گونه که تمام عالمان رجال و فقیهان در چهارصد ساله اخیر گفته اند. شیخ بهائی و به پیروی از او محمد بن علی اردبیلی (1110 ق) در کتاب «جامع الرواه» معتقد است که محمد بن اسماعیل برمکی است.

7- قاعده شیخوخه اجازه، معتبر است و موجب توثیق راوی می شود. در برخی عبارات های شهید اول به این قاعده اشاره شده، اما کسی که به شرح و بسط آن پرداخته و راویان را بر اساس آن توثیق کرده و پس از آن دوره مورد قبول فقیهان و عالمان رجال نیز واقع شده، شیخ بهائی است که شیخ اجازه را موثق شمرده، مثل احمد بن محمد بن الحسن بن الولید که از مشایخ شیخ مفید است، ولی در کتاب های رجال درباره او توثیقی به اصطلاح نرسیده است. شیخ بهائی می گوید: من حدیث مشایخ اجازه را در زمره حدیث های صحیح شمرده ام.

8- چگونگی شناخت راوی مشترک.

9- اختلاف ارباب رجال درباره ترجمه راوی.

10- چگونگی ذکر حدیث توسط محمدین ثلاثه؛ یعنی کلینی در «کافی»، طوسی در «تهذیبین»، صدوق در «من لا یحضره الفقیه».

الأربعون حديثاً

حدیث معروف و مشهور و بلکه متواتر لفظی از رسول خدا صلی الله علیه و آله که فرمود: «من حفظ علی أمتی أربعین حدیثاً ممّا یحتاجون فی أمر دینهم علی أمتی بعثه الله یوم القیامه فقیهاً عالماً»⁽¹⁾، حدیثی که شیعه و سنّی آن را نقل کرده اند، باعث شد تا شیخ بهائی هم الأربعون بنویسد، و این سیره سلف و خلف بوده که کتاب هایی نوشته اند و چهل حدیث را در آن شرح و توضیح یا نقل کرده اند. این گونه کتاب ها به اربعینیات معروف است و اربعین شیخ بهائی از همه معروف تر می باشد.

امام خمینی رحمه الله هم کتاب اربعین دارد که در آن چهل حدیث اخلاقی را شرح نوشته است.

اربعین علامه مجلسی نیز معروف است.

نخستین حدیثی که شیخ بهائی شرح نوشته⁽²⁾، خود همین حدیث است. کتاب «الأربعون حدیثاً» چند چاپ دارد: یکی را دفتر نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین چاپ کرده است و دیگری به وسیله دکتر عبدالرحیم عقیقی بخشایشی تصحیح و چاپ شده است. سومین چاپ آن تحقیق شده و با تعلیقه مرحوم خواجهی است. ترجمه آن هم به وسیله علامه محمد بن علی بن احمد خاتون آبادی سامان پذیرفته و

ص: 271

1- . الأربعون حدیثاً، ص 51؛ الکافی، 49/1؛ وسائل الشیعه، 70/18 و ح 91/27 آل البیت؛ الاختصاص، 2؛ بحار الانوار، 153/2.

2- . الأربعون حدیثاً، 51.

گاهی مترجم نکاتی در شرح کلام شیخ بهائی نیز دارد.

مفتاح الفلاح فی عمل الیوم واللیلہ

این کتاب تألیف شیخ بهائی و همان طور که معلوم است درباره دعا است. ولی شیخ بهائی در ضمن ذکر آداب دعا برخی نکات و توضیحاتی درباره فرازهای دعاها دارد، پس آن را یادآور شدم تا اهمیت فقه الحدیث در نزد شیخ بهائی معلوم باشد. این کتاب با تعلیقات علامه محمد اسماعیل خواجه‌نوی در یک جلد به وسیله دفتر نشر اسلامی به چاپ رسیده است. کتاب را علی بن طیفور بسطامی ترجمه کرده است و مصحح آن محقق پژوهشگر حسین استاد ولی است.

از نکاتی که در این کتاب به چشم می خورد می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- 1 - شیخ بهائی می گوید: آنچه که اکنون مرسوم شده که بعد از تمام شدن غذا دعا سر سفره می خوانند دلیل ندارد.
- 2 - شیخ بهائی فرموده: تسبیح حضرت زهرا علیها السلام پس از نماز، ابتدا تکبیر بعد تحمید بعد تسبیح وارد شده، ولی هنگام خواب تسبیح بر تحمید مقدم است (1).
- 3 - شیخ فرموده: در روایت ها بر سه رکعت آخر نماز شب، وتر اطلاق شده، ولی فقیهان بر خلاف آن بر یک رکعت وتر می گویند.

الحدیقه الہلالیہ

شرحی است از شیخ بهائی بر دعای هلال «صحیفه سجادیه»، و به ظاهر شیخ بهائی بر دعاهای دیگر صحیفه هم شرح داشته، ولی مفقود شده است. دلیل آن این است که به آنها رجوع داده است. این شرح و زندگی نامه شیخ بهائی به وسیله سید

ص: 272

1- . مفتاح الفلاح با تعلیقات خواجه‌نوی: 587.

علی موسوی خراسانی تصحیح و در مؤسسه آل البيت عليهم السلام به چاپ رسیده است.

از نکاتی که شیخ بهائی در این کتاب متعرض شده مطلبی است که از سید بن طاووس حلی (علی بن طاووس - 664 ق) در کتاب «فرج المهموم» آورد (1) که حدیث دهقان را ضعیف و آن را از نظر سند و متن نادرست دانسته است. حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام وقتی به جنگ خوارج در نهروان می رفت، دهقان منجمی جلوی او را گرفت و گفت: من اوضاع را بر خلاف مراد شما می بینم، و شما را از رفتن به نهروان منع می کنم. حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام حرف او را نپذیرفت و به جنگ رفت و پیروز شد.

وی سخنان سید بن طاووس را در تضعیف سند آن آورده که راوی اش عمر بن سعد است [و سید بن طاووس اشتباه کرده، این عمر بن سعد راوی را با عمر بن سعد ملعون واقعه کربلا اشتباه گرفته است]، به هر حال شیخ بهائی گویی اشکالات سید بن طاووس را پذیرفته، ولی عالمانی مثل علامه مجلسی و استاد سید عبدالزهراء الحسینی الخطیب آن را در کتاب مصادر «نهج البلاغه» نقل کرده است، و نیز مصحح کتاب «الحدیقه الهالیه» هم نکات لطیفی در پاورقی بحث آورده است (2)، و اشتباه سید بن طاووس را یادآور شده اند.

روش شیخ بهائی در فقه الحدیث

شکی نیست که هر نویسنده ای در نوشته خود روشی دارد. حتی یک کشکول روش خاص خود را دارد. همان طور که فقیه و یا مفسر و یا متکلم در نوشته و اثر خود روش ویژه ای را دنبال می کند که برخی مختصات دارد که در نوشته دیگران نیست. اگرچه

ص: 273

1- . فرج المهموم، 56-59، منشورات الرضی - قم.

2- . الحدیقه الهالیه، 145؛ فرج المهموم، 56؛ نهج البلاغه، 1/126 خ 76؛ مصادر نهج البلاغه، 2/82؛ الاحتجاج، 239؛ امالی صدوق، 328؛ الكامل فی التاریخ، 3/173.

ممکن است که در کلیّات و قواعد عمومی نوشتاری با دیگران شریک باشند، به همین دلیل است که از استاد شهید مطهری نقل شده فقیهان شیعه بیست و پنج روش در فقه دارند.

در میان این بیست و پنج روش، شیوه مرحوم آیت الله حاج آقا حسین بروجردی (1380 ق) از همه بهتر و برتر است. دانش فقه الحدیث نیز در این حیث با دیگر علوم شریک است. هر نویسنده ای در فقه الحدیث روش خود را دارد. شیخ بهائی در آغاز قرن یازدهم چند اثر فقه الحدیث پدید آورد و راه را برای دیگران باز کرد. شیخ در دو کتاب «مشرق الشمسین» و «الحبل المتین» این روش را در پیش گرفت:

ابتدا مجموع احادیثی که در آن باب وارد شده را شمارش کرده و احادیث صحیح و حسن و موثّق را معین کرده است. این مطلب می رساند که شیخ بهائی تمام روایت های باب را در چهار کتاب جوامع روایی شیعه سندشناسی و راوی شناسی کرده است.

او از آوردن سندهای حدیث ها خودداری کرده است و فقط آخرین راوی ناقل از معصوم را می آورد.

پس از نقل تمام روایت ها، یک یک را بررسی می کند و مفاد مستفاد از آن را در این مرحله وارد شرح واژگان ترکیب و حکم مستفاد از آن می کند و برای تأیید قول و مطلب خود گاهی کلمات فقیهان را نیز می آورد، مانند کلماتی از شهید اول در «ذکری الشیعه» و غیر آن، و یا کلماتی از علامه حلی می آورد، ولی این گونه مباحث کمتر است.

شیخ بهائی در شرح حدیث های بیشتر به افادات خود متکی است تا از دیگران استفاده کند. بر خلاف فقیهان و شارحان حدیث که پس از او آمده اند، برای مثال در همان دوره شیخ محمد عاملی (1030 ق)، معاصر شیخ بهائی و نوه شهید ثانی، فرزند شیخ حسن که به فخرالدین ثانی معروف است و کتاب «استقصاء الاعتبار فی شرح

الاستبصار» را نوشته است، او در ذیل هر باب، سندهای روایت‌ها را دقیق توضیح داده و به همان روش شهید در مورد راویان و سندها برخورد می‌کند و بسیار سخت‌گیر است. پس از آن به حکم مستفاد از آن و شرح لغات به طور محدودی پرداخته، اما مثل شیخ بهائی وارد جزئیات، بیان تشبیهات، ترکیب‌های نحوی و شرح واژگان به طور مفصل نشده است.

یکی از شاگردان شیخ بهائی، علامه محمد تقی مجلسی است که دو شرح مفصل بر کتاب «من لا یحضره الفقیه» نوشت؛ یکی عربی به نام «روضه المتمین» و دیگری «لوامع صاحبقرانی» که شرح فارسی مستقل بر «من لا یحضره الفقیه» است. او به اشاره شیخ بهائی در عالم خواب شرح این کتاب را نوشت. اما در ذیل حدیث‌ها استفاده کلی را از آنها بیان می‌کند و به سند آن از باب تنويع حدیث اشاره می‌کند، اما وارد شرح واژگان غریب الحدیث و ترکیب آنها نمی‌شود.

ملا صدرای شیرازی (1050 ق) عالم دیگری که در این دوره به شرح «اصول کافی» روی آورد، سند روایت‌ها را به طور کلی و تک تک راویان را از نظر ضعف و وثاقت توضیح داد. او در عین آنکه فیلسوف است، در آخرین کتابی که نوشت به شرح حدیث‌ها پرداخت. او در ذیل هر روایت فراهای مشکل را توضیح و مفاد کلی مستفاد از حدیث را استفاده کرد.

ملا صالح مازندرانی (1086 ق) شرح «اصول کافی» را به همان سبک ملا صدرای شیرازی و مجلسی اول نوشت، چون او شاگرد مجلسی اول بود.

علامه مجلسی نیز به شرح «کافی» و «تهذیب الاحکام» روی آورد. در بخش فروع کافی و «تهذیب الاحکام» اگرچه کتاب فقه الحدیث است، ولی به شرح واژگان و جمله‌ها پرداخته، بلکه بیشتر اوقات برای شرح حدیثی عبارتی را از شهید ثانی در کتاب «مسالک الافهام» و یا عبارتی را از سید محمد موسوی عاملی در «مدارک

علامه مجلسی در شرح «اصول کافی» به همان روش پدرش و ملا صالح مازندرانی بیشتر در شرح عبارات، و مجموع مستفاد از حدیث وارد شده است، اما شرح تک تک واژگان و ترکیب آنها و بیان مستفاد از روایت ها روش آنها نبوده است. به نظر می آید روشی که شیخ بهائی دارد، در شرح واژگان و ترکیب جمله در کتاب های فقه الحدیث روش ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه باشد که واژگان و تشبیهات و استعارات و ترکیب ها را به خوبی بیان می کند. او در کتاب «الاربعون حدیثاً» به طور ظریف به شرح واژگان و ترکیب جمله ها پرداخته، در «الحدیقه الهلالیه» همین روش را دارد، و در «مفتاح الفلاح» هم در حدّ مقدور به این روش پایبند بوده است.

بیان شیوه نگارش الحبل المتین

- 1- ابتدا شیخ بهائی اعلام می کند که در این فصل چند حدیث وجود دارد. در برخی ابواب گاهی تا 25 و 30 حدیث را ذکر می کند.
- 2- اول حدیث های صحیح را می آورد. معنای این مطلب این است که سلسله سند آن بررسی شده و راویان آن دوازده امامی ثقه هستند.
- 3- آخرین راوی را که حدیث از امام معصوم علیه السلام نقل کرده است، را ذکر می کند و بقیه سند را حذف می کند.
- 4- رتبه حدیث را از صحیح، حسن، موثق اشاره کرده، اول صحیح را، پس از آن حسان و در آخر موثق ها را آورده است. او متعرض روایت های ضعاف نمی شود، مگر در مقام رد و نقد و اشاره وار.
- 5- پس از نقل حدیث ها، اگر حتی زیاد باشد، شروع شرح آن با شرح واژگان، ترکیب نحوی، احکام مستفاد از آن و حلّ تعارض بین روایت ها است.

6 - شیخ بهائی در برخی موارد که نیاز است، مطلب را تفصیل داده و رساله کوچکی را در شرح مدّعی خود و روشن شدن بحث اضافه می کند، از جمله در بحث کعب و بحث کُر و غیر آن.

7 - در فرض تعارض روایت ها و اختیار یک قول، شیخ بهائی روایت های مخالف را توجیه می کند، مثل روایت های وجوب سوره و روایت های کعب.

8 - در کتاب «الجبل المتین» کمتر به بحث های سندی پرداخته، و به روایت ها اشاره داشته، ولی در «مشرق الشمسین» گاهی بحث های رجالی هم دارد.

9 - متعزّض اقوال فقیهان هم می شود، ولی کلمات علامه حلی و به ویژه شهید اول را بیشتر مورد عنایت دارد.

10 - شیخ بهائی حدیث ها را آورده و همه را ردیف کرده، آن گاه به استخراج احکام از آنها و به شرح واژگان و ترکیب آنها پرداخته است. او این کتاب ها را صرف فقه الحدیث مثل شرح «من لا یحضره الفقیه» و «مرآة العقول» قرار نداده که در ذیل هر حدیث به شرح آن پرداخته شود، بلکه بر خلاف آنها حدیث ها را ردیف کرده است آن هم حدیث هایی که عنوان باب را تأیید و دلیل آن باشد، و در مقام شرح و بسط، احکام مستفاد از آنها را بیان کرده است. برای مثال در یک فصل این گونه آورده: «الفصل الثانی فی نجاسة الكلب وأخویه أحد عشر حدیثاً»، پس از ذکر یازده حدیث می گوید: سه حدیث اول بر نجاست کلب دلالت دارد و این مطلب در نزد ما امامیه اجماعی است. بعد از بحث می گوید: حدیث پنجم و ششم و هفتم و یازدهم بر نجاست کافر دلالت دارد و به همین سبک بحث را ادامه می دهد. شیخ بهائی متعزّض اختلاف نسخه ها هم می شود.

اعتبار روایات المعتمر (محقق حلّی)

شیخ بهائی معتقد است اگر محقق حلّی روایتی را در «المعتمر» نقل کند ولو مرسل باشد معتبر است، و دلیل آن این است که در نزد او اصول تألیف شده توسط اصحاب ائمه علیهم السلام وجود داشته و بنابر این از آن اصول روایت می کند. او در ذیل روایت وجوب تعفیر و غسل ظرف آلوده شده به آب دهان سگ می گوید: بدان که این حدیث را محقق حلّی در «المعتمر» به گونه دیگری نقل کرده است: «واغسله بالتراب اول مرّه ثمّ بالماء مرّتين»⁽¹⁾ و این زیاده را اگرچه ما بر آن مطلع نشدیم در آنچه در دسترس ماست از کتاب های حدیثی، ولی محقق حلّی در نقل خود صادق و مصدّق است و مطلع نشدن ما بر این حدیث در اصول حدیثی متداول در این زمان ضروری ندارد، چه اینکه کلام محقق حلّی در اول «معتمر» می رساند که حدیث های مذکور را از کتاب هایی نقل می کند که در دسترس ما نیست و در زمان ما وجود ندارد و ما از آن اطلاعی نداریم جز اساس آنها را، مثل کتاب های حسن بن محبوب و احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی، و حسین بن سعید، و فضل شاذان و غیر آنها، پس شاید که محقق حلّی بر این زیاده در آن اصول واقف شده که اکنون در دسترس ما نیست، پس نسبت دادن برخی اصحاب محقق حلّی را به سهو، اینکه او زیاده را سهواً نوشته و ناسخ اضافه کرده، چون در کتاب های متداول عصر ما وجود ندارد، حرف درست و سزاوار گفتن نیست⁽²⁾.

شیخ بهائی در جای دیگری فرموده: محقق حلّی در کتاب «المعتمر» به حدیث لیث مرادی تمسک کرده: «عن أبي عبد الله عليه السلام، تضرب بكفّيك على الأرض مرّتين ثمّ

ص: 278

1- .المعتمر، 1/458.

2- .الجبل المتین، 1/428.

تنفیضها وتمسح وجهک وذراعیک»⁽¹⁾ و فرموده: سند در «تهذیب الاحکام» این گونه است: «الشیخ - أئده الله - عن أحمد بن محمد، عن أبيه، عن الحسين بن الحسن بن أبان، عن الحسين بن سعيد، عن أبان، عن ابن مسكان، عن ليث المرادي».

محقق حلی فرموده: اگر علی بن بابویه احتجاج کرده به روایت های لیث مرادی، ولی جای طعن در سند این است، چون راوی حسین بن سعید از محمد بن سنان است و محمد بن سنان جداً ضعیف است⁽²⁾، و شیخ شهید در «ذکری الشیعه» بر او اشکال کرده، آنچه در «تهذیب الاحکام» وجود دارد، ابن سنان است و شاید او عبدالله باشد نه محمد، و برخی از متأخرین اصحاب بر شهید اول اشکال کرده اند که کفایت می کند در ضعف همین که روشن نیست آیا محمد مراد است یا عبدالله و به همین دلیل محقق حلی در سند روایت خدشه کرده است و ایراد شهید را غریب شمرده، البته گمان من آن است که اعتراض به شهید اول وارد نیست چون غرض شهید این است که قطع محقق حلی به اینکه ابن سنان در سلسله سند، محمد بن سنان است، این قطع سزاوار نیست، چون احتمال دارد عبدالله باشد و غرض شهید جواب دادن از اصل طعن نیست چه اینکه صرف اشتراک راوی بین ثقه و غیر ثقه کفایت می کند در حکم به ضعف سند، و این مطلب بر تک تک طلبه ها مخفی نیست تا چه رسد به کسی مثل شیخ شهید⁽³⁾.

بلی ممکن است گفته شود که این روایت اگرچه در غیر «تهذیب الاحکام» بر آن مطلع نشدیم⁽⁴⁾، ولی محقق حلی شاید بر آن مطلع شده در برخی اصول اصحاب که در 1.

ص: 279

1- . تهذیب الاحکام، 1/209؛ الاستبصار، 1/171 و 596.

2- . تنقیح المقال، 3/127؛ منتهی المقال، 4/226.

3- . ذکری الشیعه، 2/258.

4- . تهذیب الاحکام، 1/209.

آن اصول تصریح به محمد بن سنان شده باشد، یا برای محقق حلی از برخی قرائن روشن شده باشد که مراد محمد بن سنان است و موجب گردد که اشتراک در سند رفع شود، و ابن سنان در سلسله این حدیث از ابن مسکان روایت می کند و عبدالله بن مسکان از مشایخ محمد بن سنان می باشد همان طور که نجاشی تصریح کرده است (1).1.

ص: 280

1- . رجال النجاشی، 214 شماره 559؛ الحبل المتین، 1/378؛ المعتمر، 1/386؛ منتقى الاخبار، 1/351.

فوائد رجالی

شیخ بهائی نخستین مؤلف در قواعد رجالی (قواعد رجالیّه = نکات رجالیّه) است. دانش علم رجال یکی از علوم بسیار مهم بود که به خدمت علم حدیث درآمد. عدّه ای از عالمان به تألیف کتاب هایی پرداخته اند که به ضبط نام ها و ویژگی های افراد کفایت می کند. تألیف نخستین کتاب رجالی را به عبدالله بن جبلة کنانی نسبت می دهند که از اصحاب حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام بود. دانش جرح و تعدیل در دوره ای به وسیله یحیی بن معین و ابن سیرین پی ریزی شد که بسیاری از راویان وضاع و دروغگو در عرصه حدیث و نقل ظاهر شدند. بر این اساس بزرگان عالمان الفاظ خاصّی را برای جرح و تعدیل راویان در نظر گرفته، راویان را از نظر وثاقت و ضعف شناسایی کردند.

کتاب های رجالی یکی پس از دیگری تألیف شد. این کتاب های رجالی برخی با عنوان تاریخ معروف بودند، مثل «تاریخ بخاری»، «تاریخ ابن معین»، «تاریخ عقیلی» که همه آنها رجال است و در واقع تاریخ راویان و وثاقت و ضعف آنها را نیز بیان می کند.

در قرن پنجم، چهار کتاب مهم شیعیه تألیف شد که بعدها به جوامع رجالی شیعه معروف شد: «اختیار معرفه الرجال» تألیف شیخ طوسی که در واقع تلخیص و تهذیب «معرفه الناقلین» محمد بن عمر کشّی است. دیگر «رجال» شیخ طوسی که بر اساس طبقات تألیف شد. و دیگری «الفهرست»، و دیگری «رجال» احمد بن علی نجاشی (450 ق) است. این چهار کتاب از نخستین کتاب های مفصل رجالی است. طیف این کتاب ها بر اساس نام های تألیف شده است. آنها را باید کتاب های اسماء الرجال نامید.

در قرن هشتم علامه حلی (726 ق) و ابن داود حلی (زنده در 707 ق) دو کتاب رجالی خود را با عنوان «خلاصه الرجال» و «رجال» بر اساس همان نام هاسامی تألیف کرده اند.

موسوعه های مهم رجالی در قرن دهم و یازدهم همچون «منهج المقال» میرزا محمد بن علی استرآبادی (1028 ق)، «نقد الرجال» سید مصطفی تفرشی، «الحاوی» تألیف شیخ عبدالنبی جزائری (1021 ق) و «مجمع الرجال» مولی عنایه الله فهپائی، و «بهجه الآمال» ملا علی علیاری و «منتهی المقال» تألیف ابوعلی حائری (1261 ق) و «جامع الرواه» محمد بن علی اردبیلی (1110 ق)، و موسوعه های مهم رجالی عصر ما همچون «تنقیح المقال» شیخ عبدالله مامقانی (1351 ق)، و «قاموس الرجال» علامه شوشتری، و «معجم رجال الحدیث» تألیف آیت الله خوئی (1413 ق). همه این کتاب های رجال بر اساس نام های راویان است و به ترتیب حروف الفبا پیش رفته اند. این گونه تألیف در علم رجال بخش عظیمی از کتاب های رجال را به خود اختصاص داده است.

اما بخش دوم در کتاب های رجال بر اساس جمع آوری نکته ها و لطیفه های رجالی است، این نکته ها و لطیفه ها را فایده و فوائد نامیدند. نخستین کسی که در علم رجال به جمع آوری نکته ها و فائده ها پرداخت، شیخ بهائی بود که مجموعه ای را با عنوان

«الفوائد الرجالیة» گرد آورد. دکتر عبدالهادی فضل‌ی، شیخ بهائی را نخستین مدوّن فوائد رجالیة می‌داند و پس از او این کار باب و رسم شد.

پس از شیخ بهائی (1030 ق) علامه ملا اسماعیل خواجه‌ی مازندرانی (1173 ق) کتاب «الفوائد الرجالیة» را نوشته که به چاپ نیز رسیده است. برخی از عالمان رجال که کتاب‌هایی بر اساس نام‌ها تألیف کرده، در پایان کتاب رجالی خود فوائدی را یادآور شدند. محمّد بن علی اردبیلی در خاتمه «جامع الرواه» بخشی را با عنوان «الفوائد الرجالیة» دارد، ولی عنوان آن «الفوائد الرجالیة» نیست و کتاب مستقّلی نیز به حساب نمی‌آید، بلکه در پایان کتاب عنوان «الخاتمه» وجود دارد و در الخاتمه چند فائده را یادآور شده است، همان طور که محمّد بن اسماعیل حائری در آخر «منتهی المقال»، الخاتمه آورده و در آن دوازده فائده را ذکر کرده است. به همین گونه، دیگر عالمان رجال هم خاتمه‌ای دارند در کتاب خود و خاتمه مشتمل بر فواید است.

آنچه شیخ بهائی باب و رسم کرد، نگارش الفوائد الرجالیة به عنوان کتاب مستقلّ رجالی است. همان طور که این الفوائد، گاهی به صورت الرسائل الرجالیة تألیف می‌شود، ولی الرسائل الرجالیة در مورد بحث‌هایی است که به طور گسترده و دقیق مورد بحث و بررسی قرار گیرد، مثل «الرسائل الرجالیة» کلباسی.

برخی کتاب‌های الفوائد الرجالیة که به پیروی از شیخ بهائی تألیف شده به شرح ذیل است:

1 - «الفوائد الرجالیة» تألیف ملا محمّد اسماعیل خواجه‌ی مازندرانی (1173 ق) که به وسیله استاد سیّد مهدی رجائی تصحیح و در یک جلد چاپ شده است. یک فائده آن مربوط به تنويع حدیث و یک فائده آن شرح قانون رجالی شیخ بهائی «کلّ حمید حمید» است. مرحوم علامه، آقابزرگ تهرانی در «الذریعه إلى تصانیف الشیعه» برخی از الفوائد الرجالیة را فهرست کرده است، و نیز استاد دکتر فضل‌ی در کتاب «اصول علم

الرجال» برخی از آنها را آورده است.

2 - «الفوائد الرجاليّة» سيّد محمد مهدي بحر العلوم (1212 ق) در چهار جلد با تعليقات ارزشمند از ناحیه محققان برجسته خاندان بحر العلوم به چاپ رسیده است که به راستی این حواشی گاهی از خود متن مهم تر است. در جلد اول، بیوت مهم حدیثی شیعه را بررسی کرده که بسیار ارزشمند است، مثل آل أعین، آل ابی شعبه، و به ترجمه برخی فقیهان و رجالیان همچون طوسی و کشتی و نجاشی و دیگران پرداخته است. برخی از روایان همچون محمد بن خالد برقی را هم بحث کرده است.

3 - «الفوائد الرجاليّة» تألیف آیت الله حاج شیخ محمد باقر آیتی جازاری (1352 ق). او از شاگردان برجسته میرزای شیرازی (1312 ق) صاحب «کبریت الأحمر» و صاحب فتاوی نادر است. علامه سیّد محسن امین می نویسد: صیت اجتهاد او در دوران جوانی در نجف پیچید و معروف شد، بعدها به بیرجند مهاجرت کرد و از همان جا رساله اجازه نامه را برای آیت الله مرعشی نوشت و به نجف مدرسه هندی ها فرستاد، او به مفتی الفریقین معروف شد. مدعی بود که اگر فقه نابود شود، از طهارت تا دیات با ادله و اقوال خواهد نوشت، او در علم رجال زبانزد عام و خاص بود.

کتاب رجالی به نام «الفوائد الرجاليّة» دارد که به قلم آیت الله مرعشی پاکنویس شده و به تازگی در مجموعه حدیثی دار الحدیث زیر نظر استاد ستایش چاپ شده است. مرحوم آیتی جازاری دابی جدّه این حقیر است.

4 - «مقدمه عدّه الرجال (الفوائد الرجاليّة)» که دوازده فایده را مورد بحث و بررسی قرار داده است.

5 - «سما المقال» (الفوائد الرجاليّة) است، ولی عنوان آن فرق می کند و دو مجلد به چاپ رسیده است. این کتاب تألیف ابوالمعالی، محمد ابراهیم کلباسی (1315 ق) اصفهانی است.

6 - «الرسائل الرجاليّة»، تأليف ابوالهدى كلباسى پسر ابوالمعالي (1356 ق) است که در چهار جلد تصحيح و چاپ شده و از جمله رساله‌ای بسیار دقیق در زندگی نامه شیخ بهائی دارد.

7 - «وجیزه فی علم الرجال (الفوائد الرجاليّة) میرزا ابوالحسن مشکینی، شاگرد آخوند خراسانی است که حاشیة او بر «کفایه الاصول» مشهور است. قاعده اصحاب اجماع، فقه الرضوی و انحاء تحمّل حدیث (1) را مفصّل بحث کرده در بیروت به چاپ رسیده است.

8 - «توضیح المقال فی علم الرجال»، تألیف ملا علی کنی (1220-1306 ق) که در آن به تعریف علم رجال، فایده علم رجال، عدّه کلینی و برخی بحث‌های دیگر پرداخته است و به وسیله محمد حسین مولوی تصحیح و دار الحدیث آن را چاپ کرده است.

9 - «الفوائد الرجاليّة»، شیخ مهدی کجوری شیرازی (1222-1293 ق)، این کتاب به وسیله استاد محمد کاظم رحمان ستایش تصحیح و چاپ شده است.

10 - «الفوائد الرجاليّة»، سید محمد حسینی صدر، چهل فایده از جمله قاعده اجماع در آن مطرح شده است.

11 - «الفوائد الرجاليّة»، سید علی ابوالحسنی به ضمیمه رساله‌ای در تأیید ادعای نائینی (صحّت احادیث «الکافی»).

12 - «بحوث علم الرجال» محمد آصف محسنی افغانی، چاپی منقح از آن به سامان رسیده است، قواعد رجالی را نیز بحث کرده است، مناقشات چندی با استادش آیت الله خوئی دارد، از جمله گفته است درباره اینکه گفته‌های عالمان رجال 6.

ص: 285

در طبقات پیشین حسّی نیست. با آیت الله خوئی مناقشه کردم و حضرت آقای خوئی فرمود اشکال وارد است، ولی جواب نداد.

13 - «مستطرفات المعاریف» یا «منتخب المقال والأقوال فی علم الرجال»، تألیف علامه شیخ علی نمازی شاهرودی (1405 ق) صاحب «مستدرکات علم الرجال».

14 - «جواهر الکلمات فیما یترتّب بأحوال الرجال»، تألیف احمد بن مفید هزارجریبی، تحقیق علی فرّخ چاپ شده در میراث حدیث شیعه، ج 15(1).

15 - «الفوائد الرجالیّه»، تألیف ابو الهدی بن ابی المعالی کلباسی (1365 ق)، تحقیق محمّد حسین مولوی، چاپ شده در دفتر شانزدهم از میراث حدیث شیعه، صاحب «الرسائل الرجالیّه» است.

چند کتاب دیگر هم آقابزرگ در «الذریعه» یاد کرده است که چون خود ندیدم از گزارش آن روی گرداندم.

الفوائد الرجالیّه

در صد ساله اخیر، بحث های رجالی از دو جهت گذشته تجاوز کرد و به سمت و سوی قاعده روی آورد. دانشمندان رجال برای علم رجال تعریف هایی ارائه دادند و قواعدی را در باب توثیق راویان مطرح کردند، ضمن آنکه در کتاب های رجالی گذشته که بر اساس معجم تألیف شده بود توثیق و تضعیف صغروی بود، اما الان دیگر توثیق و تضعیف را به صورت قاعده و کلی مطرح کرده اند.

دانشمندان علم رجال از اندرون کتاب های رجالی و مقایسه مباحث توانستند قواعد کلی را در باب توثیق راویان کشف و وضع کنند، این قواعد دو گونه بود: برخی در کتاب های گذشتگان ذکر شده است و به آن توجه و عنایت کامل شد و مورد بررسی

ص: 286

قرار گرفت، مثل قاعده اصحاب اجماع که کشی آن را در کتاب رجال خود ذکر کرد و برای نخستین بار مورد توجه علامه حلی (726 ق) در «خلاصه الرجال» و «مختلف الشیعه» و پس از او مورد توجه شهید اول محمد بن مکی عاملی (776 ق) در کتاب های فقهی او قرار گرفت و در قرن یازدهم بسیار گسترده و در حد وسیعی توجه دانشمندان رجالی را به خود جلب کرد که علاوه بر وثاقت اصحاب اجماع، مشایخ آنها و مراسیل آنها نیز مورد توجه است و یا قاعده نقل و ارسال مشایخ ثلاثه مثل محمد بن ابی عمیر (217 ق) و احمد بن ابی نصر بزنطی و صفوان که شیخ طوسی (460 ق) در کتاب «العهده فی اصول الفقه» فرمود: «إِنَّهُمْ لَا يَرَوْنَ وَلَا يُرْسَلُونَ إِلَّا عَنْ ثِقَةٍ».⁽¹⁾ این گونه قواعد در کتاب های رجالی گذشتگان به صورت قاعده ذکر شده است.

بخشی دیگر از قواعد، استخراجی و استنباطی است، به عنوان مثال قاعده شیخوخت اجازه قاعده ای نیست که در کتاب های رجالی قدما تصریح شده باشد، ولی متأخران آن را به عنوان یک قاعده تلقی کرده اند. در کتاب های رجالی متقدمان درباره برخی روایان آمده که از مشایخ بوده اند، همچون احمد بن محمد بن الحسین بن الولید، استاد شیخ مفید که درباره او در کتاب های رجالی توثیقی نرسیده است، و یا محمد بن اسماعیل نیشابوری که درباره او وثاقتی نرسیده، نیز سهل بن زیاد آدمی و شخصیت های دیگری که نص صریحی در توثیق آنها نرسیده است.

ولی فقیهان به ویژه از دوره شهید اول محمد بن مکی عاملی (776 ق) تصریح کرده اند که بودن راوی از مشایخ اجازه، خود نشانه توثیق راوی است. در عصر بعد به شهید ثانی نسبت داده شده که فرمود: «إِنَّ مَشَايخَ الْإِجَازَةِ مُسْتَعْنُونَ عَنِ التَّزْكِيَةِ». این جمله اگرچه صریح عبارت شهید ثانی در «الرعايه» نیست⁽²⁾، ولی مضمون آن ثابت².

ص: 287

1- . العده فی اصول الفقه، 154/1.

2- . الرعايه، 292.

است و مورد پذیرش فقیهان تا عصر حاضر واقع شده است. کمتر فقیهی یافت می شود که شیخوخت اجازه را موجب توثیق نشمارد و بر اساس آن ده ها نفر را توثیق نکند(1)، آیت الله خوئی از فقیهان معاصر آن را نقد کرده است.(2)

قاعده وکالت نیز همین گونه است. رجالیان متقدم درباره برخی راویان تصریح کرده اند که وکیل امام علیه السلام بوده است، عالمان رجال این گونه استنباط کرده اند که هرکسی وکیل امام علیه السلام باشد، باید به یقین ثقة باشد.

و نیز قاعده های معروفی که آیت الله خوئی نیز به آن پایبند است همچون توثیق همه مشایخ نجاشی(3) و یا توثیق همه راویانی که در سلسله سند تفسیر علی بن ابراهیم قمی واقع شده اند.(4)

و نیز قاعده دیگری که حکم به توثیق همه راویانی شود که در سلسله کتاب «کامل الزیارات» تألیف ابوالقاسم جعفر بن محمد بن قولویه قمی واقع شده است.(5)

این سه قاعده مورد پذیرش شیخ حرّ عاملی (1104 ق) و پس از او علامه سید محمد مهدی بحرالعلوم (1212 ق) واقع شد.

این گونه قواعد رجالی استنباطی، فقیهان و عالمان رجال از عبارات نجاشی است که بارها تصریح کرده «مشایخنا الثقات»، و نیز مدعی شده که از برخی راویان نقل مطلب نکرده چون ضعیف بوده اند، همان طور که از مقدمه «تفسیر قمی» و «کامل 5».

ص: 288

-
- 1- . مدارک الاحکام، 84/6؛ دانش رجال الحدیث، 264؛ الطهاره (امام خمینی)، 114/3؛ نهایه التقرير، 409/1؛ مصباح الفقیه، 12/2.
 - 2- . مستند العروه الوثقی، کتاب الصوم، 295/1.
 - 3- . الفوائد الرجالیه، 146/4؛ معجم رجال الحدیث، 156/2؛ اصول علم الرجال، 126.
 - 4- . دانش رجال الحدیث، 276؛ معجم رجال الحدیث، 49/1؛ تفسیر القمی، 4/1.
 - 5- . کامل الزیارات، 15.

الزیارات» این را استنباط کرده اند که همهٔ راویان واقع شده در سلسلهٔ سند آن دو کتاب ثقه هستند. پس این قواعد رجالی استنباطی است و عالمان رجال در صد و پنجاه سالهٔ اخیر، در مقدمهٔ کتاب های رجالی خود بخشی را به عنوان قواعد عامّ توثیق قرار داده اند.

نخستین کسی که به این مبحث در حدّ بسیار محدودی پرداخت، مرحوم شیخ بهائی بود که مقدمهٔ «مشرق الشمسین» را به بحث های رجالی اختصاص داد و به قاعدهٔ شیخوخهٔ اجازه، محمد بن اسماعیل، تنويع حدیث و چگونگی نقل سند در کتاب های حدیثی اشاره کرد.⁽¹⁾

پس از او علامه محمد باقر وحید بهبهانی (1205 ق) به طوری قانون مند، برخی قواعد رجالی را تبویب نمود و در مقدمهٔ تعلیقهٔ خود بر «منهج المقال» آنها را بیان کرد، پس از آن، این امر مرسوم شد.

ابوعلی حائری (1216 ق) در مقدمهٔ «منتهی المقال» و ملا علی علیاری بخشی در مقدمهٔ کتاب رجالی خود به این مطلب اشاره کرده است و «بهجه الآمال» را به قواعد عامّ توثیق اختصاص داد.

پس از او علامه شیخ عبدالله مامقانی (1353 ق) هم در مقدمهٔ «تنقیح المقال» که با عنوان «مقباس الهدایه» و در مباحث علم درایه است به این مباحث پرداخت.

در پنجاه سال اخیر، مرحوم آیت الله خوئی در مقدمهٔ «معجم رجال الحدیث» این مباحث را به شیوهٔ بسیار عالمانه و محققانه طرح و نقد و تأیید نمود. مقدمهٔ «معجم رجال الحدیث» در حدی کامل بود که مورد توجه حوزه های علمیّه واقع شد و تدریس می شد، همان طور که مرحوم علامه شوشتری در مقدمهٔ «قاموس الرجال» به 9.

ص: 289

کتاب شناسی جوامع روایی متقدمان پرداخت.

آیت الله استاد جعفر سبحانی در کتاب «کلیات فی علم الرجال»، دو مقدمه «قاموس الرجال» و «معجم رجال الحدیث» را تلفیق کرد و این کتاب را پدید آورد. به ویژه بخش نخست کتاب «کلیات فی الرجال» همان مقدمه کتاب «قاموس الرجال» است و در مواردی که علامه شوشتری وارد بحث نشده، استاد سبحانی هم تحقیقاتی ارائه نداده است. همان طور که در بخش دوم تحریری در مقدمه «معجم رجال الحدیث» است. خاتمه آن هم فوائدی است که علامه بحر العلوم در خاتمه «الفوائد الرجالیه» و محمد بن علی اردبیلی در خاتمه «جامع الرواه» آورده اند.

«دروس تمهیدیّه فی القواعد الرجالیّه»، تألیف استاد باقر ایروانی که بخشی از آن به قواعد عامّ توثیق بر اساس همان طرح بحث مرحوم آیت الله خوئی پرداخته است.

«بحوث فی مبانی علم الرجال»، محاضرات درس استاد شیخ محمد سند، به قلم استاد محمد صالح تبریزی است که در این کتاب به بیان منهج های رجالی پرداخته و از مطالب بحث شده، قواعد عامّ توثیق به دست می آید.

«اصول علم الرجال»، تألیف دکتر عبدالهادی فضلی که در نوع خود شیوه ابتکاری بهتری دارد، به بیان قواعد عامّ توثیق هم پرداخته است.

«اصول علم الرجال» تألیف استاد مسلم داوری که از شاگردان آیت الله خوئی است و در تألیف کتاب «معجم رجال الحدیث» دستیار مرحوم آیت الله خوئی بوده است، این کتاب به کتاب شناسی و به ویژه بررسی قواعد کلی و عامّ توثیق علم رجال پرداخته است.

اصحاب اجماع

شیخ بهائی در فائده دومی که در حاشیه و آخر الوجیزه (1) آورده اند، اصحاب اجماع

ص: 290

را از کتاب «رجال کشی» (1) نقل کرده و فرموده است: بنا بر نقل کشی، اصحاب اجماع هیچ‌ده نفر هستند. شش نفر آنها از اصحاب حضرت باقر و صادق علیهما السلام می‌باشند که عبارت‌اند از: زراره و معروف بن خربوذ و برید العجلی و ابوبصیر الاسدی و فضیل بن یسار و محمد بن مسلم. بعضی ابوبصیر لیث مرادی را به جای ابوبصیر اسدی آورده‌اند. (2)

و شش نفر از آنها از اصحاب حضرت صادق علیه السلام هستند که عبارت‌اند از: جمیل بن درّاج و عبدالله بن مسکان و عبدالله بن بکیر و حمّاد بن عثمان و ابان بن عثمان. بعضی از بزرگان ما گمان دارند که فقیه‌ترین این گروه جمیل بن درّاج است. (3)

شش نفر از آنها از اصحاب حضرت موسی بن جعفر و ابوالحسن الرضا علیهم السلام هستند، آنها: یونس بن عبدالرحمن و صفوان بن یحیی بیاع السابری (210 ق) و محمد بن ابی عمیر (217 ق) و عبدالله بن المغیره و الحسن بن محبوب و احمد بن محمد بن ابی نصر بزنطی (221 ق) می‌باشند (4) و برخی به جای حسن بن محبوب، فضاله بن ایوب را ذکر کرده‌اند و برخی فضاله را نیاورده‌اند، بلکه عثمان بن عیسی را به جای حسن بن محبوب آورده‌اند. فقیه‌ترین این گروه، یونس بن عبدالرحمن و صفوان بن یحیی است. (5)

این تعداد از راویان به عنوان اصحاب اجماع معروف‌اند، چون کشی در سه باب از 4.

ص: 291

-
- 1- . اختیار معرفه الرجال، 206 و 222 و 466؛ معجم رجال الحدیث، 60/1؛ کلیات فی علم الرجال، 163؛ وسائل الشیعه، 79/20؛ خاتمه مستدرک الوسائل، 7/7.
 - 2- . اختیار معرفه الرجال، 226.
 - 3- . همان، 322.
 - 4- . همان، 466.
 - 5- . الحبل المتین، 1/31؛ نه‌ایه الدرایه، 404.

کتاب خود این تعداد را در ذیل این عنوان آورده است: «أجمعت العصابة على تصحيح ما يصحّ عنهم وأقرّوا لهم بالفقه والعلم»، و در مورد گروه دوم علاوه بر آن «على تصحيح ما يصحّ عنهم وتصديقهم» هم فرموده است. در بین عالمان، در تفسیر این جمله بحث است. علامه حلی در «مختلف الشیعه» از آن این گونه برداشت کرده که منظور کشی آن است که عالمان بر وثاقت این گروه اجماع دارند به همین علّت بر وثاقت عبداللّه بن بکیر و ابان بن عثمان که از فطحیّه و ناووسیّه است، استدلال کرده است. (1)

تا دوره محقّق اردبیلی (993ق) (2) و بلکه صاحب «معالم الدین» (3)، شیخ حسن عاملی (1011 ق) و سید محمد موسوی عاملی (4) (1009 ق) شاگردان اردبیلی همین نظریه است. شهید اول محمد بن مکی عاملی (776 ق) در «غایه المراد» معنای دیگری را اراده کرده، و مدّعی شده که علاوه بر وثاقت خود آنها بر وثاقت مشایخ و اعتبار مراسیل آنها نیز دلالت دارد (5)، و این معنی حدود 200 سال بعد از شهید اول مطرود شد، تا اینکه شیخ بهائی در کتاب «الحبل المتین» و «مشرق الشمسین» آن را احیا کرد و مدّعی شد که قاعده اجماع در صدد آن نیست که فقط توثیق همان هیجده نفر را ثابت کند، بلکه مراد اثبات وثاقت مشایخ آنها و اثبات مراسیل آنها است، به همین علّت شیخ بهائی مرسلات اصحاب اجماع را معتبر می شمارد و نیز راویان مشایخ آنها را ثقه می داند و 2.

ص: 292

1- . مختلف الشیعه، 420/3 و 269 و 63/4 و 379/2؛ خلاصه الرجال، 106.

2- . مجمع الفائدة و البرهان، 156/1 و 335/2.

3- . معالم الاصول، 200.

4- . نهایه المرام، 384/1.

5- . غایه المراد، 41/2.

شیخ در بحث متحیر در قبله روایاتی آورده که شش روایت صحیح السند است و نوع فقیهان فرموده اند که اگر یک نماز به هر طرف بخواند کفایت می کند، ولی شیخ مفید و طوسی گفته اند که باید چهار نماز بخواند و به دو روایت تمسک کرده اند: «وبما رواه إسماعیل بن خراش عن بعض أصحابنا عن أبي عبد الله عليه السلام قال قلت له: جعلت فداك، إن هؤلاء المخالفين علينا يقولون إذا أُطِقت علينا أو أظلمت فلم نعرف السماء كنا وأنتم سواء في الاجتهاد! فقال: ليس كما يقولون، إذا كان ذلك فليُصلَّ إلى الأربع» (2). آن گاه فرموده است: از این حدیث جواب داده شده که مرسل است و خراش نیز مهمل و مجهول است؛ مثل اسماعیل بن عباد، پس حدیث ضعیف است.

شهید اول فرموده: حدیث معتضد به عمل بین بزرگان اصحاب است.

شیخ بهائی می گوید: می توان از این اشکال ها دفاع کرد و گفت: ارسال این سند و مجهول بودن خراش و اسماعیل بن عباد قدحی به اعتبار روایت ندارد، چون راوی از آن دو عبدالله بن المغیره است و او از کسانی است که گروه امامیه اجماع و اتفاق دارد بر صحیح شمردن آنچه از او صحیح رسیده است همان طور که کثی تصریح کرده است و سند در روایت فوق تا عبدالله بن المغیره صحیح است پس بعد از او ارسال و جهالت ضرری ندارد (3).

چنان که از عبارت فوق بر می آید که شیخ بهائی درباره قاعده اجماع نه تنها معتقد است که دلالت بر وثاقت خود آن راویان دارد، بلکه بر وثاقت کسانی که از آنها روایت می کنند و نیز اعتبار مرسلات آنها نیز دلالت دارد. 5.

ص: 293

1- . الحبل المتین، 31/1.

2- . تهذیب الاحکام، 2/45 ح 145.

3- . الحبل المتین، 2/255.

از جمله روایت‌هایی که دلالت بر وجوب تسلیم دارد حدیث موثقی است که مشایخ ثلاثه آن را روایت کرده‌اند. شیخ بهائی فرموده: عدّه ای از فقیهان قائل به وجوب شده‌اند (1) و عدّه ای قائل به استحباب، و از عصر شیخنا الشهید (786 ق) تا دوره ما متأخران نیز با همین قول موافقت کرده‌اند (2)، ولی آنچه که برای من ظاهر می‌شود قول به وجوب اقرب است که روایت‌هایی بر آن دلالت دارد، از جمله می‌توان تمسک کرد به آنچه که شیخ طوسی و ابن بابویه و سید مرتضی روایت کرده‌اند از امیرالمؤمنین علیه السلام که حضرت فرمود: «قال رسول الله صلى الله عليه وآله: افتتاح الصلاة الطهور، وتحريمها التكبير، وتحليلها التسليم» (3)، ولی بر این حدیث خدشه شده است که خبر مرسل است و اعتماد بر آن در اثبات احکام شرعیّه جایز نیست، ولی علامه حلی از این حدیث در «منتهی المطلب» دفاع کرده و فرموده است: عالمان اسلام آن را تلقی به قبول کرده‌اند و خاص و عام (شیعه و سنی) آن را روایت کرده‌اند و حدیثی که به این منزلت از شهرت باشد به خاطر اعتماد بر شهرتش گاهی راویان آن را حذف می‌کنند. مشایخ سه گانه که عمده در ضبط احادیث هستند، آن را نقل کرده‌اند و اگر نبود علم به صحّت آنها، آن را به صورت مرسل نمی‌آوردند و هیچ گاه حکم نمی‌کردند به این که از گفتار رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌باشد. (4)

مذهب سید مرتضی رحمه الله در عمل به اخبار آحاد این حدیث را چه بسا تأیید می‌کند، اگر این حدیث به این منزلت از شهرت نمی‌رسید و آن را از مرحله خبر واحد خارج

ص: 294

- 1- . الناصريات، 231، مسئله 82؛ الكافي في الفقه، 119.
- 2- . ذكرى الشيعة، 417/3؛ الجامع للشرائع، 84؛ المعتمد، 233/2.
- 3- . الكافي، 3/69، من لا يحضره الفقيه، 1/23؛ وسائل الشيعة، 4/100.
- 4- . منتهی المطلب، 199/5؛ غنائم الايام، 62/3.

نمی‌کرد، سید مرتضی بر آن اعتماد نمی نمود(1).

البته مرحوم شیخ بهائی درباره استدلال سید مرتضی چنین نوشته که شاید کسی اشکال کند که استدلال سید مرتضی به عنوان الزام خصم بوده نه استشهاد.

تأکید بر حجیت مراسیل صدوق

رئیس المحدثین، محمد بن علی بن بابویه قمی (381 ق) در کتاب «من لا یحضره الفقیه» بخشی از روایت‌ها را به صورت مرسل آورده است. شیخ بهائی در حاشیه «من لا یحضره الفقیه» نوشته که شیخ صدوق در این کتاب 2050 حدیث را به صورت مرسل نقل کرده(2)، و بخشی را به صورت مسند آورده که بسیار کم است. بخشی را هم به صورت تعلیق ذکر کرده است. شیخ صدوق در میان عالمان شیعه این روش را در پیش گرفت و در آخر «من لا یحضره الفقیه» المشیخه را تألیف کرد و طرق خود را به صاحبان اصول و کتاب‌ها آورد. حال دربارهٔ مراسلات صدوق بحث است که آیا معتبر است یا خیر؟ به نظر می‌آید نخستین کسی که دربارهٔ مراسلات صدوق به طور روشن و صریح سخن گفت، شیخ بهائی است، او در «الحبل المتین» ذیل حدیثی مرسل از صدوق این مطلب را آورد(3).

این گونه بود که شیخ بهائی توجه فقیهان را به مراسلات صدوق جلب کرد و مدعی شد بین مرسل‌های صدوق و غیر صدوق فرق است. این سخن شیخ باعث شد تا فقیهان پس از او به مراسلات صدوق اعتنا کنند.

علامه سید محمد مهدی بحر العلوم (1212 ق) در «الفوائد الرجالیّه» می‌نویسد: «إنّ

ص: 295

1- . الحبل المتین، 2/473.

2- . الحاشیه علی من لا یحضره الفقیه، 35.

3- . الحبل المتین، 59/1، و چاپ سنگی، 11.

مراسیل الصدوق فی الفقیه لا تقصر عن مراسیل محمّد بن اُبی عمیر»⁽¹⁾. مراسیل صدوق در «من لا یحضره الفقیه» کمتر از مراسیل محمّد بن اُبی عمیر نیست. یعنی همان طور که فقیهان مراسیل محمّد بن اُبی عمیر را معتبر می‌شمارند، مراسلات صدوق هم معتبر است، و شیخ صدوق زمانی دست به حذف سند آن می‌زده که روایان آن حدیث در نزد او ثقة بوده‌اند؛ زیرا مشخص است که شیخ صدوق حدیث شناس و سندشناس بوده است و اگر برخی طرق خود را در المشیخه نیاورده و حدیث را مرسل آورده است نه از باب نبود سند، بلکه از باب آن بوده که روایان حدیث در نزد صدوق ثقة بوده‌اند. این شیوه محدّثان بزرگ بوده که حدیث را بدون سند نقل کرده و آن را به طور قطع به معصوم علیه السلام نسبت داده‌اند.

این ادّعی شیخ بهائی مورد توجه فقیهان پس از او قرار گرفت. شیخ الاسلام اصفهان، مرحوم حجّت الاسلام سیّد محمّد باقر شفتی (1260 ق) در «مطالع الانوار» این مطلب را به طور دقیق پیروی کرده و بر مراسلات صدوق اعتماد نموده است. البتّه او بین مراسیل صدوق تفصیل قائل شده است.⁽²⁾

وکالت راوی

شیخ بهائی وکالت راوی را دلیل وثاقت او دانسته و مدّعی شده که امامان علیهم السلام، افراد ثقة را وکیل خود قرار داده‌اند و بر افراد غیر ثقة تکیه نکرده‌اند. مامقانی این مطلب را از شیخ بهائی نقل می‌کند.

این نظریّه شیخ بهائی نیز جدید است؛ زیرا کسی تا قبل از شیخ بهائی وکالت را به عنوان دلیل توثیق راوی قرار نداده بود، بلکه تکیه بر نصوص رجالی داشته‌اند.

ص: 296

1- . الفوائد الرجالیّه، 3/300.

2- . مطالع الانوار، 23/1.

اعتبار مضمرات

در عصری که شهید ثانی روایت های مضمر را ضعیف می شمارد، شیخ بهائی مضمرات را دو قسم کرد. شیخ بهائی در ذیل حدیث علی بن مهزیار بیان داشته است:

«العاشر: علی بن مهزیار قال: كتب إليه سليمان بن رشيد يخبره أنه بال في ظلمه الليل وأنه أصاب كفه بردَ نقطه من البول، لم يشك أنه أصابه ولم يره وأنه مسح به خرقه ثم نسي أن يغسله وتمسح بدهن فمسح به كفيه ووجهه ورأسه ثم توضأ وضوء الصلاة فصلّى. فأجابه بجواب قرأته بخطه: «أما ما توهمت ما أصاب بذلك فليس بشيء إلا ما تحقّق فإن حققت ذلك كنت حقيقاً أن تُعيد الصلوات التي كنت صليتهنّ بذلك الوضوء بعينه ما كان منهنّ في وقتها وما فات وقتها فلا إعادة عليك لها من قبل أن الرجل إذا كان ثوبه نجساً لم يُعيد الصلاة إلا ما كان في وقت، وإذا كان جنباً أو صلّى على غير وضوء فعليه إعادة الصلوات المكتوبات اللواتي فاتته؛ لأنّ الثوب خلافُ الجسد؛ فاعمل على ذلك إن شاء الله»(1).

شیخ بهائی در شرح و توضیح آن بیان داشته است:

بدان که آنچه در ابتدای نظر دیده می شود و حکم به ضعف این حدیث می شود آن است که سلیمان بن رشید کاتب چون مجهول است، در نتیجه حدیث ضعیف خواهد بود. مطلب این گونه نیست؛ زیرا مدار و ملاک، قول ثقه جلیل یعنی علی بن مهزیار است که جواب امام علیه السلام را قرائت کرده و خطّ مبارک امام علیه السلام را شناخته است. تصریح به اسم امام علیه السلام هم ضروری ندارد، چون جلالت و عظمت شأن علی بن مهزیار حکم می کند که مضمرات او را قبول کنیم. همان طور که فقیهان مضمرات زراره و

ص: 297

محمد بن مسلم را قبول کرده اند(1).

عالمان شیعه همچون علامه حلی و پیروان او، حدیث صحیح را به این گونه تعریف کرده اند: سلسله روایان آن ذکر شده باشد و روایان، ثقه و عادل یعنی دوازده امامی باشند(2).

پس از علامه حلی، شهید اول محمد بن مکی عاملی در مقدمه «ذکری الشیعه»(3) و شیخ حسن عاملی (1011 ق) در «معالم الاصول»(4) همین گونه تعریف کرده اند، و هیچ یک از دانشمندان حدیثی شرط دیگری را نیاورده اند، ولی شیخ حسین بن عبدالصمد شرط دیگری را نیز ذکر کرده است و آن اینکه نباید شذوذ و علت در آن وجود داشته باشد(5). مراد از شذوذ، روایتی است که معروف و مشهور نزد فقها نباشد، «ما لا يعرفه إلا القلیل»(6)، و علت یعنی در متن روایت مرضی همچون اضطراب متن، اغلاق متن، و تقدیم و تأخیر، نقل به معنی و ابهام و غیر نداشته باشد. شیخ حسین بن عبدالصمد در دو شرط از عالمان اهل سنت متأثر بود. ابوعبدالله محمد بن اسماعیل بخاری نیز در تعریف صحیح شرط کرده که مشتمل بر علت و شذوذ نباشد. او در تعریف صحیح پنج شرط را آورده است: سلسله سند آن ذکر شده باشد، روایان آن ثقه باشند، هر یک راوی قبل را دیده باشد که از آن به اصطلاح با عنوان روایت استاد تعبیر کنند، و مشتمل بر علت و شذوذ نباشد(7). مسلم بن حجاج نیشابوری فقط چهار شرط 7.

ص: 298

- 1- . الحبل المتین، 2/176.
- 2- . منتهی المطلب، 10/1.
- 3- . ذکری الشیعه، 45/1؛ الرعايه، 77؛ زبده الاصول، 95؛ مرآه العقول، 179/1؛ مدارک الاحکام، 479/8.
- 4- . معالم الاصول، 216؛ منتقى الجمان، 4/1.
- 5- . وصول الاخيار، 93.
- 6- . رسائل، 781/2.
- 7- . شرح شرح نخبه الفكر، 243؛ فتح المغیث، 13/1؛ ظفر الأمالی فی مختصر الجرجانی، 127.

را ضروری دانسته و رؤیت استاد را شرط ندانسته است، حدیث متفق علیه بین الشیخین در نزد عالمان اهل سنت برترین حدیث است و هر حدیث صحیح در نزد بخاری، صحیح در نزد مسلم خواهد بود، ولی عکس آن نخواهد بود. (1)

مرحوم علامه سید حسن صدر عاملی (1272-1353) که از نسل و خاندان شهید ثانی، زین الدین جبعی عاملی است، در کتاب «نهایه الدرایه شرح الوجیزه» فرموده: مصنف (شیخ بهائی) در تعریف صحیح، این دو قید را لحاظ نکرده، به آن گونه که پدرش لحاظ کرده است. شیخ بهائی بیان داشته: «ثمّ سلسله السند إماماً ممدوحون بالتعديل فصحيح وإن شدّ»، سلسله سند یا همه راویان آن امامی ممدوح به تعدیل و توثیق هستند که در این صورت حدیث صحیح خواهد بود، اگرچه شاذ هم باشد. (2)

و در رساله والد مؤلف، یعنی «وصول الاخیار» تألیف حسین بن عبدالصمد عاملی فرموده: «ما اتصل سنده بالعدل الإمامی الضابط عن مثله حتّی یتصل إلی المعصوم علیه السلام من غیر شذوذ ولا عله»؛ صحیح آن روایتی است که سلسله سند آن به وسیله راویان عدل امامی ضابط متصل باشد و از مثل خود روایت کنند تا اینکه متصل به معصوم علیه السلام باشد، و شذوذ و علت در آن وجود نداشته باشد، و کسانی که ما کلام آنها را دیده ایم، این دو قید را شرط نکرده اند، ولی بیشتر محدثان اهل سنت آن را قید و شرط کرده اند، اما عدم اعتبار شذوذ اجود و نیکوتر خواهد بود. (3)

شیخ حسن عاملی (1011 ق) معاصر شیخ بهائی هم در مورد تعریف صحیح بر شهید اول و پدرش شهید ثانی و علامه حلی این خدشه و اشکال را کرده که در تعریف صحیح باید ضابط بودن راوی شرط باشد. او مدعی شده راوی وقتی ضابط نیست. 3.

ص: 299

1- . شرح شرح نخبه الفکر، 243.

2- . نهایه الدرایه، 235؛ الوجیزه، 22 (الحبل المتین، ج 1)؛ الرعايه، 79.

3- . وصول الاخیار، 93.

چگونه می توان به روایت او اعتماد کرد. او مدعی شده بر تعریف شهیدین در مورد صحیح این ایراد و اشکال وارد است که ضبط، شرط در قبول خبر است، پس وجهی ندارد که در تعریف صحیح متعرض آن نشویم. (1)

مرحوم شیخ بهائی در مقدمه کتاب «مشرق الشمسین» متعرض این اشکال صاحب «معالم» شده (2) و از آن جواب داده است. او در ذیل عنوان «ما یشرط فی قبول الخبر» فرموده: شکی نیست که در حصول وثوق و اعتماد به قول راوی شرط است که ضابط باشد، یعنی کسی باشد که سهو او بیشتر از ضبط او باشد، و یا حداقل سهو او با ذکر او مساوی باشد، و این قید را متأخران همچون علامه حلی (3) و شهید اول (4) و شهید ثانی (5) و ابن ابی جمهور احسایی در «کاشفه الحال» (6) ذکر نکرده اند و آن را در تعریف صحیح دخیل ندانسته اند.

شهید ثانی در مقام عذر آوردن از اینکه چرا این قید را نیاورده فرموده است: قید عدالت را در تعریف صحیح شرط کرده اند و این قید ما را بی نیاز می کند از قید ضابط بودن، زیرا صفت عدالت او را منع می کند از اینکه روایت کند روایاتی را که مضبوط در نزد او نیست و بر وجه معتبری در نزد او نقل نشده است.

بر شهید ثانی اعتراض شده (معارض شیخ حسن عاملی پسر شهید ثانی است) که عدالت منع می کند از اینکه راوی معتمد باشد در اینکه روایت غیر مضبوط را نقل 6.

ص: 300

1- . نهاییه الدراییه، 321؛ منتقی الجمان، 5/1.

2- . مشرق الشمسین، 38.

3- . منتهی المطلب، 10/1.

4- . ذکری الشیعیه، 44.

5- . الرعايه، 110 (بوستان کتاب).

6- . کاشفه الحال، 138؛ الوافی، 166.

کند، نه اینکه سهو ندارد در اینکه نقل کند روایت غیر مضبوط را به عنوان اینکه مضبوط می باشد. (1)

در مقام توجیه کلام شهید ثانی گفته می شود که راوی عادل وقتی که در نزد خود بداند و باخبر باشد که در نقل روایت ها و کلمات سهو و اشتباه فراوان دارد، در این صورت جسارت و جرئت بر آن ندارد که حدیث نقل کند، چون احتمال می دهد که در مقام نقل روایت سهو کند و حدیث غیر صحیح را به عنوان صحیح نقل کرده و کلام غیر معصوم را به عنوان کلام معصوم نقل نماید، و حق آن است که صفت عدالت بی نیاز از صفت ضبط نمی کند، پس باید مزگی و معدّل، یعنی همان رجالی که راوی را توثیق می کند، تذکر دهد که راوی ضابط هم هست.

چه خوب گفته علامه حلی (726 ق) رفع الله درجه در کتاب «نهایه الوصول» که ضبط از برترین و بالاترین شرایط در روایت است، چه اینکه کسی که ضبط ندارد و ضابط نیست، چه بسا بخشی از حدیث را از روی سهو نقل نکند، در حالی که همان فراز از تتمه کلام معصوم باشد و کلام معصوم با آن تام شود و در نهایت حکم مختلف شود، یا سهو کند و در حدیث چیزی را اضافه کند که موجب اضطراب معنای حدیث شود، یا لفظ حدیث را به لفظ دیگری تبدیل کند، یا از پیامبر صلی الله علیه و آله چیزی را نقل کند و واسطه را فراموش کند، یا از یک راوی خاص و معینی روایت کند، ولی حدیث را به شخص دیگری نسبت دهد (2).

اگر کسی اشکال کند که چگونه می توانیم به صرف توثیق عالمان رجال حکم به صحّت حدیث کنیم در حالی که عالمان رجال بر ضابط بودن راوی تنصیص نفرموده اند؟ 4.

ص: 301

1- . نهایه الدرایه، 238.

2- . مبادئ الوصول الى علم الاصول، 206؛ مشرق الشمسين، 36؛ زبده الاصول، 94.

در جواب می‌گوییم: عالمان رجال وقتی می‌گویند «ثقه» یعنی عدل ضابط است؛ زیرا لفظ ثقه در نزد لغویان مشتق از «وثوق» است و وثوق و اعتمادی نیست بر کسی که سهو و ذکر او برابر باشد، یا سهو او بر ذکرش غلبه کند، و این همان نکته اصلی در نیابردن قید ضابط است (1).

روشن شد که در تعریف صحیح نزد مشهور عالمان، قید ضابط بودن ضرورتی ندارد و لفظ «ثقه» از آن بی‌نیاز می‌شویم. شیخ بهائی هم در کتاب «الوجیزه» (2) و نیز در «مشرق الشمسین» (3) اصرار دارد که ضرورتی در ذکر این قید نیست، همان طور که علامه حلی در «نهایه الوصول» هم تصریح کرده است، ولی پدر شیخ بهائی بر آوردن این قید در تعریف صحیح اصرار کرده و آن را ضروری دانسته است، همان طور که دو قید عدم شدوذ و عدم علّت را اضافه کرده است که پیشتر درباره آن توضیح دادیم. او در عبارت «وصول الاخیار» فرموده:

«ومن رأینا کلامه من أصحابنا لم یعتبر هذین القیدین أعنی عدم الشذوذ وعدم العله فی تعریف الصحیح، وقد اعتبرها أكثر محدّثی العامه، وعدم اعتبار الشذوذ أجود إذ لا مانع أن یقال: شاذّ صحیح أو شاذّ غیر صحیح، وهو المُنکر» (4)؛ می‌گوید: عدم شدوذ شرط است چون صحیح است گفته شود شاذّ صحیح و شاذّ غیر صحیح که همان حدیث منکر باشد.

بنابراین طبق نظر پدر شیخ بهائی حدیث شاذ ممکن است وجود داشته باشد و بر آن نتوانیم لفظ صحیح اطلاق کنیم. حدیث صحیح باید حتی مشهور و معروف 3.

ص: 302

1- . مشرق الشمسین، 39.

2- . الوجیزه، 22 (الحبل المتین).

3- . مشرق الشمسین، 39.

4- . وصول الاخیار، 93.

باشد، بنابراین لفظ حدیثی که فقط در یک اصل آمده و دیگران به آن توجه نکرده اند، شاذ خواهد بود و صحیح نیست. بلی شدوذ همان طور که در باب تعادل و تراجیح باعث خارج شدن حدیث از گردونه حجّیت می شود و سبب می گردد که حدیث مشهور، یعنی معارض آن حجّت شود، حدیث شاذّ هم از محدوده حدیث صحیح خارج شده و باعث می شود که بر آن صحیح نیز اطلاق نشود، بنابراین حدیث شاذّ با حدیث مشهور تعارض کرد. ولی در نظر مرحوم حسین بن عبدالصمد عاملی مؤلّف «وصول الاخیار»، هیچ تعارض نیست، چون حدیث شاذ حجّت نیست و تعارض بین حجّت و لا حجّت واقع نمی شود، حدیث مشهور صحیح، حجّت است. حدیث شاذ هرگز حجّت نیست و همیشه تعارض بین حجّت و حجّت است نه حجّت و لا حجّت، ولی مشهور فقیهان حدیث شاذ را هم صحیح دانسته اند و اگر شرایط سندی وجود داشته باشد، در این صورت حدیث مشهور هم حجّت و حدیث غیر مشهور هم حجّت خواهد بود. ولی در باب تعارض روایت ها، حدیث مشهور مقدّم بر حجّت شاذ خواهد بود. در خبر مقبوله عمر بن حنظله آمده: «خُذْ بِنَا اَصْحَابِكِ وَدَعْ الشَّاذَّ النَّادِرَ»⁽¹⁾.

البته مخفی نماند که امام خمینی رحمه الله نیز در بیانی این گونه فرموده که شهرت باعث می شود که تمییز حجّت از لا حجّت شود، یعنی اگرچه هر دو حدیث در اصطلاح صحیح اند، مشهور صحیح، شاذّ صحیح، ولی شهرت حدیث اول باعث می شود تا حدیث دوم در عین آنکه صحیح است حجّت نباشد، بنابر این حدیث شاذ را از گردونه حجّیت خارج می کند، ولی نه آنکه از محدوده صحیح خارج باشد.

آیت الله خوئی فرموده: حدیث شاذ اگر شرایط صحیح را داشت، صحیح است و 1.

ص: 303

حجّت خواهد بود، و شهرت و عدم شهرت باعث حجّیت و خروج آن از حجّیت نمی شود(1).

اصحاب اصرار دارند تا حدیث صحیح را مقید به این دو قید نکنند به همین دلیل، حدیث صحیح را دو قسم دانسته اند: معلّل و غیر علّل، و یا حدیث معلّل را صحیح و غیر صحیح دانسته، آن را در زمره اقسام مشترک حدیث آورده اند، یعنی حدیثی که می تواند صحیح باشد و حدیثی که می تواند صحیح نباشد.

از نکات مهمّی که حسین بن عبدالصمد عاملی در کتاب «وصول الاخیار» یادآور شده، آن است که او اصول و جوامع روایی شیعه را پنج مجموعه شمرده است:

1 - «الکافی»، تألیف ابوجعفر محمّد بن یعقوب کلینی (328 ق). 2 - «من لا یحضره الفقیه»، تألیف ابوجعفر ثانی محمّد بن علی بن بابویه قمی (381 ق). 3 - تهذیبین یعنی «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار فیما اختلف من الأخبار» تألیف ابوجعفر ثالث محمّد بن الحسن الطوسی (460 ق). حسین بن عبدالصمد عاملی در «وصول الاخیار» فرموده: اصول حدیثی جوامع متقدّمان شیعه پنج تاست و کتاب «مدینه العلم» را بر آن چهار کتاب افزوده است.

«مدینه العلم» از تألیف های شیخ صدوق است، آخرین خبری که از این کتاب وجود دارد در کتاب «الوجیزه» شیخ بهائی است که از آن یاد کرده و در برخی نوشته های او نقل شده که فرمود: «هی عندنا»، اما اینکه در کتاب های شیخ بهائی از آن نقل شده باشد و یا حتّی استاد حسین بن عبدالصمد عاملی، یعنی زین الدین جبعی عاملی (965 ق) در «مسالک الافهام» و «شرح لمعه» و دیگر کتاب ها از آن نقل کرده باشد، اثری وجود ندارد. 2.

ص: 304

1- . مصباح الفقاهه، 1/72.

در کتاب های سیّد بن طاووس حلّی (علیّ بن طاووس - 664 ق) از کتاب «مدینه العلم» حدیث نقل شده که علامّه مجلسی در «بحار الانوار» آن را آورده، و می گویند علامّه مجلسی بسیار تتبع کرد تا شاید ردّ پایی از آن بیابد، اما نتوانست آن را پیدا کند.

مرحوم صدوق در کتاب التوحید چند روایت را در یک باب آورده، آن گاه فرموده: هرکسی تفصیل روایت ها را خواست به کتاب «مدینه العلم» مراجعه کند.

پس از این قراین فهمیده می شود که «مدینه العلم» کتاب فقهی و فتوایی مثل «من لا یحضره الفقیه» نبوده، بلکه مجموعه روایت های اصول دین و فروع دین و غیر آن را شبیه کتاب «الکافی» داشته است.

این کتاب مبسوط بوده، و شیخ صدوق آن را قبل از «التوحید» تألیف کرده است که در آن مراجعه به «مدینه العلم» داده است.

یکی از عوامل پیدایش اضطراب در روایت ها همین مفقود شدن کتاب های روایی و برخی روایت ها است. وقتی کتابی که ده مجلد باشد مفقود شود، به یقین برخی روایت های مورد نیاز از بین رفته است.

جوامع روایی و شیوه سندنویسی آن

شیخ بهائی در خاتمه «الوجیزه» بیان داشته است: جمیع حدیث های ما مگر مقدار کمی منتهی می شود به امامان دوازده گانه ما سلام الله علیهم اجمعین، و آنها منتهی می کنند حدیث ها را به پیامبر صلی الله علیه و آله، چه اینکه علوم ائمه علیهم السلام از آن چراغ نورانی گرفته شده است، و آنچه در کتاب های روایی خاصه است از حدیث های روایت شده از اهل بیت علیهم السلام افزون می باشد بر آنچه در صحاح شش گانه اهل سنت وجود دارد، همان طور که اگر کسی کتاب های حدیثی فریقین را جستجو کند، این حقیقت را درمی یابد.

یک راوی مثل ابان بن تغلب از یک امام همچون ابوعبدالله امام صادق علیه السلام سی هزار حدیث نقل کرده و عالمان رجال به آن تذکر داده اند، و متقدمان محدثان ما حدیث های اهل بیت علیهم السلام را در چهارصد کتاب گرد آورده اند که با عنوان اصول معروف بوده اند، آن گاه عده ای از متأخران (نسبت به قدمای اصحاب امامان) از باب اینکه ساده تر دسترسی به حدیث ها باشد متصدی جمع و ترتیب آن حدیث ها شدند و بنابر این کتاب های گسترده و میوّب را تألیف کردند و سندهای روایت ها را که متصل به معصوم علیه السلام بود را نیز ذکر کردند، مثل «کافی»، و «من لا یحضره الفقیه» و «الاستبصار»، «مدینه العلم»، و «الخصال» و «الامالی» و «عیون الاخبار» و غیر آنها، و اصول چهارگانه اول، همان کتاب هایی است که در این اعصار بر آن تکیه می شود.

اما «کافی» تألیف ثقه الاسلام ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی رازی عطرالله مرقد، در مدت بیست سال تألیف شده است. وی در بغداد در سال 328 یا 329 درگذشته و به سبب بزرگی و عظمت، برخی از عالمان اهل سنت مثل ابن اثیر جزری در کتاب «جامع الأصول» بعد از اینکه امام ما ابوالحسن علی بن موسی الرضا سلام الله علیه وعلی آباءه را مجدد مذهب در ابتدای قرن دوم دانسته، کلینی را از مجددان مذهب امامیه در ابتدای قرن سوم شمرده است. (1)

و اما کتاب «من لا یحضره الفقیه» تألیف رئیس المحدثین، حجّت الاسلام، ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه قمی است و تألیف های او سیصد کتاب است. او در سال 381 ق در شهر ری درگذشت.

«تهذیب الاحکام» و «الاستبصار» از تألیف های شیخ الطائفه، ابوجعفر محمد بن الحسن طوسی نور الله ضریحه است، برای او تألیف های دیگری در تفسیر و اصول و 3.

ص: 306

1- . سنن ابی داود، 422/2؛ الفوائد الرجالیه، 123/3؛ جامع الاصول، 323/11؛ مفاخر اسلام، 24/3.

فروع و غیر آن وجود دارد. او در سال 460 ق در نجف اشرف از دنیا رفت. بهترین سلام و صلوات خدا بر او باد.

پس از این محمّدون ثلاثه قدّس الله ارواحهم، امامان اصحاب حدیث از متأخران عالمان فرقه ناجیه امامیه رضوان الله علیهم هستند و خداوند سبحان مرا موفّق کرد و من کمترین بندگان، محمّد مشهور به بهاءالدین عاملی عفی الله عنه برای پیروی کردن از آثار آنها و اقتباس نور از انوار آنها(1).

مرحوم شیخ بهائی درباره سند عنعنہ سخن گفته و مدّعی شده که سندی که به شیوه عنعنہ نقل شده در حکم مرسل نیست و مسند است و سلسله سندی که عنعنہ باشد، همان سندی است که به شیوه تحمّل سماع نقل شده است. او در آخر مقدمه «مشرق الشمسین»(2) بحثی را درباره شیوه سندنویسی در جوامع روایی آورده است، همان طور که شیخ حسن عاملی نیز در مقدمه «منتقى الجمال» به آن پرداخته است.

شیخ بهائی در آخر مقدمه «مشرق الشمسین» فرموده است: شیوه سندنویسی در جوامع روایی متقدّمان فرق می کند، برای مثال ابوجعفر محمّد بن یعقوب کلینی (328 ق) در کتاب «الکافی» تمام سند را ذکر می کند و کم اتفاق می افتد که حدیث را مرسل بیاورد، بلی احادیث را به صورت تعلیق ذکر می کند. استاد محمود دریاب کتابی درباره کافی با عنوان «الکلینی و کتابه الکافی» نوشته و نکات مفیدی را در این زمینه دارد، ولی ابوجعفر محمّد بن علی بن بابویه قمی (381 ق) معروف به ابوجعفر ثانی که شیخ بهائی از او با عنوان رئیس المحدثین یاد می کند، بیشتر سندهای کتاب خود «من لا یحضره الفقیه» را به شیوه تعلیق آورده است و کمتری را به صورت تمام سند. به تعبیر شیخ بهائی 2050 حدیث را به صورت مرسل آورده است. او برای 2.

ص: 307

1- . الحبل المتین، 1/30.

2- . مشرق الشمسین، 102.

روایت های تعلیق صدر سند را با عنوان طریق در المشیخه آورده است (1). البته بخشی را که حدود صد طریق می شود ذکر نکرده است. شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن الطوسی، معروف به شیخ الطائفه در کتاب «تهذیب الاحکام» و «الاستبصار» همان روش شیخ صدوق را در پیش گرفته و بیشتر روایت ها را به صورت تعلیق آورده است. این سبک نگارش حدیث در چهار کتاب روایی شیعه است. (2)

شیخ بهائی در «الوجیزه» و در شرح حدیث معنعن فرموده: «والمروی بتکریر لفظ «عن» معنعن». و «معنعن» اسم مفعول از «عَنَعَنَهُ» است و «عنعنه» مصدر جعلی است، مثل «حَمَدَلَهُ» و «بَسَمَلَهُ» و «حَوَقَلَهُ»، یعنی سلسله سند را به صورت (فلان عن فلان) می آورد و به صورت «حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا وَسَمِعْنَا» نمی آورد، و فعل تحمّل حدیث را بیان نمی کند. در این صورت گفته می شود روایت ها را به شیوه عنعنه نقل می کند.

ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی، روایت های «کافی» را به شیوه عنعنه آورده است، بنابر این گاهی یک سند را در حدّ بالاتر از صد بار تکرار کرده است، در حالی که در شیوه تعلیق، این تکرار سند وجود ندارد. البته قبل از کلینی، ابوعبدالله محمد بن اسماعیل بخاری روایت های کتاب صحیح خود را به شیوه «حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا» آورده و روایت هایی را به شیوه سماع از استاد نقل کرده است. او با فعل «حَدَّثَنَا وَأَخْبَرَنَا» حدیث ها را نقل کرده است. این شیوه قبل از کلینی مرسوم بوده است، ولی مسلم بن حجاج نیشابوری که شاگرد بخاری است، با شیوه او مخالفت کرده و سلسله سندهای کتاب خود را با شیوه عنعنه آورده و در ابتدای «صحیح مسلم» هم بحثی را مطرح کرده است و مدّعی شده که عنعنه در حکم ارسال نیست و شرط صحّت حدیث رؤیت استاد نیست و حتماً نباید روایت ها فقط از طریق سماع نقل شود بنابر 8.

ص: 308

1- الحاشیه علی من لا یحضره الفقیه، ص 114.

2- مشرق الشمسین، ص 98.

این او سند روایت ها را به شیوه عنعنه آورده است.

درباره حجیت شیوه عنعنه بحث بسیار است. شهید ثانی در «الرعايه» فرموده: اجماع وجود دارد که شیوه عنعنه نیز اتصال دارد، در صورتی که ملاقات راوی، راوی پیشین، امکان داشته و تدلیس در آن وجود نداشته باشد.

مرحوم حسین بن عبدالصمد عاملی در «وصول الاخیار» فرموده است: در نزد ما امامیه در شیوه عنعنه نیز اتصال وجود دارد و اهل سنت نیز آن را پسندیده اند. مذهب بخاری در رؤیت استاد و مذهب مسلم در عدم رؤیت استاد معروف و مشهور است (1).

اما در باره حدیث معلق، شیخ بهائی در «الوجیزه» بیان کرده است: «أَوْ سَقَطَ مِنْ أَوْلَاهَا وَاحِدًا فَصَاعِدًا فَمُعَلَّقٌ» (2)؛ یعنی از سلسله سند آن صدرش، نه ذیل و وسط آن حذف شود که در دو صورت اخیر مرسل خواهد بود. معلق به صیغه اسم مفعول از «تعلیق الجدار» گرفته شده است. حدیث معلق که صدر سند آن حذف شده، توسط مصنف در آخر کتاب با عنوان المشیخه آورده می شود، لذا شیخ طوسی در آخر کتاب «تهذیب الاحکام» و آخر کتاب «الاستبصار» مشیخه دارد و طرق خود را به صاحبان اصول و مصنفات ذکر کرده و برخی طرق دیگر را در «الفهرست» آورده است. برای مثال شیخ طوسی و صدوق به اصل ظریف بن ناصح حدود دوازده طریق دارند و اگر طریق در کتاب المشیخه ذکر شده باشد، شهید ثانی ادعا کرده که حدیث مرسل نخواهد بود، بلکه مسند و متصل است. همان طور که شارح «الوجیزه» مرحوم سید حسن صدر (1354 ق) نیز تذکر داده است (3).8.

ص: 309

-
- 1- . رک: الدرایه، 31؛ وصول الاخیار، 100؛ نهایه الدرایه، 205؛ علوم الحدیث (ابن الصلاح)، 62؛ تدریب الراوی، 132.
 - 2- . الوجیزه، 24 (الحبل المتین).
 - 3- . نهایه الدرایه، 188.

بعد از این توضیحات که شیوه ذکر سند در کتاب های حدیثی روشن شد، مرحوم شیخ بهائی در «الحبل المتین» ذیل حدیث معنعن فرموده است: و در این مقام کلامی است که نیکو است تنبیه بر آن و آن اینکه آنچه ظاهر می شود از این حدیث این است که عبدالله بن مسکان حدیث را روایت کرده است از حضرت صادق علیه السلام بدون واسطه، و این مطلب منافات دارد با آنچه که اعیان عالمان رجال (1) گفته اند که عبدالله بن مسکان رضی الله عنه از حضرت صادق علیه السلام حدیث نشنیده مگر یک حدیث در باب حج «من أدرك المشعر فقد أدرك الحج» و غیر از این حدیث (2)، عبدالله بن مسکان اگر روایت کرده است آن را از اصحاب امام صادق علیه السلام گرفته است و امتناع می ورزید که بر حضرت صادق علیه السلام داخل شود به سبب عظمت امام صادق علیه السلام و خوف از کوتاهی کردن در قیام به وظایف بزرگ او و اخلال به ادای آنچه امامان را مستحق می باشد از بزرگ شمردن و احترام کردن.

اگر کسی بگوید: سزاوار است که این روایت و امثال آن حمل بر ارسال شود؛ زیرا در آن تصریح به نبود واسطه بین ابن مسکان و امام علیه السلام وجود ندارد، و لفظ «عن» در سلسله سند احتمال وجود واسطه و عدم آن را دارد.

در جواب می گوئیم: فتح این باب منجر می شود به جواز شمردن ارسال در بیشتر روایت ها و از بین رفتن وثوق و اعتماد بر اتصال آنها، و حق آن است که لفظ «عن» در حدیث های معنعنه اشعار به عدم واسطه دارد بین راوی و مروی عنه؛ پس سزاوار است که بر آنچه گفته شده تکیه نشود که عبدالله بن مسکان جز یک روایت از حضرت صادق علیه السلام نشنیده، چگونه این درست است در حالی که کلینی در باب طلب ریاست نقل کرده از عبدالله بن مسکان، «قال: سمعت أبا عبدالله عليه السلام يقول: إياكم».

ص: 310

1- . رجال نجاشی، 314؛ خلاصه الاقوال، 106؛ تنقیح المقال، 2/216؛ معجم رجال الحدیث، 1/343.

2- . رجال کشی، 680/2، ش 716؛ وسائل الشیعه، 10/60.

وهؤلاء الرؤساء الذين يتراأسون...»⁽¹⁾ و نیز روایت کرده از حضرت صادق علیه السلام در باب خروج به صفا از کتاب حج که او گفته: سؤال کردم حضرت صادق علیه السلام را از مردی که طواف کرد بین صفا و مروه شش بار و او گمان می کند که هفت بار بوده است⁽²⁾.

و اما روایت از حضرت صادق علیه السلام به عنوان «قال أبو عبدالله»، «عن أبي عبدالله» بسیار یافت می شود در «کافی» و «تهذیب الاحکام»، مثل باب مکارم، و باب نهی از اشراف بر قبر پیامبر صلی الله علیه و آله، باب اغسال و غیر آن، و اعراض از مفاد این روایات و طرح کردن آنچه دلالت دارد بر اتصال و ملاقات ابن مسکان امام صادق علیه السلام را به سبب کلامی که اصل آن شایسته نیست و نجاشی آورده و برخی از متأخران از او پیروی کرده اند، نادرستی آن بر کسی مخفی نیست⁽³⁾.

القاب ائمه عليهم السلام

شیخ بهائی در پایان «وجیزه» چند فایده را اضافه کرده است از جمله یک فایده درباره کتبه ها و القاب امامان علیهم السلام که در سلسله سندهای روایت ها زیاد واقع می شود:

1 - در سلسله سندهای روایت ها، هرگاه ابوجعفر به طور مطلق می آید و قیدی ندارد، مراد امام باقر علیه السلام است.

2 - اگر «ابوجعفر» مقید به «الثانی» شود، مراد حضرت جواد الائمه علیه السلام می باشد.

3 - اگر ابوعبدالله در احادیث به طور مطلق ذکر شود مراد حضرت صادق علیه السلام می باشد.

4 - اگر «احدهما» در سلسله اسناد ذکر شود، مراد حضرت باقر یا صادق علیهما السلام است و

ص: 311

1- . الکافی، 2/225؛ وسائل الشیعه، 11/279.

2- . تهذیب الاحکام، 5/153.

3- . الحبل المتین، 1/158.

این گونه در مورد آن راوی آورده می شود که از اصحاب حضرت باقر و صادق علیهما السلام است و کلام را از امام معصوم علیه السلام شنیده ولی نمی داند آن را از کدام امام شنیده است و این گونه لفظ در حکم مضمهر هم نیست، چون راوی یقین دارد که کلام امام می باشد.

5- هرگاه در سلسله اسناد «ابوالحسن» به طور مطلق می آید مراد از ابوالحسن، حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام است.

6- هرگاه «ابوالحسن الثانی» گفته می شود، مراد حضرت رضا علیه السلام می باشد.

7- هرگاه مقید به «الثالث» می شود، مراد امام هادی علیه السلام است.

8- «العالم» و «الشیخ» و «ابو ابراهیم» و «العبد الصالح» لقب امام موسی بن جعفر علیهما السلام می باشد.

9- هرگاه گفته شود «ابومحمد» یا «الماضی» یا «الفقیه» و «صاحب العسکر» و «الآمر»، مراد در این صورت امام عسکری علیه السلام می باشد (1).

البته گاهی بر اساس قراین مراد از «الماضی»، حضرت موسی بن جعفر و مراد از «الفقیه» حضرت صادق علیه السلام هم می باشد، ولی نادر است. همانطور که لقب «العالم» برای حضرت صادق علیه السلام آمده است. 0.

ص: 312

1- . الحبل المتین، 1/31؛ اصول علم الرجال، 230.

1. آشتیانی، سیدجلال الدین، الشواهد الربوبیه، المقدمه، 1 ج، (الشواهد الربوبیه، صدرالدین محمد شیرازی)، تحقیق و تعلیق سیدجلال الدین آشتیانی، بوستان کتاب، 1382 ویرایش دوم، سوم، (اول ناشر).
2. آصف محسنی، محمد، صراط فی المعارف الاسلامیه و الاصول الاعتقادیه، 3 ج، ذوی القربی، قم، 1428 هـ - ق.
3. آقاجری، سیدهاشم، مقدمه ای بر مناسبات دین و دولت در ایران صفوی، 1 ج، طرح نو، تهران، چاپ اول، 1389 هـ - ش.
4. آیتی، جازاری، محمدباقر، رجال القائن، تحقیق و تصحیح جلال الدین محدث ارموی، دانشگاه تهران.
5. ابن اثیر الجزری، مبارک بن محمد، جامع الاصول، 12 ج، دار احیاء التراث العربی، 1403 هـ - ق.
6. ابن اثیر الجزری، علی بن محمد، الکامل فی التاریخ، 11 ج، دار صادر، بیروت، 1385 هـ - ق.
7. ابن خلکان، ابوالعباس شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر، وفيات الأعیان، تصحیح احسان عباس، 8 ج، منشورات الشریف الرضی، 1364 هـ - ش، چاپ دوم.
8. ابن عادل دمشقی حنبلی، ابوحفص عمر بن علی، اللباب فی علوم الکتاب، 20 ج، تحقیق شیخ عادل احمد عبدالموجود و... منشورات محمد علی بیضون، دارالکتب العلمیه، بیروت، 1419 هـ - ق.
9. ابن عبدالواحد، کمال الدین محمد بن عبدالواحد، شرح فتح القدر، 9 ج، دار احیاء التراث العربی، بیروت، 1046 هـ - ق.
10. ادوارد براون، تاریخ ادبیات ایران، 4 ج، ترجمه و حواشی به قلم فتح الله مجتبائی، انتشارات

مروارید، تهران، چاپ سوم، 1361 هـ - ش.

11. اردبیلی، موسی احمد، زبده البیان، 1 ج، تحقیق رضا استادی، کنکره اردبیلی، قم 1375 هـ - ق، چاپ اول.
12. اردبیلی، احمد، حدیقه الشیعه، 2 ج، تصحیح صادق حسن زاده با همکاری علی اکبر زمانی نژاد، انتشارات انصاریان، قم، 1419 هـ - ق.
13. اردبیلی، محمّد بن علی، جامع الرواه، 2 ج، کتابخانه آیت الله مرعشی، 1404 هـ - ق، چاپ دوم.
14. ----، جامع الرواه، 2 ج، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، 1404 هـ - ق.
15. استادی، رضا، بیست مقاله، دفتر نشر اسلامی، قم، 1374.
16. ----، ده رساله، 1 ج، دفتر انتشارات اسلامی، 1380 هـ - ق، چاپ دوم.
17. ----، ده رساله، دفتر نشر اسلامی، قم، 1374.
18. استرآبادی، موسی امین، الفوائد المدتیّه، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، 1424 هـ - ق، چاپ اول.
19. اصفهانی، محمد حسین، الفصول الغریبه، چاپ سنگی.
20. اعتقادات شیخ بهائی، به کوشش جويا جهانبخش، 1 ج، انتشارات اساطیر، تهران، 1387، چاپ نخست.
21. أعلمی، محمّد حسین، دائره المعارف الشیعیّه، بیروت، 1413 هـ - ق.
22. افندی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء، میرزا عبدالله أفندی، 5 ج، تحقیق سیداحمد حسینی، به اهتمام سید محمود مرعشی، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، 1401 هـ - ق.
23. ----، تعلیقه أمل الآمل، تحقیق سیداحمد حسینی، به اعتنای سید محمود مرعشی، 1 ج، منشورات کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی، 1410 هـ - ق، چاپ اول.
24. أمین، حسن، جبل عامل، السیف و القلم، بیروت، 1 ج، دار الأمير، 1423 هـ - ق، چاپ اول.
25. ----، مستدرکات دائره المعارف الاسلامیه الشیعیه، 30 ج، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، 1406.
26. أمینی، عبدالحسین، شهداء الفضیله، دارالشهاب، قم.
27. ----، الغدیر فی الکتاب و السنّه والادب، 11 ج، دارالکتب العربی، بیروت، 1379.

هـ - ق و چاپ دیگر: تحقیق مرکز الغدير، قم، 13 ج، چاپ اول، 1421 هـ - ق.

28. الأمين، السيد محسن، أعيان الشيعة، تحقيق و اخراج حسن الأمين، دارالتعارف للمطبوعات، 15 ج، بيروت، 1403 هـ - ق.

29. أمين، سيدحسن، دائره المعارف الشيعيه العامه، 30 ج، دارالتعارف بيروت، 1423 هـ - ق.

30. انصاری، مرتضی، رسائل، مؤسسه نشر اسلامي، قم، چاپ اول.

31. ايرواني، باقر، دروس تمهيديه في الفقه الاستدلالي، 3 ج، مؤسسه الفقه، قم، چاپ دوم، 1420 هـ - ق.

32. البحراني، الشيخ يوسف، الحدائق الناضره في أحكام العتره الطاهره، تحقيق و تعليق محمدتقي الايرواني، 23 ج، دار الأضواء، بيروت، 1405 هـ - ق.

33. بحراني، يوسف، كشكول بحراني، 3 ج، منشورات مؤسسه الوفاء، و دارالنعمان، قم، 1406 هـ - ق.

34. ----، لؤلؤه البحرين، في الاجازه لقرتي العين، 1 ج، تحقيق السيد محمد صادق بحر العلوم مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم، الطبعة الثانيه، بي تا.

35. بروجردی، سيدحسين، الموسوعه الرجاليه، ترتيب اسناد الكافي، بنياد پژوهشهای اسلامي آستان قدس رضوي، 1418، چاپ اول.

36. بستاني، پطرس، دائره المعارف، دارالمعرفه، بيروت.

37. البغدادي، ابراهيم باشا، هديه العارفين ملحق به كشف الظنون، دار الفكر، بيروت، 1410 هـ - ق.

38. بهائي عاملي، محمد بن الحسين بن عبدالصمد، (الشيخ البهائي)، تحقيق فارس حسون كريم، 1 ج، مرصاد، قم، 1423، چاپ اول.

39. ----، الأربعون حديثاً مع تعليقات هامه للعلامه، المحقق محمد اسماعيل المازندراني الخواجوي، المتوفى، 1173، تحقيق السيد مهدي الرجائي، 1 ج، مركز احياء تراث العلامه الخواجوي، قم، چاپ اول، مؤسسه عاشوراء، قم، 1426 ق، 1384 ش.

40. ----، الحبل المتين في احكام أحكام الدين، 2 ج، السيد بلاسم الموسوي الحسيني، بنياد پژوهشهای اسلامي آستان قدس رضوي، چاپ دوم، مشهد، 1429 هـ - ق.

41. ----، الاثنا عشريات الخمس، تحقيق محمود شكوهي، 1 ج، انتشارات اعجاز، قم، 1423 هـ - ق.

42. ----، الاربعون حديثاً، تحقيق مؤسسه النشر الاسلامی، 1 ج، قم، 1415 هـ - ق.

43. ----، الحديقه الهلالیه، تحقيق مؤسسه آل البيت عليهم السلام، قم.

44. ----، جامع عباسی، چاپ سنگی، بی تا.

45. ----، دیوان کامل شیخ بهائی، مقدمه استاد سعید نفیسی، 1 ج، انتشارات گلشائی، تهران، چاپ سوم (چاپ اول توسط انتشارات گلشائی) 1368 هـ - ش.

46. ----، کشکول شیخ بهائی، تهران.

47. ----، کلیات اشعار و آثار فارسی شیخ بهاءالدین محمد العاملی، مشهور به شیخ بهائی، تصحیح غلام حسین جواهری، 1 ج، انتشارات کتابفروشی محمودی، چاپ سوم، تهران، 1372 هـ - ش.

48. ----، مشرق الشمسین و اکسیر السعادتین، 1 ج، تحقيق سيدمهدی رجائی، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، 1414 هـ - ق.

49. بیضاوی، ناصرالدین، انوار التنزیل، 4 ج، مؤسسه الاعلمی، بیروت.

50. بیک منشی، اسکندر، تاریخ عالم آرای عباسی، 3 ج، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، دنیای کتاب، تهران، چاپ اول، 1377 هـ - ش.

51. تبریزی، علی بن موسی بن محمد شفیع، مرآه الکتب، 7 ج، تحقيق محمدعلی حائری، کتابخانه آیت الله مرعشی 1414 هـ - ق.

52. تفتازانی، مسعود بن عمر بن عبدالله، شرح المقاصد، 5 جزء در چهار مجلد، تصحیح و تحقيق عبدالرحمن عمیره، منشورات الشریف الرضی، قم، چاپ اول در قم. (1370 هـ - ش).

53. تفرشی، سیدمصطفی، نقد الرجال، 5 ج، تحقيق مؤسسه آل البيت عليهم السلام، لإحياء التراث، قم، 1418 هـ - ق.

54. تنکابنی، محمد بن سلیمان، قصص العلماء، 1 ج، کتابفروشی اسلامیة، تهران، 1364 هـ - ش، چاپ دوم، و چاپ شرکت انتشارات علمی فرهنگی، تهران، 1383 هـ - ش.

55. تنکابنی، میرزا عبدالله، قصص العلماء، 1 ج، کتابفروشی اسلامیة، تهران.

56. تونی، موسی عبدالله، الوافیة، مجمع الفکر الاسلامی، قم.

57. تهرانی، محمد محسن (آقابزرگ)، مصنفی المقال، کتابخانه بزرگ اسلامی، تهران، (چاپ دیگر، چاپ شده در کتاب (شیخ آقابزرگ تهرانی)، به کوشش علی اکبر صفری، مؤسسه

58. ----، الذریعه الى تصانیف الشیعه، 28 ج، دارالاضواء، بیروت، 1403 هـ - ق.
59. ----، طبقات أعلام الشیعه، 7 ج، نشر المرتضی، مشهد.
60. جرجی زیدان، تاریخ آداب اللغه العربیّه، 4 ج، منشورات دار مکتبه الحیاه، بیروت، 1983 م.
61. جزائری، سیدنعمت اللّٰه، الانوار النعمانیه، تحقیق شهید آیت اللّٰه محمّد علی قاضی طباطبائی، تبریز.
62. جعفریان، رسول، دین و سیاست در دوره صفوی، انتشارات انصاریان، قم، 1370 هـ - ش، چاپ اول.
63. ----، نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی، نشر علم، 1387 ش.
64. ----، صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، 1 ج، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم، 1379 هـ - ش.
65. جهانگیری، محسن، رابطه اجتهاد، اخباری گری، 1 ج، انتشارات صبرا، مشهد، 1388 هـ - ش.
66. حائری، ابوعلی محمّد بن اسماعیل، منتهی المقال، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام، 7 ج، قم، چاپ اول، 1416 هـ - ق.
67. حدّاد عادل، غلام علی، دانشنامه جهان اسلام، تألیف بنیاد دائره المعارف اسلامی، 1377 هـ - ش.
68. حرّ عاملی، محمّد بن الحسن، أمل الآمل، 2 ج، تحقیق سیداحمد حسینی، بی نا، بی تا.
69. ----، وسائل الشیعه، تحقیق الشیخ عبدالرحیم ربانی شیرازی، 20 ج، کتابفروشی اسلامیّه، 1375 هـ - ق، و چاپ مؤسسه آل البيت علیهم السلام، 30 ج، قم.
70. حرزالدین، محمّد، معارف الرجال فی تراجم العلماء والأدباء، تحقیق محمّد حسین حرزالدین، 3 ج، منشورات مکتبه آیت اللّٰه العظمی المرعشی النجفی، قم، 1405 هـ - ق.
71. حسین زاده، سیدمحمد علی، علما و مشروعیت دولت صفویه، انجمن معارف اسلامی، چاپ اول، بی تا.
72. حسینی بهسودی، سیدمحمد مسرور، مصباح الاصول، تقریرات آیت الله خوئی، تحقیق جواد قیومی اصفهانی، منشورات مکتبه الداوری، قم، 1422 هـ - ق، چاپ اول.
73. حسینی مرعشی شوشتری، نورالله، احقاق الحق و ازهاق الباطل، با تعلیقات آیت الله العظمی

مرعشی نجفی، به اهتمام سید محمود مرعشی، 28 ج، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، بی تا.

74. الحسینی الخطیب، السید عبدالزهراء، مصادر نهج البلاغه، و أسانیده، 4 ج، دار الأضواء، بیروت، 1405 هـ - ق.

75. الحسینی الیمنی، ضیاء الدین، نسمة السحر بذكر من تشیع و شعر، دار المورخ العربی.

76. حکیمی، محمدرضا، شیخ آقابزرگ تهرانی، انتشارات دلیل ما، 1385 هـ - ش.

77. حلبی، علی اصغر، تاریخ فلاسفه ایرانی، از آغاز اسلام تا امروز، 1 ج، کتابفروشی زوار، چاپ دوم، 1361 هـ - ش، تهران.

78. حلبی، ابوالمکارم ابن زهره، غنیة النزوع الی علمی الاصول و الفروع، چاپ سنگی، (الجوامع الفقیه) کتابخانه آیت الله مرعشی، قم.

79. حلبی، علی اصغر، تاریخ فلاسفه ایرانی، انتشارات زوار، تهران، 1381 هـ - ش.

80. حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر، نهج الحق، 1 ج، تعلیق عین الله حسنی أرموی، مؤسسه دار الهجرة، قم، چاپ اول، 1407 هـ - ق.

81. حلّی، فضل بن حسن، منتهی المطلب، تحقیق بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ اول.

82. حلّی، ابوالقاسم جعفر بن سعید معروف به محقق حلّی، المعتمد، 2 ج، مؤسسه سیدالشهداء، قم، 1365 هـ - ش.

83. حلّی، سید بن طاووس (علی بن طاووس)، فرج المهموم، 1 ج، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم.

84. خاتون آبادی، شمس الدین محمّد، ترجمه اربعین شیخ بهائی، ویراستاری حسین استادولی، 1 ج، انتشارات حکمت، تهران، 1410 هـ - ق.

85. خراسانی، شیخ هاشم، منتخب التواریخ، کتابفروشی اسلامیة، تهران.

86. خفاجی، شهاب الدین احمد بن محمّد بن عمر، (1069 هـ - ق)، ریحانه الألبا و زهره الحیاه الدنیا، تحقیق احمد عنایه، منشورات محمّد علی بیضون، دارالکتب العلمیه، بیروت، (1426 هـ - ق).

87. الخواجهئی المازندرانی، محمّد اسماعیل، التعلیقہ علی الرساله الصومیه، 1 ج، تحقیق السید

مهدي الرجائي، مؤسسه إحياء تراث العلامة الخواجوي، قم.

88. خوانساری، سید محمد باقر، روضات الجنات، 8 ج، مؤسسه اسماعیلیان، قم، 1390 هـ - ق.
89. خوئی، سید ابوالقاسم، مصباح الفقاهه، 7 ج، تقریر میرزا محمد علی توحیدی، مؤسسه انصاریان، قم، چاپ چهارم، 1417 هـ - ق.
90. ----، معجم رجال الحديث، 23 ج، دار الزهراء، بیروت، 1403 هـ - ق.
91. ----، موسوعه الامام الخوئی، 50 ج، مؤسسه إحياء آثار الامام الخوئی، قم، چاپ چهارم، 1430 هـ - ق.
92. خوئی، میرزا حبیب الله، منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، 21 ج، کتابفروشی اسلامیة، تهران، چاپ چهارم، بی تا.
93. دلال عباس، بهاء الدین العاملی، اديباً و فقیهاً و عالماً، 1 ج، دار الحوار، بیروت، 1985 م.
94. دوانی، علی، زندگانی وحید بهبهانی، 1 ج، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.
95. ----، مفاخر اسلام، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، 1364 هـ - ش.
96. ذهبی، شمس الدین محمد، سیر أعلام النبلاء، 45 ج، مؤسسه الرساله، بیروت.
97. رازی، جصاص، ابوبکر احمد بن علی، احکام القرآن، 5 ج، تحقیق محمد صادق قمحاوی، دار إحياء التراث العربی، 1405 هـ - ق.
98. ربانی، محمد حسن، سبک شناسی مفسران، 1 ج، انتشارات سفیر اردهال، تهران، 1389 ش، چاپ اول.
99. ----، فرهنگ نامه امثال و واژگان گزاری، 1 ج، مشهد اسکنر، چاپ دوم، 1390 هـ - ق.
100. ربانی، محمد حسن، فقه و فقهای امامیه در گذر زمان، مؤسسه نشر بین الملل، تهران، چاپ دوم، 1390 هـ - ش.
101. الزرکلی، خیرالدین، الاعلام، قاموس تراجم، 11 ج، دارالعلم للملایین، بیروت، چاپ هشتم، 1989 م.
102. زمخشری، محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، 4 ج، نشر أدب الحوزه، قم، 1366 ش.
103. سبحانی، جعفر، الالهیات، 4 ج، مؤسسه الامام الصادق علیه السلام، فاضل مقداد، چاپ چهارم، 1414 هـ - ق.

104. ----، موسوعه طبقات الفقهاء، 16 ج، مؤسسه الامام الصادق عليه السلام، قم، 1418، چاپ اول.
105. سجستانی، ابوداود سليمان بن الأشعث، سنن ابی داود، تحقیق کمال یوسف الحوت، 2 ج، دارالجنان، بیروت، چاپ اول، 1409 هـ -ق.
106. سیوری، مقداد بن عبدالله، اللوامع الالهيه فی المباحث الکلامیه، 1 ج، تحقیق آیت الله شهید سید محمد علی قاضی طباطبائی، بوستان کتاب، قم، 1422 هـ -ق، الطبعه الثانيه (الطبعه الاولى للناسر).
107. سیوطی، عبدالرحمن جلال الدین، الدرّ المنثور، 8 ج، دارالفکر، بیروت، 1403 هـ -ق.
108. ----، المزهر فی علوم اللغه و انواعها، تحقیق محمد احمد المولی، محمد ابوالفضل ابراهیم، دار احیاء الکتب العربیه، مصر، بی تا.
109. ----، تدریب الراوی، 2 ج، تحقیق عبدالوهاب عبداللطیف، السعاده، مصر، بی تا.
110. شبر، جواد، أدب الطف او شعراء الحسین علیه السلام، 10 ج، مؤسسه التاریخ العربی، بیروت، 1422 هـ -ق.
111. شبر، سید عبدالله، مصابیح الانوار، بی تا، بی جا.
112. شبیری زنجانی، سید موسی، مؤسسه کتاب شناسی شیعه، قم، 1390 هـ -ش.
113. شریف رازی، محمد، گنجینه دانشمندان، 7 ج، چاپ خانه پیروز قم، چاپ اول، 1354 هـ -ش.
114. شفتی، سید محمد باقر، مطالع الانوار، فی شرح شرائع الاسلام، 5 ج، چاپ نشاط اصفهان، اصفهان، چاپ اول، 1363 هـ -ش.
115. شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المؤمنین، 2 ج، کتابفروشی اسلامی، تهران.
116. شوشتری، محمد تقی، قاموس الرجال، 11 ج، تحقیق مؤسسه النشر الاسلامی، قم، 1410 هـ -ق.
117. شهابی، محمود، ادوار فقه، 3 ج، وزارت ارشاد، تهران، چاپ سوم، 1369 هـ -ش.
118. شهرزوری، عثمان بن عبدالرحمن، مقدمه ابن الصلاح، تصحیح ابوعبدالرحمن صلاح بن محمد بن عویصه، 1 ج، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول.
119. شهید اول، محمد بن مکی عاملی، غایه المراد فی شرح نکت الارشاد، 4 ج، تحقیق رضا مختاری، مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ اول، 1414 هـ -ق.

120. شهید ثانی، زین الدین جبعی عاملی، الرعايه لحال البدايه فی علم الدرايه، ترجمه محمدحسن ربّانی، 1 ج، انتشارات دلیل ما، چاپ اول، 1394 هـ - ش.
121. ----، رسائل الشهد الثانی، 2 ج، تحقیق مرکز الابحاث والدراسات الاسلاميه، قم، چاپ اول، 1421 هـ - ق.
122. شهیدی، سیدجعفر، ترجمه نهج البلاغه، 1 ج، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران، چاپ اول، 1368 هـ - ش.
123. الشهد الثانی، زین الدین بن علی، الرعايه فی علم الدرايه، تحقیق عبدالحسین محمّد علی بقال، یک جلد، مکتبه آیت الله المرعشی النجفی، قم، 1408 هـ - ق، و چاپ دیگر، بوستان کتاب، تحقیق مرکز الابحاث والدراسات الاسلاميه، قم، الطبعة الأولى، 1423 هـ - ق.
124. شهید ثانی، (جبعی عاملی) زین الدین، مسالك الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام، 16 ج، تحقیق مؤسسه المعارف الاسلاميه، 1418 هـ - ق.
125. شیرازی، محمّد ابراهیم (مولی صدرا)، الشواهد الربویّه، تصحیح الربویّه، تصحیح و تحقیق سیدجلال الدین آشتیانی، 1 ج، دفتر تبلیغات اسلامی، قم.
126. شیرازی، محمّد معصوم، (معصوم علیشاه)، طرائق الحقائق، تصحیح محمّد جعفر محجوب، 3 ج، انتشارات کتابخانه سنائی، بی تا.
127. صابری، حسین، تاریخ فرق اسلامی، 2 ج، مؤسسه انتشارات سمت، تهران، 1384 هـ - ش.
128. صدر، سیدحسن، نهایه الدرايه فی شرح الوجیزه، 1 ج، تصحیح ماجد الغرباوی، بی تا، بی نا.
129. صدر، سیدمحمّد باقر، الفتاوی الواضحه، وفقاً لمذهب اهل البيت، 1 ج، مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیّه للشهد الصدر، قم، 1423. چاپ اول.
130. صدوق، محمد بن علی بابویه قمی، عیون اخبار الرضا علیه السلام، 2 ج، منشورات الشریف الرضی، قم، 1378.
131. ----، عیون اخبار الرضا علیه السلام، 2 ج، ترجمه علی اکبر غفاری، نشر صدوق، تهران، 1373 ش، چاپ اول.
132. ----، أمالی، 1 ج، مؤسسه الاعلمی، بیروت، بی تا.
133. ----، الهدایه، 1 ج، تحقیق مؤسسه الامام الهادی، قم، 1418 هـ - ق.

134. ----، أمالی، 1 ج، بیروت.
135. ----، من لا یحضره الفقیه، 4 ج، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1390 هـ - ق، چاپ پنجم.
136. صفا کیش، حمیدرضا، صفویان در گذرگاه تاریخ، 1 ج، سخن، تهران، 1390، چاپ اول.
137. صفائی خوانساری، مصطفی، کشف الاستار، تحقیق مؤسسه آل البیت علیهم السلام، قم.
138. صنیع الدوله، اعتماد السلطنه، محمد حسن خان، مطلع الشمس، 3 ج، انتشارات پیشگام، 1362 هـ - ش.
139. طباطبائی حکیم، سید محسن، مستمسک العروه الوثقی، 13 ج، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، 1404 هـ - ق.
140. طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم، العروه الوثقی مع تعلیقات عدّه من الفقهاء، تحقیق مؤسسه النشر الاسلامی، قم، چاپ دوم، 1421 هـ - ق.
141. طبرانی، ابوالقاسم، سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر، 25 ج، تحقیق و تخریج حمدی عبدالمجید السلفی، موصل، عراق، چاپ دوم، 1404 هـ - ق. 1984 م.
142. الطبرسی، امین الاسلام ابی علی الفضل بن الحسن الطبرسی، اعلام الوری بأعلام الهدی، صححه و علّق علیه علی اکبر الغفاری، 1 ج، دارالمعرفه، بیروت، 1399 هـ - ق.
143. طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، تفسیر الطبری، (جامع البیان فی تأویل القرآن)، 12 ج، دارالکتب العلمیه، بیروت، 1412 هـ - ق، چاپ اول.
144. طوسی، محمد بن الحسن، الفهرست، تحقیق بحر العلوم، یک جلد، المکتبه الحیدریه، نجف، بی تا.
145. ----، تهذیب الاحکام، 10 جلد، تحقیق سید حسن خراسان، 1364 ش.
146. ----، مصباح المتهدج، مؤسسه فقه الشیعہ، بیروت، چاپ اول، 1411.
147. العاملی، زین الدین علی بن محمد بن الحسن بن زین الدین، الدر المنثور من المأثور و غیر المأثور، تحقیق منصور الابراهیمی، 2 ج، مرکز العالی للعلوم و الثقافه الاسلامیه، 3 جلد در 2 مجلد، مرکز إحياء التراث الاسلامی، تهران، 1433، چاپ اول.
148. عاملی، حسن، منتقى الجمان، فی الأحادیث الصحاح والحسان، 3 ج، تحقیق علی اکبر غفاری، مؤسسه النشر الاسلامی، 1363 هـ - ش.

149. عاملی، حسین بن عبدالصمد، وصول الاخیار، 1 ج، دار الذخائر، قم.
150. عاملی، محمد بن الحسین، الحاشیه علی من لایحضره الفقیه، تحقیق فارس حسون کریم، کتابخانه آیتالله مرعشی، قم، 1424.
151. عروسی حویزی، عبدالعلی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، 5 ج، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم، 1415 هـ - ق.
152. عطاردی، عزیزالله، فرهنگ خراسان، 7 ج، انتشارات عطارد، تهران، 1381 هـ - ش.
153. عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، فقهای نامدار شیعه.
154. علامه حلی، حسن بن یوسف، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، اعداد سیدمحمد صادق بحر العلوم، قم، منشورات الرضی، 1404 هـ - ق.
155. فضلی، عبدالهادی، اصول الحدیث، مؤسسه أم القری، قم، 1416.
156. الفضلی، عبدالهادی، اصول علم الرجال، مؤسسه أم القری، قم، 1416 هـ - ق، 1 ج.
157. فلسفی، نصرالله، زندگانی شاه عباس اول، 5 ج، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، بی تا.
158. فیض کاشانی، محمدمحسن، تفسیر الصافی، 5 ج، مؤسسه الاعلمی، بیروت، چاپ اول.
159. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، یک جلد، مؤسسه الرساله، 1404 هـ - ق.
160. القرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، 20 ج، (ده مجلد)، داراحیاء التراث العربی، بیروت، 1405 هـ - ق.
161. قزوینی، ابوالحسن، فواید الصفویه، تصحیح مریم میراحمدی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، 1367 هـ - ش. چاپ اول.
162. قونوی، عصام الدین اسماعیل بن محمد الحنفی، حاشیه القونوی علی تفسیر الامام البیضاوی و معه حاشیه ابن التمجید، تصحیح عبدالله محمود محمد عمر، 20 ج، منشورات محمد علی بیضون، دارالکتب العلمیه، بیروت، 1422 هـ - ق.
163. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، تصحیح سیدطیب موسوی جزائری، 2 ج، دارالکتاب، قم، 1367 هـ - ش، چاپ چهارم.
164. قمی، شیخ عباس، الفوائد الرضویه، فی احوال علماء مذهب الجعفریه، کتابخانه مرکزی، تهران، بی تا، یک جلد و چاپ بوستان کتاب، تحقیق ناصر باقری بیدهندی، دو جلد، قم، 1385 هـ - ش.

165. ----، الكنى واللقاب، 3 جلد، مكتبه الصدر، تهران.

166. ----، سفینه البحار، 4 ج، تحقیق بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، اشراف علی اکبر الهی خراسانی، مشهد، 1416 هـ -ق.

167. ----، هدیه الأحاب، تصحیح و ترجمه عبارات عربی، غلام حسین انصاری، 1 ج، شرکت چاپ و نشر بین الملل، تهران، چاپ اول، 1391 هـ -ش.

168. ----، هدیه الاحباب، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران.

169. قیس آل قیس، الایرانیون والادب العربی، 7 ج، مؤسسه البحوث و التحقیقات الایرانیه، تهران، بی تا.

170. کمال السید، نشوء و سقوط الدوله الصفویه، 1 ج، باقیات، قم، 1428 هـ -ق، چاپ اول.

171. کاشانی، علاءالدین ابوبکر بن مسعود، بدایع الصنایع فی ترتیب الشرائع، 8 ج، دارالفکر، 1417، وزیری.

172. کحاله، عمررضا، معجم المؤلفین، 4 ج، مؤسسه الرساله، 1414 هـ -ق.

173. کشمیری، محمد علی، نجوم السماء فی تراجم الرجال، 1 ج، تصحیح میرهاشم محدث، شرکت چاپ و نشر بین الملل، 1382 تهران.

174. کشمیری، میرزا محمد مهدی لکنوی کشمیری، نجوم السماء، 2 ج؛ مکتبه بصیرتی، قم، بی تا.

175. کشی، محمد بن عمرو، اختیار معرفه الرجال، 1 ج، تحقیق سیدحسن مصطفوی، دانشگاه فردوسی، مشهد، 1348 هـ -ش.

176. کلباسی، ابوالمعالی محمد بن محمد ابراهیم الکلباسی، الرسائل الرجالیه، 4 ج، تحقیق محمد حسین درایتی، دارالحدیث قم، 1422 هـ -ق.

177. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، 8 جلد، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1388 هـ -ق.

178. گروهی از پژوهندگان، گلشن ابرار، تهیه شده زیر نظر پژوهشکده باقر العلوم علیه السلام، نشر معروف، قم، چاپ سوم، 1385 هـ -ش.

179. گروهی از محققان، رساله های خطی فقهی، زیر نظر آیت الله سید محمود هاشمی شاهرودی، مؤسسه دائره المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت، چاپ اول، 1426 هـ -ق.

180. گروهی از مستشرقان، دائره المعارف الاسلاميه، دارالمعرفه، بيروت، بی تا.

181. گودرزی، حسین، تکوین جامعه شناختی هویت ملی در ایران با تأکید بر دوره صفویه، انتشارات تمدن ایرانی، چاپ اول، 1387 هـ - ش.

182. لويس معلوف، المنجد، 1 ج، دار الشروق، بيروت.

183. المازندرانی الخواجویی، محمّد اسماعیل بن الحسین بن محمّد رضا، (1173 هـ - ق)، الفوائد الرجاليه، تحقيق السيد مهدي الرجائي، 1 ج، بنياد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، 1413 هـ - ق. الطبعة الاولى.

184. مازندرانی، موسی صالح، شرح اصول کافی، تحقيق ميرزا ابوالحسن شعرانی، کتابفروشی اسلامیه، تهران.

185. مامقانی، عبدالله، تنقيح المقال، نصف، چاپ سنگی، 3 ج، بی تا، بی نا.

186. مبرّد، ابوالعباس محمّد بن یزید، (285 هـ - ق)، الكامل، 3 ج، (یک مجلد)، تحقيق مكتب البحوث والدراسات في دار الفكر، بيروت، چاپ اول، 1419 هـ - ق.

187. متقی هندی، علاءالدین، كنز العمال في سنن الاقوال و الافعال، اعداد بكرى حيانى و صفوه السقا، 16 ج، مؤسسه الرساله، 1405 هـ - ق. الطبعة الخامسة، بيروت.

188. مجلسی، محمدتقی، روضه المتقين، بنياد فرهنگ اسلامى، 1406 هـ - ق.

189. ----، لوامع صاحبقرانی، مؤسسه دارالتفسیر، قم، 1416 هـ - ق.

190. ----، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، 110 ج، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1362 هـ - ش.

191. مجلسی، موسی محمّد تقی، (1070 هـ - ق)، روضه المتقين شرح من لا يحضره الفقيه، 14 ج، بنياد فرهنگ اسلامى، حاج محمّد حسين كوشانپور، 1393-1399 هـ - ق. تهران.

192. محسنی، محمدآصف، صراط الحق، ذوی القربی، قم، 1428 هـ - ق.

193. مدرسى، محمدعلى، ريحانه الأدب، 8 ج، کتابفروشی خیام، تهران، 1374 هـ - ش.

194. مدنی، سیدعلی خان، سلافه العصر، مکتبه بصیرتی، قم، بی تا.

195. مزی، یوسف بن عبدالرحمن، تهذيب الكمال في اسماء الرجال، 22 ج، مؤسسه الرساله، 1400-1413 هـ - ق.

196. مسعودی، علی بن الحسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، تصحيح و تحقيق شارل چا،

197. مشکور، محمد جواد، فرهنگ فرق اسلامی، 1 ج، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، 1375 هـ - ش.
198. مطرزی، ابوالفتح ناصرالدین، المغرب فی ترتیب المعرب، تحقیق محمود فاخوری، عبدالحمید مختار، مکتبه لبنان ناشرون، بیروت، الطبعة الأولى، 1999 م.
199. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، 28 ج، انتشارات صدرا، تهران، چاپ نهم، 1379 هـ - ش.
200. ----، آشنائی با علوم اسلامی، 1 ج، انتشارات صدرا، تهران، چاپ شده در مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج 20، چاپ اول، 1384 هـ - ش.
201. ----، خدمات متقابل اسلام و ایران، 1 ج، انتشارات صدرا، تهران (چاپ شده در مجموعه آثار استاد شهید مطهری)، ج 14، 1422 هـ - ق.
202. معلّم حبیب آبادی، میرزا محمد علی، مکارم الآثار، ج 6، انتشارات انجمن کتابخانه های عمومی اصفهان، 1352 هـ - ش، چاپ دوم.
203. مغنیّه، محمد جواد، التفسیر الکاشف، دارالعلم للملایین، بیروت، 1968 م. چاپ اول.
204. ----، فقه الامام الصادق علیه السلام، مؤسسه انصاریان، قم، 1420 هـ - ق، چاپ اول.
205. مفید، ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان العکبری البغدادی، (413 هـ - ق)، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، ج 2، تحقیق آل البيت علیهم السلام، لإحياء التراث، قم، بی تا.
206. مقدسی، موفق الدین ابن قدامه، المغنی و الشرح الکبیر، 12 ج، دارالکتاب العربی، 1403 هـ - ق.
207. مکی حسینی موسوی، سیدعباس، نزهة الجلیس و منیه الأدیب الأنیس، 3 ج، انتشارات المکتبه الحیدریه، قم، 1417 هـ - ق، چاپ اول.
208. مکی عاملی، شهید اول، محمد، ذکری الشیعه، 3 ج، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، قم، 1419 هـ - ق.
209. مناوی، عبدالرؤوف، فیض القدر، 5 ج، مصر.
210. موسوعه الفقه الاسلامی، المقارن مشهور، به موسوعه جمال عبدالناصر، 20 ج، المجلس الاعلی للشؤون الاسلامیه، مصر، 1411.
211. موسوی جابلقی بروجردی، سیدمحمد شفیع، الروضه البهیّه فی الاجازة الشفیعیّه، تحقیق

سید جعفر حسینی اشکوری، مؤسسه تراث الشیعہ، 1434 ق.

212. الموسوی، عباس حسن، نشوء و سقوط الدوله الصفویه، مکتبه فدک، قم، 1428.

213. موسوی اصفهانی کاظمی، سید محمد مهدی، احسن الودیعہ فی تراجم مشاہیر مجتہدی الشیعہ، 1 ج، تحقیق مؤسسه تراث الشیعہ، تقدیم علامہ سید عبدالستار الحسنی، مؤسسه تراث الشیعہ، 1437 هـ - ق، الطبعه الاولى.

214. موسوی عاملی، سید محمد، مدارک الأحکام فی شرح شرایع الاسلام، 8 ج، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، 1410 هـ - ق.

215. موسوی گرمارودی، سید علی، ترجمه نهج البلاغه، 1 ج، قدیانی، تهران، 1394 هـ - ق، چاپ اول.

216. موسوی، رضی الدین، نهج البلاغه، تصحیح صبحی صالح، انتشارات أسوه، تهران.

217. المهاجر، جعفر، الهجره العاملیه الی ایران فی العصر الصفوی، 1 ج، دارالروضه، بیروت، چاپ اول، 1410 هـ - ق.

218. مؤمن مشهدی، میرزا محمد، کنز الدقائق، 13 ج، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، 1407، چاپ اول.

219. میبدی، حسین بن معین، دیوان امیر المؤمنین علیه السلام، گردآورنده حسین بن معین الدین میبدی، تحقیق مصطفی زمانی، دار نداء الاسلام، قم.

220. میراحمدی، مریم، دین و مذهب در دوره صفویه، 1 ج، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، 1363 هـ - ش. چاپ اول.

221. میرداماد استرآبادی، محمدباقر، تقویم الایمان، 1 ج، تحقیق علی اوجبی، دفتر نشر میراث مکتوب، تهران، 1376، چاپ اول.

222. میرداماد، محمدباقر حسینی، استرآبادی، ضوابط الرضاع، تصحیح حجّت منگنه چی، نشر مرکز فقهی ائمه اطهار علیهم السلام، قم، 1392 هـ - ش، چاپ اول.

223. ---، الرواشح السماویه فی شرح احادیث الامامیه، 1 ج، کتابخانه آیت الله مرعشی، قم، 1411 هـ - ق، چاپ سنگی و چاپ دیگر دارالحدیث، تحقیق قم.

224. نجاشی، احمد بن علی، فهرس مصنفی الامامیه (رجال نجاشی)، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، 1407 هـ - ق.

225. نجفی، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، دارالکتب الاسلامیه، تهران، 1398 هـ - ق.
226. نصرآبادی، محمدطاهر، تذکره نصرآبادی (تذکره الشعراء) مقدمه، تصحیح و تعلیقات، محسن ناجی نصرآبادی، 2 ج، انتشارات اساطیر، تهران، 1378 هـ - ش.
227. نعمه، عبدالله، فلاسفه الشیعہ، حیاتہم و آراؤہم، 1 ج، دارالکتاب الاسلامی، قم، الطبعة الاولى، 1987 م.
228. نفیسی، سعید، احوال شیخ بهائی، تهران.
229. نمازی شاهرودی، علی، مستدرک سفینہ البحار، مؤسسہ النشر اسلامی، قم، 1419.
230. ----، مستدرکات علم رجال الحدیث، 8 ج، مؤسسہ النشر الاسلامی، قم، 1426 هـ - ق، چاپ اول.
231. نوری، میرزا حسین، خاتمه مستدرک وسائل الشیعہ، تحقیق مؤسسہ آل البیت علیہم السلام، قم، 1415 هـ - ق.
232. نووی، ابوزکریا محیی الدین بن شرف، المجموع شرح المہذب، 21 ج، دارالفکر، بی تا.
233. نیشابوری، ابو عبدالله الهاشم، المستدرک علی الصحیحین، 5 ج، دارالمعرفہ، بیروت، بی تا.
234. نیشابوری، مسلم بن حجاج، صحیح مسلم بشرح النووی، 18 ج، دار إحياء التراث العربی، بیروت، بی تا.
235. وحید بہبہانی، محمد باقر، تعلیقہ منہج المقال، 1 ج، چاپ سنگی، تهران، 1406 هـ - ق.
236. ہدایت، رضاقلی خان، تاریخ روضہ الصفا، 12 ج، تصحیح و تحشیہ جمشید کیان فر، انتشارات اساطیر، 1380.
237. ہروی قاری، علی بن سلطان محمد، شرح شرح نخبہ الفکر، دار الأرقم، بیروت، بی تا، چاپ اول.

بسمه تعالی

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

آیا کسانی که می دانند و کسانی که نمی دانند یکسانند؟

سوره زمر / 9

آدرس دفتر مرکزی:

اصفهان - خیابان عبدالرزاق - بازارچه حاج محمد جعفر آباده ای - کوچه شهید محمد حسن توکلی - پلاک 129/34 - طبقه اول

وب سایت: www.ghbook.ir

ایمیل: Info@ghbook.ir

تلفن دفتر مرکزی: 03134490125

دفتر تهران: 021 - 88318722

بازرگانی و فروش: 09132000109

امور کاربران: 09132000109

مرکز تحقیقات رایانگی

اصفهان

گامی

WWW

برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی

www.Ghaemiyeh.com

www.Ghaemiyeh.net

www.Ghaemiyeh.org

www.Ghaemiyeh.ir

مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.

۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹

